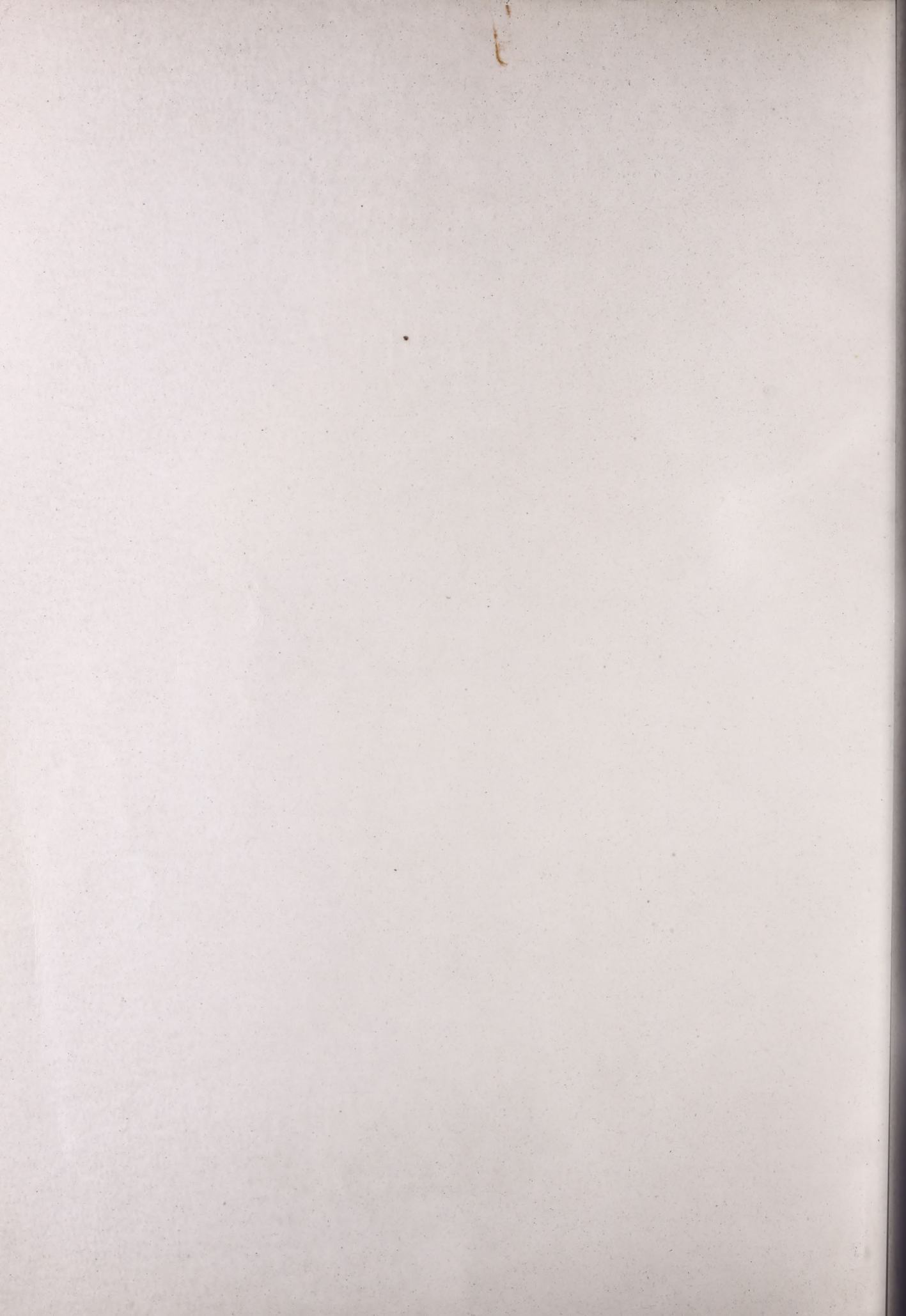

✓ 307.441

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

7.

BUDAPEST, 1955. MÁRCIUS

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

7.

BUDAPEST, 1955. MÁRCIUS

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Szerkeszti az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke

TARTALOMJEGYZÉK

Perényi Imre: A városfejlesztésről — — — — — 3

TANULMÁNYOK

Faragó Kálmán, Heim Ernő, Keresztély György: Elavult városrészek
szanálásának irányelvei — — — — — 5

dr. Fürst János, Granasztói Pál, Pogány Frigyes: Városépítészet — — 14

dr. Major Jenő: A középkori magyar városkép problémájához — — 54

Laboda Zsigmond: Szeged történeti városközpontja — — — — — 58

SZEMELVÉNYEK

Tonev Ljuben: Gazdasági régiók területi tervezése és jelentősége
települések tervezésében és építésében — — — — — 65

SZEMLE

A faluvizsgálatokról — — — — — 87

Új könyvek — — — — — 89

A tanulmányok az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszék tudományos munkája keretében készültek *Perényi Imre* egyetemi tanár irányításával.

E szám munkatársai: *Faragó Kálmán, dr. Fürst János, Granasztói Pál, Heim Ernő, Keresztély György, Laboda Zsigmond, dr. Major Jenő, Pogány Frigyes, dr. Valló István.*

A szerkesztésért és kiadásért felelős: *Perényi Imre* egyet. tanár.

A városfejlesztésről

Szocialista társadalmi rendünk sztálini fogalmazás szerinti gazdasági alaptörvénye, „az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása...” parancsolóan felveti a kapitalista rendszertől örökölt és társadalmunk növekvő igényeit számos vonatkozásban ki nem elégítő városok, elsősorban nagyvárosok rendezésének és fejlesztésének szükségességét. A városok a kapitalizmus korában végbement nagyméretű városiasodási folyamat ellenére sem fejlődtek olyan mértékben, mint ahogyan a kor technikai fejlődése ezt lehetővé tette volna. Nagyvárosaink többnyire a mai napig megtartották középkori eredetű szerkezetüket, a keskeny és tekervényes utcákkal határolt lakóépületszoptok pedig a telek- és a bérház-spekuláció következtében gyakran még a legelemibb egészségügyi követelmények kielégítésére is képtelenek. Azáltal, hogy az alacsonyabb beépítést a magasabb, a lazább beépítést a tömörebb váltotta fel, a szabadterületek pedig fokozatosan beépültek, a városok laksűrűsége és beépítettsége sok helyen már régen túllépte az egészségügyi szempontból megengedett határt. A pályaudvarok és a hozzájuk vezető sűrű vasúti vágányhálózat, amely valaha a városok peremén, beépítetlen vagy lazán beépített területen helyezkedett el, a városok rohamos terjeszkedése következtében lakónegyedekkel épült körül, így a lakóházak közé beekelődvé, tovább rontotta a nagyvárosok amúgyis egészségtelen lakókörülményeit.

Az életszínvonal emelése elválaszthatatlan a városi lakosság lakás- és lakóviszonyainak megjavításától. Népi demokratikus államunk szociális gondoskodása eredményeképpen városainkban nagyobb méretű lakás-, szociális és kulturális építkezés bonyolódik le. Ez az építési tevékenység azonban elsősorban szűz, városszéli, beépítetlen területeken folyik. Ennek a telepítési politikának gazdaságtalan voltáról már több ízben szó esett. Erre vonatkozó korábbi állításaink helyességét alátámasztják Vlaszovnak, Moszkva főépítésének, a Moszkvai Építészeti Konferencián elmondott beszédében foglalt egyes kijelentések is. Eddig, tudományos munkáinkban többnyire új városok, illetve városrészek tervezésé elveiről volt szó. Most pedig meglévő városok, illetve e városok már beépített részének fejlesztésével kapcsolatos kérdésekre szeretnénk a figyelmet felhívni. Ezzel nem vitatjuk a beépítetlen területen megvalósított új lakóegységeknek szerepét városaink fejlesztésében. Az ilyen nagyobb méretű lakásépítkezés is közvetve bizonyos mértékben kihat a meglévő városrészek lakóviszonyaira, azáltal, hogy javítja a város lakosságának lakásvizonyát, esetleg enyhíteni tudja laksűrűségét.

Városaink fejlesztéséhez mindenekelőtt nélkülözük azt a munkát, amely a tervszerű városfejlesztés kérdéseit a népgazdaság perspektivikus fejlesztésével összhangban, közgazdasági síkon tárgyalná. Városaink óriási épületállományának és műszaki berendezéseinek amortizációs, karbantartási, felújítási, rekonstrukciós irányelvei és az ezzel kapcsolatos mutatók kidolgozatlanok. Mindenekelőtt erre lenne szükség. Ma közgazdaságilag ügyszólván kimunkálatlan, hogy milyen mértékben és milyen módon kell városaink beépített területének és berendezésének fejlesztéséhez hozzákezdeni. Lehet-e a kérdést egyszerűen arra korlátozni, hogy a város területének jelentős részére időnként kimondjuk, hogy az már nem korszerű és bizonyos időn belül szanálendő, tehát új, korszerű szerkezetet kell kapnia, az elavult épületállomány és műszaki berendezések újjákkal cserélendők fel? Úgy véljük, hogy ez nem lenne helyes. Nagy alaposággal, körültekintéssel kell a város egész területét vizsgálni abból a célból, hogy meghatározzuk azokat a területeket, amelyeken a beépítés az épületállomány értéke, egészségügyi állapota miatt valóban nem tartható fenn gazdaságosan, nem korszerűsíthető, hanem teljes szanálást igényel. Azonban még az ilyen területeknél is figyelembe kell venni a szanálás távlatát és bizonyos korszerűsítési eljárásokat kell véghezvinni, hogy a lakosság lakókörülményei a szanálás bekövetkeztéig ne fokozatosan rosszabbodjanak, hanem javulhassanak, még akkor is, ha ez bizonyos mértékű és nem amortizálódó beruházásokat igényel. A város régebben beépített területének nagyrészen épületállomány, művészi érték, valamint műszaki berendezések szempontjából igen nagy, feltétlenül fenntartandó értékek vannak. Ezért a város területének — és az ott elhelyezett létesítményeknek — korszerűsítése döntő fontosságú feladat. Vizsgáljuk meg, hogy ez milyen várostervezési kérdéseket vet fel. Az alábbiakban csupán fontosabb kérdések felsorolására szorítkozunk. Ezek a következők:

1. A város közúti közlekedési hálózatának korszerűsítése. Városainknak a múlthoz viszonyítva megnövekedett és folyton növekvő forgalma szükségessé teszi a meglévő útvonalhálózat egyes szakaszainak nyomvonal-korrekción, továbbá szükségessé válhat számos meglévő útvonal kiszélesítése, valamint a közlekedési csomópontok korszerű forgalmi megoldása.

2. Egyes lakóterületi egységek korszerűsítése. Ez elsősorban a meglévő laksűrűség és a beépítettség korigálását jelenti, amelyet a lakótömbök többnyire körülpépített vagy csatlakozó udvaros épületei belső, udvari szárnyainak fokozottabb kibontásával lehetne megoldani. Ezzel, ha az utcafront mentén nem is, de

legalább a lakótömbök belsejében a megfelelő légtér-arányt biztosíthatjuk (ez bizonyos mértékben a lakóházak benapozását és átszellőzését fogja javítani). Ehhez kapcsolódik a megfelelő méretű és elhelyezési parkterületek biztosítása. Körzeti és kerületi parkok céljára kijelölhetjük a legavultabb (de egyébként alkalmas helyen fekvő) telkeket, illetve tömböket, azok fokozatos bontásával az adott lakosság szám részére szükséges parkterületet biztosíthatjuk. Kisebb tömbök közti utcáknak a forgalomból való kikapcsolásával a nagyobb, egyesített tömbök szabad, későbbiekben parkosítható játszótérterületeit növelhetjük.

3. A lakásállomány korszerűsítése. Semmi esetre sem szabad a ma már nem korszerű, de az ország lakásállományának zömét képviselő meglévő lakóépületeket mai állapotukban meghagyni, nem számolva azazal, hogy bizonyos mértékű átépítésükkel ezeket korszerűsíteni lehetne. Ez ugyan nem fog teljes értékű lakásokat eredményezni, de kétségtelenül értékesebbé és használhatóbbá tennék ezáltal az ország lakásállományát. Városaink, főleg nagyvárosaink lakóépületeinek jelentős részének tartó- és térelválasztó szerkezete olyan állapotban van, hogy belső átalakításuk, közművesítésük magasabb fokának biztosítása is indokolt. Ez egyúttal a hasznos lakóterület, a lakófelület növekedésével is járhatna.

4. Meglévő városaink teljesértékű közintézmény-ellátottságának biztosítása. Ki kell alakítani azoknak a műszaki megoldásoknak az irányelveit, amelyek lehetővé teszik a meglévő, tömören beépített városok területén az új városok különböző jellegű közintézményeinek méretezésével és elhelyezésével kapcsolatban felállított követelmények megvalósítását.

5. Az ipartelepek ártalmas kihatásainak csökkentése. Ez a kérdés számos városban felvetődik. Városaink lakóterületébe beékelődött számos olyan ipari üzem, amelynek egyik oldalról ártalmas kihatása van környezetére, a város lakosságára, (levegőszennyeződés, talajszennyeződés, tűz- és robbanásveszélyesség, zajosság stb.) a másik oldalról pedig a zsumfoltságig beépített környezete lehetetlenné teszi ezen ipari üzemek normális üzemeltetését és fejlesztését. Mindenekelőtt alapos vizsgálat tárgyává kell tenni minden ilyen ipari üzem létjogosultságát a város területén. Népgazdasági szempontból is erősen vitatható pl. számos olyan élelmiszerfeldolgozó ipari üzem léte a mezőgazdasági termelő tájaktól távol fekvő városokban, amelyek üzemeltetése nagymértékű keresztszállításokat eredményez és gyakran a hosszabb ideig tartó szállítások folytán a nyersanyag értékének jelentős csökkentését, romlását is eredményezi. Az ilyen üzemeknek a városból való kitelepítése népgazdasági szempontból jelentős gazda-

ságossági előnnyel járhat, a város lakóterületének jelentős részén pedig a lakókörülményeket egészségesebbé tenné. Ezzel szemben egyes helyeken az elavult lakóépületek bontásával (egyúttal védőövezetek, gázfelfogó berendezések stb. létesítésével) az ipari üzemek fejlesztését kétségtelenül gazdaságosabban lehetne megoldani, mint szűz területen új ipari terület telepítésével. Mindezeket a szempontokat alapos és sokoldalú mérlegelés, tanulmányozás tárgyává kell tenni.

6. A városi közművek fejlesztése. Feltétlenül biztosítani kell városainknak az elemi közművekkel (víz, csatornázás) való ellátását. Főleg nagyobb városokban felvetődik a tökéletesebb hő- és energiaellátás (távűtés, gázellátás) lehetőségének kérdése, valamint annak kiterjesztése alacsonyabb laksűrűségű és csak részben közművesített városrészekre. A beépítés sűrítésével (a laksűrűség bizonyos mértékű fokozásával) elérhetnénk, hogy a teljes közművesítés is gazdaságossá váljék és ezzel a meglévő lakásállomány felhasználhatóságát jelentősen fokoznánk, a lakosok részére nagyobb kényelmet biztosíthatnánk.

7. Meglévő városaink városképi érvényesülésének megjavítása. Ez mindenekelőtt a beépítésben uralkodó kaosz megszüntetésével, a beépítési magasságok korrigálásával, valamint az utcák homlokzati felületeiben észlelhető rendellenességek kijavításával érhető el. Gondolok itt a kapitalista „szabad verseny“ torzító hatására főleg a portálok rendezetlenségében, továbbá az épületek színezésének összehangolatlanságában, a viágító oszlopok, villamosvezetékek izléstelen kialakításában jelentkező városképi disszonanciák felszámolására.

Számos további kérdés vetődhet fel meglévő városaink korszerűsítésével kapcsolatban. Ilyenek pl. a városi tömegközlekedési eszközök kiválasztása, a lakosság városkörnyéki pihenésének megszervezése, városaink mezőgazdasági termékekkel való ellátása, a túlzószólt területek légoltalmi kérdései stb. Úgy véljük, hogy várostervezésünknek ezekkel a kérdésekkel fokozottabb mértékben kellene foglalkoznia. Tudományos munkánknak az erre vonatkozó fejlesztési programok kialakítását, valamint a helyes tervezési folyamatot kellene elősegítenie.

Meglévő városok fejlesztésének várostervezési kérdéseivel foglalkozó munka kidolgozását a legközelebbi jövőben kezdjük el. Ennek a problémakörnek egy részét, az elavult városrészek szanálásával kapcsolatos irányelveket, az itt következő tanulmány dolgozza fel.

Budapest, 1955. március 15.

PERÉNYI IMRE

Elavult városrészek szanálásának irányelvei*

Faragó Kálmán, Heim Ernő, Keresztély György

Városrendezési terveink túlnyomó része meglévő városra készül és általában előirányozza a meglévő beépítés kisebb, vagy nagyobb mérvű megváltoztatását. Ha összegeznénk eddig elkészült városrendezési terveinket, akkor megállapíthatnánk, hogy sok tízezer lakás bontását tervezik, sokszáz hektár területen váltja fel teljesen új beépítés a régit. Ennek nyomán természetesen a városok képe gyökeresen átalakulna, megváltozna.

Tehát ez a közkeletű szóval szanálásnak nevezett művelet városrendezési gyakorlatunkban naponta előforduló probléma, anélkül azonban, hogy kivitelezési módjával, gazdasági és városképi kihatásaival eddig részletesebben foglalkoztunk volna. A tervekben előirányozott szanálások gyakorlati megvalósítására alig tudunk példákat felmutatni és munkánkat nem végeztetjük a múlt tapasztalatai alapján sem. A városrendezésnek talán egyetlen problémaköre sem ment át olyan gyökeres változáson a gazdasági alapok megváltozásával, mint éppen a szanálás. A kapitalista városokban a szanálás mindig két, legtöbbször megoldhatatlan kérdést vet fel: a kisajátítás és az amortizáció kérdését. A szanálással foglalkozó nyugati szakirodalom is elsősorban ebből a szempontból tárgyalja a problémát, tehát megállapításai részünkre alig hasznosíthatók. Egyes teljesen elavult, értéktelen épületek esetében — amikor már a házbérjévedelem igen kevéssé zsugorodik össze — a kapitalista háztulajdonos részére is kifizetődővé válik házának lebontása és annak helyén új lakóház építése. Ez azonban csak egy-egy épület megújulását jelenti, nem pedig egy összefüggő komplexum bontás útján való átépítését — tehát nem szanálás. Egy-egy épület lebontása nem javít a kapitalista város lakóterületének állapotán, mert ezt nem egy lakóház, vagy egyes lakóházak rossz lakásviszonyai okozzák, hanem az egész környezet elemi egészségügyi követelményeket is nélkülöző helyzete.

Egyes európai nagyvárosokban a múlt században végrehajtott nagyobbarányú, nagyobb összefüggő területre kiterjedő átépítések — szanálások — a kapitalista viszonyok közepette — kevés kivételtől eltekintve — csak olyan eredményt értek el, amilyent Engels leír: „A legbotrányosabb utcák és kis sikátorok eltűnnek — miközben a búrsoázia önmagát ünnepli ezért a hallatlan sikerért —, máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a legközelebbi szomszédság-

ban“. (Marx—Engels: Válogatott művek I. kötet, Szikra, 1949). Igen jó példa erre a múlt század legnagyobb budapesti városépítési alkotása, a szanálás útján létrejött Andrássy út—Nagykörút-komplexum, amely Budapest egyik legsivárabb nyomornegyedét, a belső Erzsébetvárost zárja körül.

A kapitalista városokban a lakóterület újjáépítése elsősorban spekulációs kérdés. A szocialista városépítésben is alapos gazdasági megfontolások előzik meg a szanálási művelet végrehajtását, azonban a gazdaságosság igen fontos, de nem egyedül döntő tényező. A gazdaságosságot sem értelmezzük egy épületre (a kapitalista város háztulajdonosának érdekei csak a saját ingatlanára terjednek ki), mégcsak nem is egy tömb, hanem egy egész városrész átépítésével kapcsolatos gazdasági kihatásokat értékeljük ki — mindezt az egész városra vonatkoztatva és az egész népgazdaság célkitűzéseinek, helyzetének szemszögéből nézve.

Igy válik lehetővé a szocialista városokban a szanálás, az átépítés tervszerű lebonyolítása és ezzel a kapitalista örökség felszámolása. Ezt a folyamatot figyelhetjük meg a Szovjetunió és a népi demokráciák városaiban, ahol a lakóterület átépítése nagy területekre kiterjedően az elavult lakóházaknak korszerű épületekkel való felcserélését jelenti és együttjár a különböző szociális-kulturális közintézmények létesítésével, a közművesítés teljes újjáépítésével, illetőleg megépítésével.

Azonban a Szovjetunióban és népi demokratikus országokban végbement szanálásoknak elsősorban csak eredményeit ismerjük, a lebonyolítás alapjait, módszerét tárgyaló, átfogó jellegű szakmunkák nem ismeretsek nálunk.

Bár — mint mondtunk — várostervezési gyakorlatunkban a szanálás állandóan előforduló kérdés-komplexum, mégis az elméleti alapok hiánya, a gyakorlatban alkalmazott módszerek kiforratlansága és ellentmondásai, a munkát sokszor megmerevítő rendelkezések azt mutatják, hogy hiányzik a szanálás problémájának egységes szemlélete. Ezért kezdte meg településtudományi kutatásai keretében az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke 1953-ban a szanálás problémájával foglalkozó munka kidolgozását. Ezúttal ennek a tanulmánynak lényeges megállapításait, a gyakorlati munka folytatására vonatkozó javaslatait ismertetjük.

— — —

Kiindulásképpen szükséges a szanálás fogalmának tisztázása, illetőleg e városépítési művelet meghatározása.

* A Magyar Tudományos Akadémián 1954. december 21-én tartott felolvasóülés anyaga.

Szanáláson a város bizonyos területén a meglévő beépítésnek bontások által való átalakítását, vagy teljes megújítását értjük, amelynek célja a fennálló állapotoknak a városfejlődés érdekében való megváltoztatása.

Mint hogy a városok fejlesztésének alapvető szempontjai a népgazdaság egyes ágai fejlesztésének vannak alárendelve, a szanálás problémája gyakran túlnő az adott város keretein. Például egy-egy nagyobb ipari üzem területi növekedésének, kitelepítésének, vagy megszüntetésének a népgazdasági tervekben történt megállapítása eldönti a szóbanforgó terület szanálásának kérdését. Ebben a munkában nem tűzhettük ki feladatul a szanálás ilyen, tágabb értelemben vett problémájával való foglalkozást, hanem kizárólagosan a településtervezés folyamán felmerülő szanálási feladatok — tehát szanálendő területek kijelölése, a szanálás módszerei, keresztülvitele — megoldási módjának tisztázására szorítokozunk. A népgazdasági szempontok felvetésénél nem a fenti, tágabb értelemben vett vonatkozásokat ragadtuk ki, hanem csak annyiban érintjük ezeket, amennyiben minden településtervezői tevékenységnek népgazdasági megfontolások képezik alapját és a tervben rögzített elhatározások gazdasági kihatásait igen alaposan vizsgálni kell.

Kétségtelen, hogy a szanálásban igen fontos szerepet játszik a gazdaságosság, de helytelen lenne kizárólag ebből a szempontból nézni a kérdést. Bizonyos, hogy meglévő városok rendezési tervének gazdaságosságát döntő módon befolyásolja a szanálási területek megfelelő kijelölése, a szanálás helyes lebonyolítása. A mai gyakorlatban fennálló idegenkedés a szanálás iránt — a mindig szükséges áldozatoktól való visszariadáson kívül —, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a gazdaságossági khatások értékelése kellő biztonsággal nem történik meg. Az erre vonatkozó módszer kidolgozását fontos feladatunknak tekintettük.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a gazdasági következmények rendszerint számszerűen kimutathatók, míg a szanálásból származó egyéb előnyök és hátrányok összességükben egyáltalán nem, vagy csak kis részben értékelhetők. Éppen ezért nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a szanálás komplex jellege folytán nem szabad a mérlegelésnél kizárólag a számítások eredményeként jelentkező áldozatok nagyságát tekinteni, hanem az adott feladat körülményeit, az elérendő eredmények jelentőségét és jellegét is figyelembe kell venni.

Helytelen eredményekre jutnánk akkor is, ha a szanálás gazdaságosságát kizárólag az adott kisebb feladatra, egy-egy lakótömbre vonatkoztatva vizsgálnánk. Meglévő városaink átépítésével kapcsolatos szanálási kérdések szerves egésznek képeznek, tehát a gazdasági khatások csak az egész városra, vagy városrészre, a városban a tervezési program szerint végrehajtandó beruházásokra vonatkoztatva bírálhatók el. Az egész városra vonatkozólag gazdaságosan megoldott szanálási probléma egy-egy kiragadott részlete esetleg nagyobb áldozatokat jelenthet, azonban összefüggéseiben vizsgálva, végrehajtása gazdaságilag is indokolható. Ezért az egyes részletfeladatok elbírálásánál nem nélkülözhető a város teljes területére vonatkozó szanálási elképzelés.

A gazdaságosság elbírálásában nem hagyható figyelmen kívül az a minőségi javulás sem, amely a szanálás eredményeképpen jelentkezik. Azon a jelentős minőségi változáson kívül, amelyet a városra vonatkozólag az elavult városrészek átépítése jelent, nagy minőségi javulás következik be a lakások felszerelése, használhatósága terén is. Erre nagy szükség is van, mert az 1930-as statisztikai felvételnél számbavett kb. 300.000 vidéki városi lakóház közül mintegy 180.000-ben semmilyen vízellátás nem volt, még kút sem és alig több, mint 80.000 zárt árnyékszékét találtak, vagyis átlagosan négy lakóházra jutott egy darab. Ezek az adatok a teljes vidéki városi lakóházállományra vonatkoznak, — beleértve a külterületeket is, — a városok belső területén ennél jobb volt a helyzet, de az adatok így is jellemzik a kapitalizmustól örökségül kapott lakóházak állapotát, felszereltségét. Ezeknek a viszonyoknak a megváltoztatása csakis szanálás útján érhető el.

Egyes esetekben összességükben is kimutatható előnyökhöz juthatunk a lakásépítésnek szanálás útján való lebonyolítása folytán. Ha ugyanis a szanálendő városrész meglévő út- és közműhálózata az új beépítésnél is felhasználható, megtakaríthatjuk azoknak a kommunális költségeknek legnagyobb részét, amelyek beépítetlen területre való építésénél nagyarányú terhet jelentenek. A Budapesti Városépítési Tervező Iroda által 1954. novemberben készített „Tanulmány a budapesti lakásépítések gazdaságosságáról” című munka adatai szerint Budapesten beépítetlen területre kerülő lakások 1 légm³-ének ára 295.— Ft. (ebben a tervezési és felvonulási költségek benne foglaltatnak), de kommunális költségekkel együtt 362.— Ft lesz az építési költség, vagyis a növekedés 22.7%-os. Eszerint kedvező körülmények esetén, tehát ha a meglévő út- és közműhálózat teljes egészében felhasználható, ugyanazért az összegért 22.7%-kal több lakást építhetünk a város belső részén, szanálás útján, mint külső, beépítetlen területen. (Ebben természetesen nem foglaltatik benn sem a meglévő lakóházak bontási költsége, sem a lebontásuk folytán előálló értékvesztés.)

Természetesen a szanálás összességükben kimutatható, vagy ki nem mutatható előnyei mellett meglévő lakások megszüntetésével, az érintett lakosok áttelepítésének kötelezettségével jár, tehát megvalósítása a mindenkori lakáshelyzettől is nagymértékben függ. A jelenlegi lakáshiány jelentősen korlátozza a lehetőségeket, de éppen ezért fontos, hogy az erősen redukált szanálási tevékenységet módszeresen, az adottságok legelőnyösebb felhasználásával bonyolítsuk le.

*
*
*

A szanálás módszerével való foglalkozás első lépéseként azt kell tisztáznunk, milyen esetekben állhat elő szanálás szükségszerűsége.

A szanálás szükségszerűsége mindenkor valamely fennálló adottságból ered, mint feladat pedig a városrendezési tervben nyer egyértelmű meghatározást. Ismernünk kell hozzá az elvi és gyakorlati városfejlesztési követelményeket, másrészt meg kell jelölnünk azokat az adottságokat, amelyek a követelményekkel ellentétben állnak. A szanálást szükségessé tevő körülmények jellege alapján a feladatok két csoportra oszthatók: azok egy része közvetlenül önmagában adott és

egyértelműen meghatározott, a feladatok másik része pedig csupán közvetve, a korszerű városépítési célkitűzések terében rögzített követelményei folytán válik indokolttá. Más szóval: a feladatok egy része már az adottságokból folyik, másik része pedig a tervezési elképzelések valóráváltására szükséges.

Egyenként és részleteiben vizsgálva most már a szanalási feladatok gyakorlati előfordulásait, azokat az alábbiak szerint foglalhatjuk rendszerbe:

A fennálló adottságok által önmagukban közvetlenül meghatározott szanalási feladatok jellegük alapján három csoportra oszthatók:

1. szociális és egészségügyi adottságok által meghatározott szanalási feladatok,
2. kulturális és esztétikai adottságok által meghatározott szanalási feladatok,
3. gazdasági vonatkozású adottságok által meghatározott szanalási feladatok.

Részletesen:

1. Szociális és egészségügyi adottságok által meghatározott szanalási feladatok.

Szanalásra éretnek tekintendők azok a lakóterületi részek, amelyek épületeinek beépítési módja, alaprajzi rendszere, szerkezeti felépítése, valamint állaga olyan mértékben avult, vagy korszerűtlen, hogy ez a körülmény már a bennük lakók egészségére is károsan kihat. A környezetük szintje alá süllyedt, mélyen fekvő épületekből vagy szellőzetlen lakószobákat, világítódvarra nyíló, másodlagos és harmadlagos világítású lakóhelyiségeket tartalmazó, belső WC-kel nem rendelkező lakóházakból álló városrészek épületeinek rendszere és a lakások teljesen avult alaprajzi megoldása általában oly szerves egészet alkot, hogy azok átépítése még akkor sem volna gazdaságos, ha maguk az egyes házak nem volnának történetesen minden egyéb vonatkozásban is bontásra érettek. (Lásd Budapest VII. és VIII. kerületének nagy részét.)

Intézményes beavatkozást igényel egészségügyi vonatkozásban ezenkívül az olyan összefüggő lakóterületi egység is, amelynek egyes épületei a maguk tönkrement szigetelése, túl vékony falai, higroszkópikus falazó anyaga, földpadlója, stb. következtében nedvesek, beáznak, fűthetetlenek. Ha e hibák az épületek korszerűsítésével már egyáltalában nem, vagy csak igen költséges átépítéssel küszöbölhetők ki, akkor ez az állapot ismét csupán bontással, tehát csak részleges vagy teljes szanalás segítségével számolható fel. (Budapest, Valéria-telep.)

2. Kulturális és esztétikai adottságok által meghatározott szanalási feladatok.

Az előbbiekhöz hasonlóan, önmagukban meghatározott szanalási követelményként várnak megoldásra az összefüggő egységet alkotó, műtörténeti értékű városrészek városépítési problémái. Ezek a városnegyedek ugyanis a fejlődés során többnyire oly sok idegen és értéktelen elemmel telítődtek, hogy a lépték- és stílus-egységből kiváló, utólagos eredetű és zavaró részletek eltávolítása mind sürgetőbb városesztétikai igénnyé válik. A szanalásnak ez a változata, mint szükség-

szerűség ennélfogva — bár önmagában indokoltan — de mindenkor csak előzetes műtörténeti értékelés alapján határozható meg. A szanalásnak ez az esete mindennekelőtt a városkép- és műemlékvédelmet szolgálja. Míg tehát a szanalási műveletek általánosságban és nagy többségükben valamely idejét múlt, régóta fennálló állapot megszüntetését célozzák, addig annak ez a változata, éppen ellenkezőleg, egy régóta fennálló állapot konzerválását hivatott biztosítani. (Lásd a budai várhegy városépítési feladatait.)

3. Gazdasági vonatkozású adottságok által meghatározott szanalási feladatok.

Gazdaságilag az egyes épületek állagának és technikai felszereltségének oly mérvű avultsága indokolhatja a szanalást, mely a lakóházak fenntartásának és üzemeltetésének költségeit irreálisan megnöveli. Ha ugyanis a beázások, vakolatleválások, tetőkorhadás, csőrepedések, villanyhálózati földelések, vagy a korszerűtlen fűtőberendezés, rossz asztalosmunka és hőszigetelés által okozott magas fűtési költségek, a gázvezeték híján előálló túlzott tüzelőanyagfogyasztás, a vízvezeték nélküli lakások felesleges többlet-házimunkája stb. hibaforrásainak kiküszöbölése csak a lakóházak teljes megújításával volna megoldható, akkor ezek általában már oly mértékben avultaknak minősülnek, hogy bontásuk többnyire gazdaságilag is indokolttá válik. Amennyiben ezen felül az egyes épületek esetleges helyreállítása a nagyobb távlatú városfejlesztési célkitűzésekkel is ellenkezik, úgy azok bontása és a városépítési terveknek megfelelő újjáépítése egyben mint szanalási feladat jelentkezik.

A tervezés folyamatában, a városrendezési tervben közvetve meghatározott szanalási feladatok indokolása és megállapításának módszere a felsoroltaktól lényegesen különbözik. A szanalási feladatoknak az eddigiekben feltárt gyakorlati előfordulásai — mint láttuk — a fennálló adottságokból erednek. Ebben a vonatkozásban tehát az egyes városrészek megújításának szükség-szerűsége közvetlenül maguknak a lakóházaknak és egyéb létesítményeknek avult, vagy korszerűtlen voltából következik és független a többé-kevésbé szubjektív értékeléstől, valamint városépítési célkitűzéseinktől. A szanalásnak a továbbiakban vizsgálandó változatai ezzel szemben mindenkor a teljes városfejlesztési koncepció által válnak szükségsszerűséggé, azokat az ennek alapján megalkotott tervek határozzák meg.

A városrendezési terv már beépült városrészek újjáépítését, vagy teljes felszámolását általában akkor írja elő, ha annak rendeltetése, vagy jellege, beépítési módja és intenzitása, forgalmi út- és közlekedési hálózata jelen állapotában egyenként és együttvéve nem illeszthető bele a perspektivikus koncepcióba.

Az így előálló szanalási feladatok jellegük szerint három csoportra oszthatók:

1. Területfelhasználási és beépítési követelmények által meghatározott szanalási feladatok.
2. Forgalmi és közlekedési követelmények által meghatározott szanalási feladatok.
3. Kulturális és városesztétikai követelmények által meghatározott szanalási feladatok.

1. Területfelhasználási és beépítési követelmények által meghatározott szanalási feladatok.

A városrendezési terv megállapításai az egyes lakóterületi részek beépítési jellege és intenzitása tekintetében írhatnak elő olyan általános városfejlesztési követelményeket, amelyeknek csak a fennálló állapot szanalásával tudunk eleget tenni. A fennálló helyzet két irányban is eltérhet az előirányzattól. Így egyrészt lehetséges, hogy a telkek túlzott kihasználásával kialakult túl intenzív beépítés, a közterület, zöldterület és közintézményterület elégtelensége együttesen oly magas — és rendszerint egészségtelen — laksűrűségi viszonyokat eredményeznek, mely messze felette van a tervezettnek, illetőleg megengedhetőnek. Másrészt gyakran előfordul, hogy a fennálló laksűrűség értéke a megengedettnél lényegesen alacsonyabb, — gazdaságtalan. Az elsőnek említett feladatok legjellegzetesebb példaként Budapest belső városrészei szolgálnak, míg az utóbbi illusztrálására elég utalnunk vidéki városaink lakóterületére, sőt akár fővárosunk külterületeire is.

A beépítés jellege és intenzitása semmiképpen sem tartható fenn abban az esetben, ha az — különösen vertikális vonatkozásban — messze a racionálisan megengedett mérték alatt marad, de ugyanakkor maga a beépítés már a lakóterület céljára igénybevehető minden területet elfoglalt, tehát a lakosszámnövekedés elhelyezése csak a már beépült területen lehetséges. Az általános terv a városnak a népgazdasági terv által előírt fejlesztését ilyenkor természetesen a — többnyire földrajzi adottságok által — meghatározott keretek között elhelyezkedő beépítés intenzitásának emelésével, vagyis a beépítési jelleg és mód megváltoztatásával fogja biztosítani és így végső fokon előáll a szanalás kényszerhelyzete, mint a városfejlesztési követelmények többek között egyetlen reális kielégítési lehetősége. Városaink közül elsősorban Salgótarján további fejlesztése vet fel ilyen problémákat, ahol a kevésbé intenzív beépített lakóterület már szinte minden beépíthető területet elfoglalt.

A fennálló beépítés teljes felszámolását írja elő általában a terv, ha a kérdéses területnek a településben való elhelyezkedése valamely oknál fogva kiválik a várostestből és önmagában többnyire fejlődésképtelen települési foltot alkot. Ilyen jellegű feladatok különösen alföldi városaink külterületein, valamint vasúti vonalak által elkülönített perifériáin jelentkeznek nagy számmal.

Egyes lakóterületi foltok felszámolása válik szükségessé, ha a területfelhasználási terv azok rendeltetését a jelenlegi felhasználási módtól eltérően határozza meg, tehát, ha a lakóterület helyén más rendeltetésű területi szükséglet áll elő. Például intenzív beépítésű lakónegyedek lokális jelentőségű zöldterületigénye, vagy a város teljes zöldterületi rendszere valamely szerves alkotóelemének helyszükséglete általában csakis kisebb-nagyobb lakóterületi foltok területfelhasználási jellegének megváltoztatásával, tehát a fennálló beépítés bontásával elégíthető ki. A lakóterületi jellegnek ipari terület céljára való felszámolása is szükségessé válhat, ha a lakóterületbe valamely gazdaságilag nagy fontosságú és át nem telepíthető ipari góc oly szervesen beemelődött, hogy ennek fejlődésével járó területigény

csak a lakóterület terhére biztosítható. (Példaképpen említhető, mint teljes település: Ózd, vagy a budapesti Gottwald Villamossági Gyár.)

2. Forgalmi és közlekedési követelmények által meghatározott feladatok.

Az általános tervben meghatározott szanalási feladatok további előfordulásai a település forgalmi út- és közlekedési hálózatának a tervben lefektetett korszerűsítéséből és fejlesztéséből erednek.

Míthogy az úthálózat vonalvezetése és szélességi méretei városainkban általában meglehetősen jelentéktelen forgalmi igények figyelembevételével alakultak ki, ezek a korszerű követelményeknek ma már gyakran nem felelnek meg. Ez a körülmény előbb-utóbb az úthálózati rendszer egy része átépítésének a követelményét veti fel. Ez a tény pedig szükségszerűen visszahat a beépítésre is és annak részben, vagy egészben való megújítását vonja maga után.

A forgalmi hálózat tervezésével kapcsolatos leggyakoribb szanalási feladat a helyi útvonalszakaszszélesítéssel, útátörésekkel, forgalmi csomópontkialakításokkal és autóparkoló helyek létesítésével kapcsolatban fellépő területi szükségletek kielégítése.

A közlekedési hálózat rendszere viszont általában mind funkcionálisan, mind műszakilag a forgalmi úthálózathoz igazodik, így az — helyi jellegű korrekcióktól eltekintve — önmagában alig indokol szanalási feladatokat. Előfordulhat azonban, hogy a nagyvasúti hálózat fejlődése, különösen korszerű pályaudvarok építésének szükségége az általános terv egészét, így a már intenzív beépített városrészek tervezését is befolyásolja. Az ilyen feladatok nem annyira a szanalás reális voltának, mint inkább a végrehajtás ütemezésének kérdését vetik fel.

Nagyobb környezetre kiható szanalás szükségét veheti fel továbbá ebben a témakörben a repülőtér és környezetének helyigénye; t. i. a repülőtechnika fejlődésével változó védőzóna-követelmény esetleg különben nem szanalandó települési foltok beépítésének részleges vagy teljes felszámolását is szükségessé teheti.

3. Kulturális és városesztétikai követelmények által meghatározott szanalási feladatok.

A városkompozíció kialakítása és a városesztétikai követelmények általában olyan szanalási feladatokat határoznak meg, amelyek végrehajtása anyagi ellenértéket nem szolgáltat és így a gazdaságosság mérőszámaival a legkevésbé értékelhető, tehát a követelmények tervi megállapítása mindenkor csak a fennálló realitás gazdasági szempontokból való mérlegelésével történhet.

Maguk az e témakörbe tartozó feladatok gyakorlatilag részint valamely adottságból erednek, részint bizonyos eszmei követelményeknek a tervben konkrétizált megoldása által határozatnak meg.

Az első eset jellegzetes példái a külső megjelenésükben visszamaradt, elhanyagolt és rendezetlen városrészek, melyek egyébként többnyire más vonatkozásban is avultak és bontásra érettek. Ugyancsak a helyi adottságok kiértékelésének eredményeképpen állapít meg a városrendezési terv teljes, vagy részleges szanalási követelményt a nagytávlatú rálátások és kilátások bizto-

sítása céljából, előírva bizonyos házcsoportok, esetleg csak egyes házak vagy meghatározott emeletsorok bontását.

A tervben meghatározott kompozíció szempontjából szükségesegek azok a szanálások, amelyek annak egyes alkotóelemei: a városközpontot alkotó terek és útvonalak, parkok, az alközpontok, valamint az előbbieket összekötő reprezentatív útvonalak kialakítását hivatottak biztosítani. Az ilyen indokokból létrejövő szanálási feladatok elsősorban a tervező szabad elképzelésének függvényei, nem pedig az érintett városrész avult, vagy bontásra érett voltából folynak.

* *
*

A szanálást indokoltá tevő körülmények vázlatos felsorolása után vizsgáljuk meg, milyen módszerek alkalmazása szükséges a tervezés folyamatában, hogy a végrehajtás racionális, eredményes lebonyolítását lehetővé tegyük és a gazdasági és egyéb kihatásokat megnyugtató módon feltárjuk.

Ismeretes, hogy a szanálás problémája az általános és részletes városrendezési tervekben egyaránt felmerül. Ezen a helyen elsősorban az általános tervi vonatkozásokkal helyesebb foglalkozni, mert az itt követendő módszerek sokkal kevésbé egyértelműek, mint a részletes rendezési tervekben.

Ahhoz, hogy a szanálási problémák az általános városrendezési tervben kellően fel legyenek tárva, és a terv léptékének megfelelő mértékben megoldhatók legyenek, a jelenlegi gyakorlathoz képest bizonyos többletmunkák, olyan részletesebb vizsgálatok és kiértékelések elvégzése szükséges, amelyek az általános terv jelenleg értelmezett léptékét meghaladják. Ezenkívül pedig rendelkezni kell olyan tervezési programmal, amely a tervezési időszakban építendő lakások számát, az építkezés ütemezését megállapítja.

Az általános tervi vizsgálatok feladata az, hogy tisztázzák, melyek a szociális, egészségügyi, lakáspolitikai, stb. szempontból szanálандó területek. Az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén 1951-ben készített „Településtervezést megelőző vizsgálatok” című tanulmány előírja a vizsgálatok keretében a fenti okokból szanálандó területek jelölését, azonban nem adja meg az ezek kijelölésére szolgáló módszereket. Az általános tervet megelőző vizsgálatok metodikájában az ilyen területek kijelölésére szolgáló módszerek kidolgozását be kell illeszteni. Ezzel elérhető, hogy az előzőekben közvetlenül önmagában adott szanálási feladatokként megjelölt és ismertetett problémák már a terv készítésekor ismeretesek legyenek, illetőleg a szóbanforgó területek lehatárolásához a megfelelő adatok rendelkezésre álljanak.

A tervezés folyamatában lesznek kijelölve az előzőekben az általános tervben közvetve meghatározott szanálási feladatokként megjelölt és ismertetett problémák, tehát azok a területek, amelyeken a tervezés elképzeléseinek megvalósítása érdekében szükséges szanálás.

A tervezés során tehát eljutunk egy olyan stádiumba, amikor az előzőekben ismertetett adottságok és indokok alapján szanálандónak minősített területek ismeretesek. Természetesen itt csak összefüggő területekről lehet szó az általános terv léptékének megfelelően, egy-

egy épület, vagy kisebb házcsoport szanálásra való kijelölése csak a részletes terv feladata lehet.

A szanálási elhatározás gazdasági és egyéb kihatásainak, megvalósítási lehetőségeinek megállapításához szükséges a szanálási területek jelenlegi helyzetének, minden adottságának részletes ismerete. Ehhez az általános terv kevésbé mélyreható vizsgálatai nem elégségesek, részletesebb helyzetfelvétellel van szükség, tehát a tervezés során kijelölt szanálási területekre még a tervezés folyamatában részletes vizsgálatokat kell elvégezni. Ezek a vizsgálatok elsősorban az épület- és lakásvizonyokra, valamint az út- és közműhálózatra vonatkozólag tárnak fel részletes adatokat. Az egyes vizsgálatok módszereit, útmutatóját munkánkkal kapcsolatosan elkészítettük.

Ha az általános tervben a szanálási területeket kijelöltük, az azokon lévő adottságokat vizsgálatokkal feltártuk, valamint megterveztük a szóbanforgó területek bontás utáni felhasználását, fel kell mérnünk a szanálás gazdasági kihatásait és ütemtervet kell készítenünk annak végrehajtásához.

A következőkben megvizsgáljuk, milyen kihatással van a szanálás módszerére a szóbanforgó terület bontás utáni felhasználásának jellege, hogyan állapíthatók meg a gazdasági kihatások és hogyan kell elkészíteni az egyes területekre és az egész városra vonatkozó szanálási ütemtervet. Először a szanálás gazdasági kihatásainak értékelési módjával fogunk foglalkozni.

A szanálás gazdasági kihatásai jelleg szempontjából két csoportra oszthatók: az első csoportba tartoznak a szanálással kapcsolatos áldozatok, a másikba a szanálással kapcsolatos előnyök.

A szanálással kapcsolatos áldozatok közé sorolhatjuk:

1. azt az értékvesztést, mely az avult épületek és egyéb létesítmények lebontásából áll elő,
2. a bontási költségeket,
3. a lebontott lakóépületek lakosságának elhelyezésére építendő új lakóépületek költségét.

Ide tartozik még az ipari üzemek áttelepítésével kapcsolatos veszteségek megállapítása. (Termelés kiesés, az áttelepített üzem korszerűsítése stb.)

A szanálással kapcsolatos előnyök a következők lehetnek:

1. a beépített területen való új építkezés költségeinek esetleges csökkenése annak következtében, hogy egyes létesítmények (út- és közműhálózat, közintézmények, zöldterületek) részben felhasználhatók. Ez általában gazdaságilag lemérhető.

2. az a javulás, amely a lakosság egészségügyi, lakás- és életviszonyaiban, gyakran a közlekedési nehézségek kiküszöbölésében, a városszerkezetben, a város külső képében jelentkezik. Ez azonban számokkal mérhetően nem jelentkezik.

A gazdasági kihatások felmérésének eszköze — általános tervi szinten — a szanálási területek bontási százalékának megállapítása. A bontási százalékot a lakásokra vonatkozóan kell megadni, az összes lakások százalékában.

A bontási százalék megállapítása az általános rendezési terv készítésének folyamatában az előbb említett szanálási vizsgálatok adatai alapján, a terület jövőbeni felhasználásának ismeretében történik meg. Olyan területen, melyre bontás után új beépítés kerül, a bon-

tási százalékot a meglévő beépítés figyelembevételével és az általános tervben meghatározott új beépítési jelcnek megfelelően kell megállapítani, ki kell jelölni azokat az épületegyütteseket — nem egyes házakat, — amelyek mind állapotuk, mind magasságuk szempontjából beilleszthetők az új beépítésbe. Az így megállapított bontási százalék természetesen nem lehet merev és megmáshataltan előírás, hanem csak becslésszerű adat, irányszám, a részletes rendezési terv attól kisebb-nagyobb mértékben eltérhet az adottságok részletes feltárásából származó indokok hatására, valamint a beépítési terv kompozíciójának megfelelő kialakítása érdekében, hasonlóan az általános rendezési tervben megadott laksűrűségi értékekhez, melyeknek kis mértékű módosítása a részletes tervben lehetséges.

Fentiek alapján tehát szükséges az, hogy az általános terv tervlapjain az olyan lakóterületi részekben, amelyek szanalás útján kerülnek beépítésre, a beépítési magasság, a tervezett laksűrűség adata mellett a bontási százalék is fel legyen tüntetve.

Meg kell említenünk ezzel kapcsolatban, hogy az a gyakorlat, amely szerint egy lebontott lakás egyenlő értékű egy újonnan felépített lakással, helytelen szemléletből fakad. A szanalás célja — mint már több helyen kifejtettük — jobb, egészségesebb életkörülmények biztosítása; nem lehet tehát elavult, hiányos felszereltségű, nedves lakásokat az új, korszerű lakásokkal egyenértékűnek tekinteni, még akkor sem, ha a régi lakásokból kikerülő lakosság elhelyezésére ugyanannyi (sőt esetleg még nagyobb számú) lakást is kell építeni. A lebontandó lakásmennyiséget nem lehet pusztán mennyiségnek tekinteni, hanem minőségileg is értékelni kell. Az általános rendezési terv készítésével egyidejűleg a szanalási területre végzendő ház- és lakásvizsgálat adatai alapján (a ház lakásainak műszaki felszereltsége: fürdőszoba — W. C. — közműellátottság stb., világítási viszonyok, szellőzés, a falak nedvessége, az épület kora, állapota, és így tovább) hozzávetőleges pontossággal megállapítható, hogy az egységként alapulvett, ma létesülő, típuslakásokat tartalmazó lakóházakhoz mérten a szóbanforgó épületegyüttes milyen értéket képvisel. Így bizonyos kategóriák állapíthatók meg és az egyes kategóriák faktorait megállapítva, a későbbi, konkrét számításoknál a bontandó lakások értékének megállapításánál a lakások abszolút számát a faktorial szorozva a valóságnak jobban megfelelő értékelést nyerhetünk.

Az általános tervi gazdasági kimutatásnak tartalmaznia kell a tervezési időszak megjelölését, a jelenlegi és a tervezett lakosság számát, az új lakosság elhelyezéséhez szükséges lakások számát, szanalási területegységenként a jelenleg meglévő, bontandó, építhető lakások számát s végül az egész városra vonatkozó összesítésben az összesen létesítendő lakások számát, aszerint felbontva, hogy azok beépítetlen területen vagy szanalási területen létesünek-e.

Felmerül ezután az a kérdés, hogy a szanalás gazdasági kihatásainak vizsgálatánál elegendő-e csupán a bontandó és megmaradó lakások számának meghatározása, s mi történik a szanalási területen lévő közművekkel, közintézményekkel, utakkal, parkokkal, milyen gazdasági jelentősége van az új beépítésbe való esetleges beillesztésüknek.

Az utak, közművek felhasználhatósága két tényezőtől függ: állapotuktól és ezzel kapcsolatosan kapacitástól, valamint vonalvezetésüktől. Állapotukat és kapacitásukat a vizsgálatok tárják fel részletesen. Ennek alapján megállapítható, hogy egyáltalán van-e lehetőség későbbi felhasználásukra.

A vonalvezetés azonban olyan tényező, melynek felhasználhatósága az általános terv szintjén — részletes rendezési terv híján — nem állapítható meg. Nem lehet tehát itt meghatározni az út- és közműhálózat „bontási százalékát”, felhasználhatóságuk eldöntését általában a részletes rendezési tervre kell bízni.

A közintézmények esetében hasonló a helyzet: itt is egyrészt állapotuk és kapacitásuk, másrészt elhelyezkedésük szabja meg felhasználhatóságukat.

Míg az általános rendezési tervben a szanalás gazdasági kihatásainak csak vázlatos felmérése történhetik meg, olyan pontossággal, amely nagyobb egységek becslésszerű kiértékelésén alapszik, addig a részletes rendezési terv során egy-egy szanalási területre vonatkozóan olyan részletes gazdasági kimutatás készülhet, mely a megmaradó, megszűnő és új létesítmények jellemző adatait tartalmazza. Ennek alapján készülhet el a forintban kifejezett költségvetés, ennek tárgyalása azonban túlmegy ennek a munkának a keretein.

A szanalási területek kijelölése után, a gazdasági kihatások ismeretében a következő lépés a szanalás végrehajtásának ütemezését megállapítani. A továbbiakban ennek szempontjaival foglalkozunk.

A szanalás végrehajtásának ütemezése megadja a szükséges munkarészek lebonyolításának, tehát megkezdésének és befejezésének idejét. Az ütemterv készítésének módszere szempontjából is különbséget kell tennünk az általános és részletes városrendezési tervek között. Az általános városrendezési terv készítésekor az egyidejűleg készített vizsgálatok alapján ismerjük a fennálló adottságokat, mivel azonban nem ismerjük az egyes területekre vonatkozó részletesebb terveket, természetesen nem lehetséges még olyan ütemterv készítése, amely az egyes létesítmények bontásának, illetőleg építésének idejét előirányozná — ilyen jellegű ütemterv csak a részletes rendezési tervvel egyidejűleg készülhet.

Az általános rendezési tervben olyan ütemterv készítése szükséges, amely csak a különböző szanalási területek között állapít meg a végrehajtást illetően időbeli sorrendet. Az egyes területekre vonatkozólag a végrehajtás időpontjának megállapítása a többi szanalási terület adottságaitól el nem választható problémát jelent. Amikor egy-egy területnél a végrehajtás idejét, tehát az egész város szanalási ütemtervében elfoglalt sorrendjét megállapítjuk, a következő tényezőket kell figyelembe venni:

- a tervezési program szerint építendő összes lakások száma,
- a lakásépítkezés üteme,
- a beépítetlen területen, ill. szanalás útján elhelyezendő lakások száma,
- a szóbanforgó területen bontandó lakások és egyéb létesítmények száma, illetve aránya,
- a szóbanforgó területről kitelepítendő lakosok száma,
- a városban fennálló lakásviszonyok (lakástelítettség, szobánkénti laksűrűség stb.),

a végrehajtás sürgősségét indokoló különleges szempontok.

Az ütemezést tehát elsősorban az adott gazdasági körülmények: a fennálló lakáshelyzet és lakásépítési lehetőségek determinálják.

Mivel a lakásépítkezés középületek és egyéb járulékos berruházások létesítésével is jár, a városépítés teljes ütemezése sem készíthető el a szanalási ütemterv nélkül. A szanalási ütemterv azonban nem léteszhető össze az egész városrendezési terv megvalósításának ütemezésével, annak csak részét képezi, olyan részét, amely függetlenül nem készíthető el, ugyanakkor visszahat a teljes ütemtervre.

Az egyes területek közötti sorrend megállapításánál általában az olyan területek ütemezhetők korábban, amelyekben a bontandó lakások száma aránylag kevés, vagy amelyekben belül olyan területrészek vannak, amelyekben az építkezés kis bontással megindítható, tehát magán a területen belül elképzelhető belső ütemezés a lakosság elhelyezésére vonatkozólag. Természetesen fennállhatnak olyan szempontok, amelyek valamely szanalási feladat előnyben való részesítését indokolják egyéb szanalási műveletekkel szemben. Ilyen eset az, ha például egyidejű szociális és városkompozíciós szempontként jelentkezik igen nagy mértékben elavult vagy szükséglakásos lakótelepülési foltok felszámolása, vagy a városközpont kialakításának szükségessége, gyakran ipartelepek fejlődését akadályozó lakótelepülési foltok megszüntetésének igénye és így tovább.

A szanalási művelet megkezdése előtt készített részletes rendezési és beépítési tervek már konkrétan megállapítják, mely épület bontandó le, illetőleg az újonnan létesítendő épületek elhelyezését, konfigurációját is megtervezzük. Ezzel lehetővé válik olyan ütemezés készítése, amely már épületenként megállapítja a bontás idejét, valamint az egyes épületek felépítésének idejét. Az ütemezés megállapítása itt már elsősorban organizációs kérdéssé válik.

* *
*

A szanalás végrehajtásának előkészítése a tervezésnek előbb felsorolt fázisaival nem fejeződik be, hanem olyan operatív intézkedésekre van szükség, amelyek a megvalósítás előfeltételeit megteremtik. Vizsgáljuk meg az ezzel kapcsolatos feladatokat.

A megelőző feladatok kétirányúak lesznek. Egyrészt biztosítanunk kell magának a művelet lebonyolításának az előfeltételeit, tehát a bontások végrehajtásának a lehetőségét, másrészt fenn kell tartanunk ezen átmeneti idő alatt is a szanalandó területnek ez idő szerint avult állapotát, vagyis a bontások végrehajtásának gazdasági vonatkozásban ma fennálló racionális voltát. Az első követelmény ezek szerint pozitív tevékenységet kíván meg, míg az utóbbit csak negatív jellegű intézkedésekkel biztosíthatjuk.

A szanalás előkészítéseketpen megoldandó feladatok legelsőjeként az érintett területen lakó népesség és az ott üzemben lévő műhelyek ki- vagy áttelepítésének lehetőségeit és esetenként változó módozatait kell meghatározni.

Amennyiben a megújítandó városrész teljes beépítési jellege és lakástípusai a szanalás során alapvetően megváltoznak, vagy ha a szóbanforgó terület felhasználásának jellege alapvetően megváltozik, általában az

ott lakó népesség teljes és végleges áttelepítését kell végrehajtani, akár valamely erre a célra kijelölt más városrészbe, akár a népességnek a város egész területén való szétszórása formájában.

Amennyiben a szanalást új lakóterületek feltárása, vagy a meglévő lakóterületek sűrítése előzi meg, a bontás első fázisában hajléktalanná válók részére az újonnan feltárt területen biztosítandó lakáslehetőség. Ennek hiányában a lakosság átmeneti jellegű áttelepítése válik szükségessé.

A szanalás lakostelepítési feladatainál — mint látjuk — bizonyos alternatív megoldási lehetőségek állnak fenn. Ezzel szemben a lakóterületbe zárt kisebb-nagyobb iparüzemek, melyek ezen a helyen nem tervszerűen jöttek létre, vagy ki nem telepíthető adottságokként, vagy egyértelműen meghatározott és végleges kitelepítési követelményekként jelentkeznek. Ezek városépítési problémái tehát már felvetődésük pillanatában is meglehetősen kötöttek. A kérdés számtalan részletproblémájával (a kitelepítés gazdasági szempontjai, ütemezési lehetőségek stb.) természetesen ez alkalommal nem foglalkozhatunk, a szanalási feladatok problematikáját illetően csupán egyetlen vonatkozásban kell erről a kérdéstről bővebben beszélnünk, és pedig a szanalás szükségének megállapítása és annak végrehajtása közé kényszerűen beiktatott idő alatt szükséges intézkedésekkel kapcsolatban. E feladatok azonban már a szanalást megelőző feladatkör második csoportjába, az építési tilalom témakörébe tartoznak.

Az *építési tilalom* rendeltetését abban a kihatásában jelölhetjük meg, hogy ez a rendelkezés hivatott a megújítandó városrész ez idő szerint avult állapotát a szanalás végrehajtásának idejéig megőrizni. Nyilvánvaló azonban, hogy egyrészt e követelmény, másrészt a mindennapi élet, a folyamatos fejlődés természetes igényei logikus ellentétben állanak egymással. Ebből eredően azután mind az egyik, mind a másik irányban bizonyos engedelményeket kell tennünk, mely körülmény gyakorlatilag éppen az építési tilalom konkrét intézkedéseinek a meghatározásához vezet. Mielőtt ezek részletes ismertetésére rátérnénk, szükségesnek véljük az egymással szemben álló szempontok lényegét feltárni.

A két egymással ellentétben álló szempont tehát így körvonalazható:

- a) a szanalási terület jelenlegi avult állapotának megőrzése,
- b) a természetes fejlődés és az ott élő lakosság igényeinek kielégítése.

Részletesebben kifejtve, ezeket így jellemezhetjük:

a) Az építési tilalom által biztosítandó követelményeket meghatározó szempontok a következők:

1. Fenn kell tartani a már ma avultnak minősülő épületek bontásra érett voltát a szanalás végrehajtása idejére. Ennek megfelelően nem szabad nagyobb költségekkel az azok állagából, alaprajzi rendszeréből és szerkezeti felépítéséből folyó viszonylagos értéktelenséget megszüntetni. Sőt, ezen túlmenően, a további természetes avulást mint a szanalásra való fokozott megérési folyamatot kell tekinteni.

2. Az egyenlőtlenül avult, de a tervezési időszakon belül szanalandóként megjelölt városrészeknek ezt a heterogén jellegét nem szabad az újabb és jobb állapotban lévő épületekhez igazodó új építkezésekkel fokozni,

még kevésbé engedhető meg, hogy az esetleg egyöntetűen avult városrészekben a foghíjak beépítésével vagy időközi bontással és újraépítéssel ilyen jelleget létrehozunk.

3. A szanálendő városrész jelenlegi közintézmény- és közműellátatlanságát nem szabad oly nagy értékű beruházásokkal felszámolni, melyek a későbbi időben végrehajtható szanálás számára majd el nem bontható adottságokat és a tervezés számára súlyos kötöttségeket fognak jelenteni.

A szanálásra kijelölt területen nem engedhető meg a lakótömbök közé beékelt ipari üzemek és műhelyek fejlesztése, vagy újabbak telepítése, mert e többnyire költségigényes beruházások teljesen megkötik a későbbi beépítési és területfelhasználási lehetőségeket.

b) Az építési tilalom alá vont városrész természetes fejlődésének igényei és a lakók mindennapi életének elemi követelményei az alábbiak:

1. A városrész lakosságának jogos igénye az általa lakott épületek karbantartására és bizonyos mérvű korszerűsítésére.

2. A lakosság jogos igénye a közműellátottság biztosítására, ebből eredően a meglévő hálózat karbantartásának, sőt az igények természetes növekedése folytán az esetleg hiányzó közművek pótlásának követelménye.

3. A lakosság közintézmény- és zöldterületigénye. (Az ezirányú hiány éppen az elavult városrészekben a legnagyobb.)

4. A lakóterületen belüli iparüzemek beruházásai, sőt gyakran további területigénye, mely a technológia fejlődésével, a termelékenység növekedésével és a szociális igények emelkedésével párhuzamosan szükség-szerűen jelentkezik.

5. Az újjáépítendő városrészek exponáltabb útszakaszain található foghíjak, takaratlan tűzfalak és nagymértékben avult házsorok városképi megoldásának az átmeneti idő alatt is fennálló követelménye.

A problémák gyakorlati jelentkezése és azok megoldásának reális lehetőségei az alábbiak szerint körvonalazhatók:

1. A bontandó lakóházaknak és lakásoknak a tilalmi idő alatti karbantartásával és korszerűsítésével kapcsolatosan konkrétan a következő feladatokat szabad és kell elvégeznünk: Karbantartandó az épületek minden olyan szerkezete, melynek hiányossága életveszélyes, vagy az egészségre ártalmas következményekkel járhat, még abban az esetben is, ha a karbantartási művelet esetleg jelentős beruházást igényel. Amennyiben azonban ez a jókarba helyezés a későbbi bontásra ítélt épületnek oly mérvű értéknövekedését eredményezné, hogy az ezáltal az ugyanezen területen fenntartandónak minősített objektumokkal egyenértékűvé válna, úgy az épület bontását már a szanálás beütemezése előtt végre kell hajtani.

2. Az építési tilalmi idő alatt is kielégítendő követelmények második csoportjába a közműhálózat karbantartása és fejlesztése iránti igényeket soroltuk. Ebben a vonatkozásban már nem csupán a teljes üzemképességet kell biztosítanunk, hanem szükség esetén új vezetékszakaszok fektetését, sőt esetleges újabb, vagy megnövekedett igények számára további közművek létesítését, illetőleg a meglévők kapacitásának fokozását is lehetővé kell tennünk. Mindezekben az esetekben a

közműfektetés olyan vonalvezetésére kell törekednünk, mely egybeesik a jövőbeli úthálózattal. Az új vezeték, vagy a meglévők bővítését ezenkívül mindenkor már az előirányzott laksűrűségnek megfelelően kell méretezni, még abban az esetben is, ha ennek kihasználása az építési tilalmi idő alatt nem biztosítható.

3. A közintézményellátásnak az építési tilalom esetleges 10—15 évre terjedő időszaka alatti biztosítása a múlthoz viszonyított jóval megnövekedett igények és az avult városrészek ezirányú viszonylag is nagyfokú ellátatlansága miatt nehéz feladatot jelent.

A legáltalánosabb és kimondottan helyi jellegű szükségletek kielégítésével kapcsolatban elhelyezendő közintézmények (amelyek tudvalevően aránylag a legkisebb légtérigényűek), helybiztosítása a fennálló épületek üzemhelyiségeinek felhasználásával, szükség esetén néhány lakás igénybevételével megoldható és így ebben a vonatkozásban csak a legvégső esetben kényszerülünk új létesítmények építésére.

A nagyobb terület- és kubaturaigényű közintézmények, így elsősorban az általános iskola elhelyezésénél is általában valamely kompromisszumos megoldás lehetőségét kell megtalálnunk. A keresett megoldások egyike — főleg az iskolaszükséglet kielégítése vonatkozásában — a tilalmi területen kívül, de lehetőleg annak közvetlen közelében keresendő. Ennek kétségkívül hátránya lesz, hogy az intézmény nyilvánvalóan a város-építési egységen kívül fekszik majd, és attól többnyire forgalmi út fogja elválasztani. Hátránya továbbá, hogy a szanálendő városrész teljes újjáépítése után az azon kívül elhelyezett létesítmény tulajdonképpen feleslegessé válik. Ezért ezt a megoldást gyakorlatilag csak akkor alkalmazhatjuk, ha a szanálásra kijelölt területhez egy még csak részben kiépült városrész csatlakozik, mely maga ezidőszaki lakosságával az intézményt még nem igényli, végleges lélekszámra való felnövekedése pedig megközelítően egybe fog esni a szanálás végrehajtásának idejével. Ez utóbbi körülmény természetesen csak tervszerű városfejlesztés és megfelelően összehangolt ütemezés segítségével biztosítható.

A nagyobb épületigényű, de helyileg kötött közintézmények elhelyezésének egy másik lehetősége oly módon biztosítható az építési tilalom alatt, hogy a szanálendő területről már ma céltudatosan kitelepfítünk minden, helyileg oda nem kötött intézményt (igazgatási intézmény, szakiskola, iroda stb.) és ezek épületeinek a szükséghez mért minimális átalakításával kielégítjük az elsőrendű helyi szükségletet.

Végül azok a nagyjelentőségű közintézmények, melyek nem helyi jellegűek, de az általános tervnek megfelelően a most építési tilalom alá vont területen lesznek majd elhelyezendőek, ezirányú igényükkel kétféleképpen jelentkezhetnek. Helyigényük vagy egy távolabbi programba illeszkedik és így nem azonnal kielégítendő követelmény, vagy már ma időszaki, sőt az intézmény aktuális városfejlesztési feladatként építendő meg. A halaszthatatlan építési követelmény tehát csak az utóbbi változat esetén kerül az építési tilalommal összeütközésbe, amikor viszont annak városépítési súlypontképző jellege — éppen ennél a szerepénél fogva — nyilvánvalóan magát a szanálási feladat teljes végrehajtását is időszaki teszi.

4. Az építési tilalom korlátozásai gyakorlatilag a legtöbb nehézséget a szanálendő terület lakóháza közé beékelt kisebb-nagyobb iparüzemek üzemeltetési és fej-

lesztési igényeivel kapcsolatban vetik fel, mert szinte természetes követelményként kell elfogadnunk, hogy mindaddig, amíg ezek intézményes kitelepítése nem biztosítható, — aminthogy nagyrészt valóban nem biztosítható — az egyes üzemek folyamatos korszerűsítési és fejlesztési igényeit az építési tilalmi időszak alatt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Éppen ezért az üzem zavaró jellegének meghatározása mellett a gazdasági adottságok és követelmények ismeretében az elvégzett vizsgálatok alapján kell azokat osztályoznunk, hogy azután a konkrét városfejlesztési elgondolások egyidejű figyelembevételével jövőbeni sorsukat megállapíthassuk. Ennek megfelelően nyer tudniillik megállapítást:

- a) vajon az adott üzem okvetlenül kitelepítendő és effektíve ki is telepíthető-e, amennyiben pedig igen, úgy ez már most megvalósítandó-e, vagy csak fokozatosan hajtható végre;
- b) vajon az üzem fenntartását mai keretében és jelenlegi területén a tervezési időszakon belül mindenképpen biztosítani kell-e;
- c) annak mai helyén való fenntartása mellett, még területi terjeszkedése is biztosítandó-e.

Attól függően, hogy az üzem melyik kategóriába sorolható, döntjük el, hogy rá vonatkozólag az építési tilalmat következetesen érvényesíteni kell-e, a kapun belüli fejlesztés milyen módon engedélyezhető, illetőleg a területi fejlesztést a környezet szanalásával hogyan lehet összeegyeztetni. Egyébként a lakóterületen belül megmaradó ipari üzemek esetleg környezetük speciális területfelhasználási jellegét is meghatározhatják, (védősáv szükségessége). Ez további szanalási folyamatot tehet szükségessé.

5. A szanalandó városrésznek az építési tilalom ideje alatt is fellépő mindennapi igényeit vizsgálva, utoljára azokat jelöltük meg, amelyek a városképi szempontból kifogásolható adottságok megoldására irányulnak. A szanalandó városrészek nagy számmal található üres telkei, dűledező házai és takaratlan tűzfalai városképileg legtöbbször a teljes megoldatlanság jellegét viselik magukon. Minthogy pedig ennek az állapotnak a megszüntetése legegyszerűbben ezen foghíjak beépítésével volna biztosítható, de ugyanakkor a későbbi szanalás számára ugyancsak éppen ezen telkek beépítetlen volta képezi a legfőbb tárgyi realitást, nyilvánvaló, hogy a pillanatnyi igények és a távolabbi, teljes értékű megoldás lehetőségét biztosítani hivatott építési tilalom ezúttal ismét ellenkezésbe kerülnek egymással. Olyan megoldást kell találnunk, mely a városképi szempontok szem előtt tartása mellett a telkek végleges jellegű felhasználását nem egyszerűen tiltó negatív rendelkezésekkel, hanem pozitív eszközökkel biztosítja.

Ha a jövőbeni beépítés még részletes terv nélkül is önmagában meghatározottnak tekinthető, az építési tilalmat magától értendően fel fogjuk függeszteni és az egyes foghíjas telkeket — elsősorban a szanalandó városrészeket szegélyező reprezentatív főútvonalak mentén — be fogjuk építeni.

Ha azonban a szóbanforgó telkek beépítése, sőt környezetének szabályozása sem rögzíthető ma még tervi-

leg, az építési tilalom nem függeszthető fel, nehogy a távolabbi lehetőségeknek elébeugjunk. Ezek az üres, vagy könnyen felszabadítható területek éppen a rendetlenség látszatának megszüntetésére irányuló törekvéssel fokozott mértékben csábítanak a helyi közintézményszükségletnek az előzőekben már tárgyalt kielégítésére. Ha azonban meggondoljuk, hogy a szanalandó városrészekben a közintézmények mellett legalább olyan nagy hiány van zöld- és szabadterületekben is, akkor nyilvánvaló, hogy e területek átmeneti jellegű, de megfelelő felhasználása azok beépítése nélkül is megoldható. Feladatunk ennek során mindenkor csupán annak biztosítása lesz, hogy ez az átmeneti jellegű felhasználás ne jelentkezzék esetlegesen.

Ezzel kapcsolatosan felmerül az üres, vagy ideiglenesen felhasznált telkeket, valamint a főútvonali foghíjakat szegélyező tűzfalak takarásának problémája. Ezek megoldásának két lehetőségét ismerjük. Az egyik a tűzfalak architektónikus kiképzése, a másik a felületnek kúszónövényekkel való befuttatása. Kétségtelen, hogy a tűzfalak növényzettel való megfelelő takarása hosszabb időt igényel, a valóban jól megoldott architektónikus kiképzés pedig általában költséges kivittel jár. Éppen ezért a tűzfaltakarás követelményét csak az exponáltabb és városképileg jelentős helyeken állítjuk fel. A megoldást pedig mindenkor az adott lehetőség (égtáji fekvés, méret, magasság stb.) és a konkrét igény fogják esetenként meghatározni.

Az építési tilalom rendezését, fokozatait és kihatásait vizsgálva, az elmondottak konklúziójaképpen le kell szögeznünk, hogy ez az intézkedés az egész szanalási műveletnek nemcsak előkészítője, hanem nélkülözhetetlen és szerves része is, a tilalom különböző fokozatai és rendelkezései szükségszerűen már mind az általános, mind pedig a részletes rendezési tervbe beépítendőek.

* *
*

Fentiekben ismertettük az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke településtudományi kutatómunkája keretében elkészített hosszabb tanulmányunkat. Természetesen csak a leglényegesebb megállapításokra tértünk ki, teljes gondolatmenetünket csak akkor részleteztük, ha arra a jobb érthetőség végett szükség volt. Természeténél fogva nem foglalkoztunk itt a tanulmányunkhoz készített kimutatásmintákkal, vizsgálati útmutatókkal, sem egyes jellegzetesebb településeink szanalási problémáinak általunk elvégzett vizslatával. Nem célja az előadott anyagnak, — de még egész tanulmányunknak sem —, hogy a szanalás teljes, bonyolult problémaköre minden egyes részletére vonatkozólag megoldást adjon és bár mindig igyekeztünk a kérdést a gyakorlati munka szemszögéből nézni, mégsem várható, hogy tervezési gyakorlatunk minden ehhez kapcsolódó kérdése — különös tekintettel a műszaki tervezés korlátozott mértékű gazdasági előkészítésére — egy tanulmány készítésével tisztázódjék. A szanalás teljes problémakörének adottságaink figyelembevételével történő módszeres tisztázása további alapos, elmélyült kutatómunkát igényel.

Pécs látképe.

VÁROSÉPÍTÉSZET*

Dr. Fürst János, Granasztói Pál, Pogány Frigyes

I. FEJEZET

Város és városépítészet

A város a legnyilvánosabb emberi alkotás. Még inkább az, mint külön-külön az épületek. Mert amíg az épületeket egyenként csak a közelükben járva-keelve, vagy bennük tartózkodva látjuk, addig életünknek csaknem minden pillanatában — mihelyt kiléptünk egy kapun, kitekintünk egy ablakon — a város áll és él előttünk. És amíg egy-egy épületet egyidőben néhányan, legfeljebb néhány százan látnak, addig a várost minduntalan mindnyájan látjuk, — mindnyájan, akik benne élünk, járunk, kelünk.

Amennyire nyilvánvaló mindez, annyira nem gondolunk rá, még kevésbé mérjük fel jelentőségét. Mert vagy gondolatainkba, esetleg beszélgetésbe merülve rójuk az utcákat, vagy pedig a város, a városi élet egy-egy részletét, mozzanatát nézzük: egy-egy épületet, farsort, kirakatot, utcai jelenetet. Még a látogató idegen is ritkán nézi tudatosan a várost a maga egészében, vagy részeiben, mint várost — többnyire csak valamelyik épületét, nevezetességét. A városlakó kissé úgy van a városával, mint a falusi ember a tájjal: látja, de nem nézi, nem szól róla, nem témája.

Tudatunk mégis képpé formálja a várost, egészében és egyes részeiben is. Eligazodunk benne, érzékeljük határait, kiterjedését, összefüggéseit, térbeli és jellegbeli változásait. Egy-egy részletéhez akarva, akaratlannal hozzálátjuk, vagy képzeljük a környezetét, — így

a budai alagúthoz a Lánchidat, a Keleti pályaudvarhoz a Rákóczi-utat. A Rákóczi-úthoz hozzálátjuk a Nemzeti Színházat, ehhez pedig előtte a keskenyedő teret, a szomszédos áruházakat, mögötte a körutat, a forgalmas utcasarkokat. Valahányszor pedig visszagondolunk egy régen látott városra, többnyire az egész jelenik meg emlékezetünkben. Pécs pl. úgy él bennünk, amint megpillantottuk a várost a pályaudvar előtti térről, amint itt feltárult a Mecsek déli lejtőjén menedékesen elterülő háztömeg, közepén a hegyoldalban felmeredező négytornyú székesegyházával, felette az erdőborította Misina hegygel és a csúcán emelkedő kilátóval, — majd közelebb a pályaudvar előtti tér, az innen felfelé induló széles, kihalt út, a szegélyező apró házak, a magányos villamoskocsi, mely itt vár és mihelyt megtelt az érkező utasokkal, elindul és az út végén a távoli kanyarban eltűnik.

Ilyen Pécs első megpillantásra, egészében, alighanem mindnyájunk emlékezetében, és éppen emlékezetünk rakja így egészévé össze a részleteket. Ilyesféle képet őrzünk többé-kevésbé minden látott városról. Mert a városról alkotott képünk olyan, mint a műveltségünk, a nevelésünk, — ezeket is részletekben szereztük, alkottuk, mégis egészévé válnak bennünk, egy-egy megnyilatkozásunkban, cselekedetünkben. És ha már ezzel a hasonlattal élünk, akkor azt is mondhatjuk, hogy a városnak, a város puszta látványának nem kis szerepe van éppen a műveltségünkben, nevelésünkben, egész emberi mivoltunkban. Elképzelhetetlen, hogy az, amit mindnyájan, mindennap látunk, ne hasson vissza szemléletünkre, alkatunkra.

* A tanulmány a Városépítési Tanszéken készülő hosszabb munka eddig kidolgozott része. Tekintve, hogy a lényegesen bővebb második rész megírása folyamatban van — ez számos konkrét példa elemzését fogja tartalmazni — a jelen szöveg, sőt cím nem tekinthető véglegesnek. I. és II. fejezetet írta: Granasztói Pál, III. és IV. fejezetet írta: Pogány Frigyes.

A város emberi alkotás és — mint mondtuk — a legnyilvánosabb az emberi alkotások közül. Talán — ha a társadalmat, a közösséget és nem az egyes embert tekintjük — minden alkotásnál huzamosabban, állandóbban és így összegezve nagyobb mértékben hat az emberek sokaságára, az egyénekre és a közösségre is. Hat nemcsak azáltal, hogy van, állandóan jelen van — tehát nemcsak a természeti környezet módján — hanem éppen azáltal is, mert alkotás és mert kifejez. Formát ad korszakoknak, erőknek, életjelenségeknek és ezeket formájával megörökíti, megjeleníti. A város — forma, bonyolult, sokrétű forma és mögötte mindig bonyolult és sokrétű tartalom rejlik: a város lakóinak egész élete, múltja és nem kis mértékben jövője is. Van város, mely éppen formája, kifejező ereje által több pusztán nagyméretű emberi alkotásnál — több pl. egy védőgátnál, vagy csatornarendszernél — több, mert a maga egészében műalkotás. Orvietot, Rothenburgot, pl. ilyenek tekinthetjük. Sok városban egyes részletek — városrészek, utak, terek — emelkednek a műalkotás rangjára, — így Prága, Krakkó belvárosa, a berlini Unter den Linden, a bécsi Schwarzenberg Platz. És minden város számára — legalábbis elvben — adott a lehetőség, hogy egészében vagy részeiben műalkotás legyen: kifejezzen és hasonló lakóira, látogatóira egyaránt.

Ez ad jogot és okot arra, hogy a város térbeli megjelenését egészében és részeiben esztétikai vizsgálódás tárgyának tekintsük, a városépítésben pedig a műalkotás létrehozásának feltételeit, törvényszerűségeit kutassuk. És ez ad jelentőséget ennek a vizsgálódásnak, mert végpontjában látványként nem kisebb dolog áll, mint az emberi, a közösségi élet köberakott, térben szervezett, legnyilvánosabb és legmaradandóbb egésze — a város.

*
.

A városok egy részét alapították, nagyobb részük azonban — miként az élet minden formája — egyetlen csírából fogant, majd nőtt, terjedt, változatos és bonyolult lett. Némelyik várost leromboltak, másokat sorukra hagytak, ismét másokat — főként az utóbbi évszázadokban — rendeztek, átépítettek. Ámde mindegyik várost — akár alapították, akár az élet hozta létre és növelte, akár rendezték vagy sorsára hagyták — minden várost építettek. Építették kisebb-nagyobb közösségek, vagy egyes hatalmasok, építették egy-egy nemzedék vagy több évszázad során. Építették, hol tervszerűen, az egészet elgondolva, hol pedig házról-házra, utcáról-utcára. Minden város emberi kezek ezreinek építőmunkájával lett várossá. Ezért mondhatjuk a városalapítást, a városrendezést, a városfejlesztést egyképpen városépítésnek.

Tudjuk azonban, hogy más az építés és más az építészet, ugyanígy más a városépítés és más a városépítészet. Az építészet — végső fokán az építőművészet — rendszeressé, többnyire tervszerűvé, de mindenképpen kifejező erejűvé nemesedett építés, mely immár nem csak hasznos építményeket, hanem építőművészeti alkotásokat hoz létre. A városépítészet ugyanígy rendszeressé, többnyire tervszerűvé, de mindenképpen kifejező erejűvé nemesedett városépítés, melynek eredményeként terek, utak, városrészek, ritka esetekben

egész városok jönnek létre, végső fokon művészi értékű alkotások — műalkotások. Budapesten pl. a szövevényes, jellegtelen Józsefváros, városépítés eredménye, a Hild tervei szerint, a klasszicizmus formáival épült egykori Lípótváros már városépítészeté. De városépítészeti alkotásnak mondhatjuk a budai Várnegyedet is, habár nem tervszerű alkotás, mert itt ugyan lassú történelmi fejlődés eredményeként, mégis művészi értékű egység, gazdag tartalmat változatos formában kifejező alkotás — műalkotás jött létre.

Vizsgálódásainknak a szemléletét, módszereit, értékeléseit ily módon a művészet sajátos törvényei szabják meg. A várost nem műszaki alkotásként, nem is társadalmi, gazdasági vagy igazgatási szervezetként, nem történelmi vagy földrajzi alakulatként vizsgáljuk, hanem mint művészeti alkotás, vagy ilyennek lehetőségét, ilyennek létrehozására irányuló tevékenység tárgyát, — s ennek megfelelően kell meghatároznunk fogalmainkat, értékrendszerünket is. A földrajzi, történelmi, társadalmi, gazdasági és nem utolsó sorban a műszaki tényezőket, olyan mértékben és módon kell figyelembe vennünk, amennyire a városnak, mint műalkotásnak a megismeréséhez és értékeléséhez, a városépítészetnek pedig, mint műalkotás létrehozására irányuló tevékenységnek a műveléséhez szükségesek. A városépítészetet öncélúan művelni, a város tárgyi, anyagi valóságától eivonatkoztatni nem lehet.

Mindenekelőtt a városépítészet helyét kell meghatároznunk a művészetben. Ismerjük a művészeti ágakat — köztük az irodalmat, a zenét, a szobrászatot, festészetet, az építészetet, — és ismerünk műfajokat, így a regényt, az eposzt, az operát, a szimfóniát, a freskót, a monumentális plasztikát. Nem véletlenül említjük ezeket: nagy lélegzetű, átfogó, összegező alkotások műfajai mind. Mert ilyenek tekintjük a városépítészetet is: az építészet — helyesebben az építőművészet — nagylélegzetű, átfogó, összegező műfajának. A városépítészet ilyen értelemben nem több és nem kevesebb az építészetnél, a városépítészeti alkotás más építészeti alkotásnál. A városépítészet építészet önmagában is, de egyben része az egyetemes építészetnek is. Ha ezt nem így tekintenénk, akkor egy nagy katedrális, egy nagy palotát mint műalkotást eleve kevesebbre, vagy többre kellene becsülnünk egy városi térnél, útnál, vagy egy egész városnál, — egy katedrális, egy palota építészetét egy városi tér, vagy egy egész város megalkotójánál. Ha egyik vagy másik alkotót, alkotást, műfajt a másik elé vagy fölé helyeznénk, akkor szükségtelen és beláthatatlan méricskélésnek adnánk teret. A műalkotás értékét — akár város, vagy palota, szimfónia, vagy szonáta — mindenkor a saját, gyakran hasonlíthatatlan, és csak a vele egynemű alkotásokkal összemérhető kifejező ereje, formai tökélye határozza meg.

Nem ilyen egyértelmű, hogy mikor, hogyan válik az építészet városépítészetté, mi határozza meg és teszi vitathatatlanul jogossá a városépítészetnek, mint az építészet műfajának a különállását. Ahhoz, hogy ezt tisztázzuk, közelebről meg kell vizsgálnunk a városépítészet tárgyát, a várost, mint alkotást, és pedig első sorban abból a szempontból, hogy miben különbözik más alkotásoktól, főként az építészet egyéb alkotásaitól, egy-egy épülettől, épületcsoporttól.

A legelső megkülönböztető vonás, ami szemünkbe ötlük, hogy a város a legnagyobb térbeli méretű alko-

tások közé tartozik. Még ha kis város is, nagyobb a legnagyobb épületeknél, hiszen épületekből áll. Nem hiába mondjuk jellemzőképpen kivételesen nagyméretű épületekre, épületesoportokra — az Escorialra, a Louvre-ra — hogy csaknem egész városok. Előfordult az is — mint a spalatói Diocletian palota esetében, hogy az épület rombadólt falai között csakugyan város keletkezett, mondhatnánk oda beköltözött. Ezek azonban szélső esetek és nem teszik vitássá azt, hogy a város nagyobb dimenziójú, mint az épületek.

A nagy méret már önmagában véve is indokolhatná azt, hogy a várost, a városépítészeti elkülönítjük az épületektől, az építészettől.* Mert kétségtelen, hogy a nagy méret más szemléleti módot, az alkotásnak más léptékét, más alakító, kifejező eszközöket határoz meg, — miként természetesen a nagyméretű szobrok alakítási eszközei is különböznek a kisplasztikáétól. A határ azonban e tekintetben nem eléggé éles, és önmagában nem tenné eléggé jogossá a szétválasztást. Az az alkotó pl., aki a Versailles-i palota méreteiben alkotott, nyilvánvalóan kellő képességekkel, alakítóeszközökkel rendelkezik városi terek, tércsoportok, sőt akár egy egész város megalkotásához is. A műtörténet nem is kevés példáját ismeri annak, hogy ugyanaz a mester hozott létre nagyobb épületeket és városi tereket, utakat, — elég, ha Berninire, Gabrielre, Mansartra gondolunk.

Jellegzetesen különbözik a város az épülettől, a városépítészet az építészettől azáltal is, hogy míg az épület — ritka kivételektől eltekintve — mindig belső teret és ennek külső tömeget formál, az építészetnek tehát a belső tér- és a külső tömegalakítás egyképpen feladata, — addig a város minden esetben csak tömegekből és a tömegek által alkotott külső terekből áll (téren értve utat, utcát, parkot stb. is). A városépítészet sajátos feladata tehát éppen a tömegeknek és a külső tereknek együttes megalkotása, az egyedi építészeti alkotásoknak magasabb fokú egységbe szerkesztése. Ámde ez a jellegzetes különbség sem választja el elég határozottan a várost az épülettől, a városépítészeti az építészettől. Nem választja el, főként azért, mert épületesoportok — pl. egyetem, kórház, lakótelep — megalkotásánál a művészeti szempontból gyakran alárendelt jelentőségű belső terek megoldásán kívül, éppen a külső terek és tömegek, a külső tér és tömeghatás megoldása, magasabbrendű egységbe szerkesztése, teszi a feladat, a mű lényeges, jellegzetes részét. A Villa Hadriana — ez a csakugyan szinte városméretű épületegyüttes könnyen megteveszthet bennünket építészet és városépítészet határait illetően. Az óriási, romjaikban is egész utcasorokat, nagy tereket, terraszokat alkotó, kerteket körülölelő faltömegek között — ahol most a gaz burjánzik, borostyán nő, kecskék legelnek, és ahonnan órajárányira nem lakik senki — csaknem egy halott, rombadólt városban képzelhetjük magunkat, már csak azért is, mert külön templomai, fürdői, kaszárnyái, raktárai voltak.

Mi hát akkor az, ami a várost az épületektől, még ily hatalmas méretű, városnak tetsző tömkelegektől valójában megkülönböztetheti? És miért vitathatatlanul

* Építészetben itt és a továbbiakban is most már nem az egyetemes építészeti, mint művészeti ágat értjük, amelynek a városépítészet is része, hanem az egyes épületek, vagy összetartozó, egyazon rendeltetésű épületesoportok tervezését, építését.

jogos, hogy a városépítészeti, problematikáját, szemléletét, alkotó, kifejező eszközeit elkülönítsük az építészettől, külön vizsgáljuk? Erre röviden alig felelhetnénk az önkényesség, az elnagyolás veszélye nélkül, de ha mindenképpen röviden kellene felelnünk, akkor több-kevesebb joggal — amint később kifejtjük — azt válaszolhatnánk: az idő és a közösség.

Az építészet művészet és természetesen a városépítészet is az. Az építészet terek alkotásában és ezek külső-belső kifejezésében éri el célját, hordozza minden más művésztől leginkább megkülönböztető lényegét. A városépítészetnek is lényege a tér, a külső terek csoportosítása, rendszere. Ezt azért kell határozottan leszögeznünk, mert amikor az alábbiakban az idő szerepét vizsgáljuk, sőt kidomborítjuk a város, mint alkotás, a városépítészet, mint alkotó tevékenység tekintetében, — egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, hogy a város terek rendszere, a városépítészet művészet. És nem vonhatjuk kétségbe azt sem, hogy az időnek szerepe van a nagyméretű alkotások, regények, emlékművek s még inkább nagy épületek megalkotásánál is. A homeroszi eposzok, Beethoven IX. szimfóniája, Proust regénykolosszusa magukon viselik az időben alakulás, növekedés sok nyomát, olykor ágasbogasak, egyenetlenek is. Gyula pápa síremléke, Michelangelo annyi szenvedésének, csalódásának forrása, szinte ellenkező értelemben példázza ezt: miként zsugerített az idő egy gigászinak induló, majd töredékekre hulló és torzóba torkolló alkotást. Nagy épületek még jellegzetesebb példákat mutathatnak erre, — az idő múlásának módosító, olykor csökkentő, de többnyire növelő, gazdagító szerepére. Elég, ha a nagy katedrálisokra, a nagy várkastélyokra, fejedelmi palotákra — a Louvre-ra, a Kremlre, a Hradsinre — vagy akár a sárospataki várra gondolunk. Hiszen ezek csaknem úgy nőttek, rakódtak, ágasodtak az évszázadok során, akár a városok, rétegzik és megjelenítik régmúlt korszakok halmozódó örökségét, keverik és árasztják e korszakok váltakozó izlését, ízeit és zamatát. Még arra is láthatunk példát, hogy épületek csaknem természeti képződményekké válnak és úgy is használjuk őket, akár valami barlangot, kőtömeget: fűrnak-faragnak bennük, új odúkat vájnak ki belőlük, vagy terraszokat tapasztanak fészekként hozzájuk, — a régi mediterrán városok hegyoldalokban épült, rakott házai, a görög félsziget kolostorai csaknem mind ilyenek. Mégsem mondhatjuk, hogy az épületek, a katedrálisok, a paloták műalkotás jellegét általában meghatározná az idő, megalkotásuk, vagy éppenséggel továbbélésük időtartama. Általában, nagy méreteik ellenére sem viselik magukon ilyen értelemben az idő nyomait. Olykor már csak azért sem, mert óriási erőfeszítések árán ugyan, de viszonylag rövid idő alatt készültek, — gondoljunk a Parthenonra, a versaillesi palotára. És bármilyen szerepe is volt az időnek létrejöttükben, alakulásukban — végső fokon zárt, befejezett formák, belőlük sem elvenni, sem hozzájuk adni nem lehet.

A városban az idő múlásának más — lényeges és jellegzetes alakító szerepe van. Ez alól még az alapított, az egységesen megtervezett és felépített városok sem kivételek, — legfeljebb nem mindig múlt el eleget az idő ahhoz, hogy alakító hatása megnyilvánuljon. Mert miként a természet időmértékét az évezredek — a föld rétegződéseiben az évmilliók adják, —

úgy a városokét, a történelemhez hasonlóan, az évszázadok. Nincs a múltból olyan város — hacsak szándékosan romba nem döntötték, vagy elemi csapás áldozata nem lett, amelyik sokszáz évig nem élt. A házak élettartama is száz évekkel mérhető, az utaké, telekosztásoké még többel. A belső változások, átalakulások éppen ezért sokszor alig észrevehetőek és ugyanígy a folyamatos növekedés, az új házak százai is apránként, szinte észrevétlenül nyelik a teret, akárcsak az óceán hullámai a parti sziklákat.

Az időnek ezt a lassú folyását, alattomos munkáját azért kell hangsúlyoznunk, mert az elmúlt száz év folyamán megszoktuk a városok gyors növekedését, hirtelen változásait, hiszen új városok, városrészek nőttek szemünk láttára a földből, a mezőkön. Tudjuk, hogy a pesti belváros, a körutak, a sugárutak néhány évtized alatt épültek a mai alakjukban. Láttuk új külvárosok és éppen napjainkban, új ipari városok keletkezését. Mindebből hajlamosak vagyunk két különböző, de egymásnak ellent is mondó és mindenképpen helytelen következtetésre jutni. Az egyik az, hogy ez a változás, növekedés a jövőben is ily gyors, sőt még gyorsabb lesz és így a várost változékony anyagként, szinte puha agyagként gyúrhatjuk, legalábbis terveinken, — ha úgy tetszik, lebonthatjuk és átépíthetjük. A várostervezést tehát úgy tekintjük, miként az épületét: megtervezük és már építik is, egy vagy néhány éven belül áll is és úgy marad évszázadokra változatlanul, amint elgondoltuk, megépítettük. Az ellentmondás már itt rejlik és már itt rejlik az a másik helytelen következtetés is, ami az utóbbi idők gyorsütemű városépítéséből ered: az, hogy a szemünk láttára nem változó, nem alakuló várost hajlamosak vagyunk kész, befejezett formának tekinteni, miként azt hisszük, hogy egy folyó medre, egy sziget, egy hegy alakja az idők végeztéig olyan marad, amilyennek most látjuk. Pedig, ha a városokat évezredek vagy legalábbis sok évszázad távolában szemléljük — és alig van város, mely ilyen múltra ne tekintene vissza, vagy ne állhatna ilyen jövő előtt — akkor az idő múlását másként, — türelmesebben és a valósághoz hívebben kell felmérnünk. Lenôtre, amikor három évszázada a párizsi Tuileries előtti mezőkön parki útként kitűzte a mai Avenue des Champs Élysées tengelyét, nem sejtette, hogy ez valaha egy sokmillió metropolis, magas házakkal szegélyezett, nyüzsgő főútja lesz. És mi, amikor ma új várost építünk, életre keltünk valamit, minden életre keltés beláthatatlan következményeivel.

Mert az időben múlás, változás az élet leglényesebb megnyilvánulása és tulajdonképpen már eddig is, amikor az idő szerepét vizsgáltuk a városban, valójában az életről szóltunk. Az eddigiekben pusztán az idő sajátos, nagyobb dimenzióját kívántuk érzékeltetni, amint a város életében megnyilvánul. Pedig az idő ennél gyorsabban is dolgozik, még a legnagyobb méretű városépítészeti alkotásokon is olykor évtizedekkel, ha nem évekkal mérhető. Ha filmként lepergethetnénk, hogyan keletkezett alig egy évszázad alatt, Lenôtre említett parki útjából, minden idők egyik legnagyobb méretű városépítészeti együttése, hogyan sorakoztak fel nagyhatású út — és térrendszerré a Place de la Concorde, az Étoile, a Madeleine, a Palais Bourbon, a Tuileries kertje, az egyiptomi obeliszk, a kis és a nagy diadal-

ív, sőt még úgyszólván ráadásként, felkiáltójelként a háttérben emelkedő Eiffel-torony is, — mindennél inkább meggyőződhetnénk arról, hogy a legegységesebb, a legnagyobbhatású városépítészeti kompozícióban az idő volt az egyik főmester, sok nagy mester — Lenôtre, Chalgrin, Gabriël, Vignon és mások mellett, és tulajdonképpen nem is nagy idő, legalábbis nem nagy a városok évszázados, olykor évezredek dimenzióihoz képest.

Az idő ily módon azt érzékelteti, hogy a város alakul, fejlődik, a városok életében — ritka kivételektől eltekintve — nincs megállás. Az idő múlását, rétegződését tanúsítja a velencei Szt. Márk tér, különböző korokban és formákkal épült épületeivel, de igen sok nevezetes városi tér, út, együttes. Az idő olykor mély redőket vont rájuk, olykor csak hajszálvékony, alig érzékelhető ráncokat, — de ott rejlik bennük, mögöttük, a lényegükben. És még inkább ott rejlik, sőt nem is rejlik, hanem szembetűnően megnyilatkozik a városok egészében, a városrészek hol horizontálisan, égyűrűkként terjengő, hol vertikálisan, emeletekként rétegződő változásaiban. Mert az idő a térnek két irányában is feszíti a várost: belülről kifelé, mind tágasabbra és alulról felfelé, mind magasabbra. De akár így, akár úgy horizontálisan vagy vertikálisan, apró ráncokban vagy nagy redőzetekben — egyképpen jelen van minden igazi városban és minden igazi városépítészeti alkotásban, mind annak egyik legsajátosabb, a műfaját, különvalóságát, alakító és kifejező eszközeit meghatározó jegye, így is mondhatnánk: negyedik dimenziója. A Villa Hadriana többek közt ezért sem város, bármennyire is annak tűnik, bármilyen hatalmas alkotás, — a nagy császár akarataból, az ő személyes céljai, kedvtelése érdekében jött létre egységes építészeti műként és az idő itt csak romboló munkát végzett; behorpasztotta boltzatait, földre döntötte oszlopait. Az idő múlása a városban nem rombol, hanem épít, gazdagít. Újabb színeket kever a meglévők mellé, újabb rétegeket a régiek fölé. A legtöbb városban, még egy-egy pontján állva is érzékelhetjük az idő térbeli megjelenését a házak, a formák különféleségében, egymásba folyásában, de még inkább, bejárva a várost, a különböző korszakokban épült, egymáshoz kapcsolódó részeiben.

Az idő tehát maga az élet, az élet megnyilatkozása és ugyanakkor, amikor formává vált egy városban, városrészletben — egyben a múlt. Épületeknek is van múltjuk, de ez nem szükségszerű tartozéka az épület hatásának, — az új épület értéke nem szükségképpen, lényegében más mint a régié. Város azonban múlt nélkül alig képzelhető el — a múlt nélküli város még nem egészen, még nem jellegzetesen város, annak inkább előlegezése, ígérete. Az élet még nem alakította, nem vette birtokába mindenestől, még feszes, mondhatnánk tájékozatlan és megilletődött benne. Lakóit az emlékek, szokások, kapcsolatok, vágyak, törekvések összegubancolt szálai még más tájakhoz, városokhoz fűzik. Az új város ugyanezért még többnyire nem is igazán otthonos, lakói inkább telepeseknek tekintik magukat és talán csak gyermekeik lesznek azok, akiknek a város otthonukká válik. És ezzel érkezünk el a város egy másik sajátos jegyéhez, a városépítészet műfajának

egy másik sajátos meghatározójához — mely alig választható el az időtől, az idő alakító szerepétől — a közösséghez.*

Az épület, még ha középület is, még ha a közösség erejéből a közösség számára is épül, jellegzetesen egyedi alkotás. Nem azért, mert többnyire kevesek elhatározásából és egy tervező elgondolása szerint jön létre, hanem azért, mert még a középület is a közösségi élet egy-egy funkcióját, célját tölti be — így az oktatását, az igazgatását, a művelődését. Még a középület megalkotását is a közösség rendszerint rábizza egy-egy szervezetére, a felépítés tehát egyszeri, megszervezett akció, amelynek lebonyolítása után az épület áll és betölti rendeltetését. A város ezzel szemben jellegzetesen közösségi alkotás: még részeiben is, de még inkább egészében. Az egész közösségi élet célját szolgálja, együttesen annak valamennyi bonyolult, összefonódó funkcióját. Az egész közösség számára épül akkor is, ha kevesek — a közösség akaratát képviselő egyének — elhatározásából ered. És mindenestől nem erre kijelölt szervezetek építik, hanem a közösségnek csaknem egésze munkálkodik rajta, számtalan kézzel, szerteágazó szervezeteivel. Ez akkor is így van, ha a várost egyének tervezik és ha gyorsan, egyszerre, új városként épül. És már csak azért is így van, mert a város egészében nem készül el soha, a városépítésben nincs kulcsátadás, mint az építészetben, az épület elkészülte után. Az egyéni tervek szerint egyszerre felépített várost vagy városrészeket a közösség veszi birtokába és folytatja rajta építő, alakító munkáját.

A közösség kialakulásához, összeforrásához mindig több-kevesebb idő kell, — ilyen értelemben azt mondhatnánk, hogy a közösség az időnek is a műve. Csak közös sors, közös múlt vagy közös érdekek és célok, együtt megélt események képesek az emberek kisebb-nagyobb csoportjait valódi közösséggé kovácsolni és ez az egybekovácsoló erő annál nagyobb, minél több volt az idő. Az, amit közösségi szellemnek, magatartásnak nevezünk, nem jöhet létre az idő átalakító hatása nélkül. Minden város sajátos közösség, a hirtelen nőtt vagy újonnan épített város is előbb-utóbb azzá válik. Egyfelől a közösség alakítja folyamatosan, másfelől a város előbb-utóbb kisebb vagy nagyobb mértékben közösséget — közösségi szellemet és magatartást alakít. Minden város egy darab történelem, sőt maga a történelem is nem egyszer egybeesik a városok történelmével, mert ott, a városok falai között érlelődött, teljesedett ki. Elég, ha Rómára, Velencére, az itáliai városállamokra, az újkorban Londonra, Párizsra, Bécsre, Leningrádra, a forradalmakra gondolunk. És ha kevés városnak is jutott osztályrészül az, hogy országok, sőt világrészek történelmét alakítsa, olyan város nem volt, amelynek ne lett volna többé-kevésbé jelentős saját történelme és amely éppen ezzel ne alakította volna többé-kevésbé saját lakóinak közösségi szellemét. Az, amit helyi jellegnek nevezünk, s a legtöbb városban nyomban észreveszünk, nem csak a tájból, a környezetből, éghajlatból ered, hanem nagyrészt éppen a közösségi szellemből. S ez a közösségi

szellem nem csak az egyidőben élő emberek összetartozását jelenti, hanem másfelét is, olyant, mely átnyúlik a századok felett, jelenti a nemzedékről nemzedére átszálló, gyarapodó életszokásokat, építőformákat. A városkép, a városforma mögött tehát a legbonyolultabb, a legsokrétűbb tartalom rejlik: az egész közösség múltja, magatartása, életelvei, szokásai, törekvései. Ilyen szempontból az egyenkint épülő, de egymáshoz sorakozó házak rendje alig különbözik egy felvonulás, egy ünnepély, egy kartánc rendjétől; fegyelmezett közösség műve mind, csak éppen az egyik feloszlik, a másik megmarad. Mert a szép város egyben rend is, és az a rend, amit egy valóban szép, egy valóban harmónikus városforma, városkép tükröz, sohasem önmagáért való, önmagából fogant, hanem igazgi alapjai a várost alkotó közösségben, annak rendjében nyugszanak, azt tükrözik és örökítik meg.

Vajjon kimeríthették-e ezekkel a város sajátos jellemvonásait? Aligha. Hiszen a város az életnek csaknem egészét testesíti meg, az életet számtalan bonyolult, egybefonódó adottságaival, törekvéseivel, jelenségeivel. Táj, terep, éghajlat, környezet — védelem, biztonság, forgalom — munka, otthon, pihenés, szórakozás — és még sok minden más egyaránt alakítják, meghatározzák a város méretét, formáját, egészét és részleteit, helyet és megoldást kell hogy találjanak falai között. Mindezeknek együttesen ad formát a város, a városkép és mindezeket vizsgálunk is kell valahányszor egy-egy várost, városképet elemzünk. De mindaz, amit eddig a város jellegzetességeként felsorakoztattunk, talán már elegendő ahhoz, hogy a leglényegesebb kérdést felvethessük és megválaszolhassuk: műalkotás-e a város, művészi tevékenység-e a városépítészet? Mert főként két érv szólhat látszólag ez ellen és mindkettőt közelebbről szemügyre is kell vennünk: az egyik a tervszerűség hiánya sok városban, a másik pedig az, hogy a város él, alakul és lényegéből eredően befejezetté sohasem válik. Amikor egy város meghalt — mint Palmyra, Priene, Selinus — már nem város, csak az emléke, már nem polis, hanem mondhatnánk nekropolis.

Kétségtelen, hogy a műalkotások túlnyomó többsége előzetes elgondolásból, úgyszólván mondhatnánk elhatározásból ered. Más kérdés, hogy az elkészült műalkotás mennyiben esik egybe ezzel az előzetes elgondolással, — jellegzetességei, értékei, nem éppen mások-e. Az elgondolás, a szándék — jelen esetben a tervszerűség — nem okvetlenül valósul meg a műben, ami más szóval azt jelenti, hogy a terv még nem a mű. Az azonban kétségtelen, hogy míg a műalkotások nagyobbik része ilyen előzetes elgondolásból — az építészetben tervből — ered, addig ezzel ellentétben a városoknak talán nagyobb része keletkezett és alakult — főként régebben — előzetes elgondolás, elhatározás nélkül. Lett és növekedett mint maga az élet, jóformán a természeti képződmények módján. És ilyen vonatkozásban talán csak a népi alkotásokhoz — mithosokhoz, mondákhöz, népdalokhoz, némelyik eposzhoz hasonlítható, amelyek hasonlóképpen lettek és alakultak, olykor növekedtek névtelen alkotók egymásbafonódó, egymásrarakodó munkálkodása eredményeként. És ha ez utóbbiakról — népdaloktól, az eposzoktól nem vonjuk

* Közösségen itt és később is a városalakók közösségét értjük, feltételezve a szervezeti formát, de elvonatkoztatva attól.

meg a műalkotás rangját, akkor már csak azért sem vonhatnánk meg a hasonlóképpen keletkezett városoktól sem, feltéve, hogy formájuk kifejező erejű, művészi értékű.

A tervszerűség kérdését a városépítészetben mégis közelebbről meg kell vizsgálnunk, márcsak azért is, mert a városépítészetet, sajátosságait eddig is az építészethez hasonlítva, a várost az épülettel egybevetve igyekeztünk megközelíteni. Az építészet alkotásaiban — még a legrégebbieken is — ha nem is mindig ismerjük, de többnyire feltételezzük a tervet, ha másképp nem, úgy a mesterségbeli tapasztalatok rendszerében, az építés folyamán adott helyszíni irányításban. Sok város esetében azonban még ilyen értelmű tervet, tervszerűséget sem tételezhetünk fel és ennek okát abban kell keresnünk, hogy a város jellegzetesen közösségi alkotás. Feltehetjük, sőt tudjuk, hogy a város lakói, előjárói sok esetben megtanácskozták a városépítés mozzanatait és így már bizonyos szándékról, elhatározásról, ha nem is tervről tettek tanúságot, — de ugyanígy feltehetjük, hogy még több esetben a városok alakulása, növekedése még az ilyen értelmű tervszerűséget is nélkülözte, legalábbis ilyennek igazolható nyoma nincs. Ez főként a középkori városok jelentős részére áll. Községi alkotás adott esetekben sokszor nem is jöhetett létre másként, mint a község tagjainak egyenkénti, de egymásból következő, egymáshoz kapcsolódó, egymást meghatározó tevékenységéből, építkezéseiből. Egyikük pl. beépítette telkének hátsó részét, a szomszédai követték példáját, másikuk emeletet épített házára és ennek is követője akadt. Ilyenből anarchia jöhet létre és sok esetben létre is jött. De nem szükségképpen az anarchia jön létre, amit sok így épült város rendje bizonyít, — mert ha az így egymásba fonódó, egyenkénti városépítő mozzanatokat józan megfontolások, gyakorlati szükség, egymás érdekeinek liszteleiben tartása, közös lehetőségek, célok és ezek felismerése vezérelte — és ez történt sok, főként középkori városban — akkor előzetes terv híján is végső fokon rend jött létre. Olyan rend, amelyről fentebb már szóltunk: a városlakók, a városépítő község magatartásából fakadó, azt tükröző rend. Megvonhatjuk-e ilyen városépítéstől a tervszerűség elismerését? Megvonhatjuk, ha tervszerűsége formális tervszerűséget értünk: papíron, rajzban vagy szövegben lerögzített, tudatosított, kötelezővé tett előzetes elgondolást. A tervszerűséget azonban nem értelmezhetjük ilyen formálisan, — legalábbis nem tehetjük ezt a közösségi élet síkján és a múltra vonatkoztatva.* Államok, alkotmányok, intézmények is gyakran nem ilyen értelmű tervszerűséggel jöttek létre, mégis alkotások, a község és az idő tette azokká őket. Értékük nem egyszer nagyobb, életük maradandóbb, mint az előre, a tervszerűen elgondoltaké. A tévedést, a valóság fel nem ismerését nem mentesíti a szándék, a terv és ugyanígy a terv nem lehet ilyen értelemben meghatározója, kelléke, érték-mérője az alkotásnak, — a műalkotásnak sem. A műalkotás érték-mérője csak a forma, a kifejezés és a tartalom összhangja lehet, a rendnek, a harmóniának az a mértéke, tökélye, amit létrehoz.

Égészen mástermészetű az a kérdés, hogyan válhat az élő, alakuló, növekvő város műalkotássá. A város-

* Ez a megállapítás ugyanis csak a múltban keletkezett városokra értendő és nem a jelenkor városépítészetére.

építés nem számolhat a városok elmúlásával, de még attól is óvakodnia kell, hogy olyan merev rendszert, cizellált városiormát tűzzön ki célul, törekedjék megvalósítani, amely a várost abroncsba zárja, fejlődési lehetőségeitől megfosztja, — amely tehát megállítaná az életet. Ha ilyen tenne, ellentmondásba kerülne alakításának tárgyával, magával a várossal, annak lényegével. Műalkotásokat viszont toldani, növelni, átalakítani nem lehet.

Ahhoz, hogy ebben a problémában eligazodjunk, figyelembe kell vennünk — elsősorban — a méreteket is. Eddig alig tettünk különbséget kis- és nagyvárosok, a városok egésze és részei között, mert mindaz, amiről szóltunk, a méretektől, egésztől vagy résztől többé-kevésbé függetlenül helyt kellett, hogy álljon. Ha tehát ezúttal figyelembe vesszük a méreteket, rész és egész viszonyát is, akkor elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy minél kisebb részét tekintjük egy városnak — egy-egy teret, rövid útszakaszt — annál inkább adott a lehetősége annak, hogy egy-egy ilyen rész lezárt, nem változó formát nyerjen. És ha ilyen formát — s egyben művészi értékű formát nyert, ez már önmagában is többnyire biztosítéka — legalábbis kellene lennie — hogy fennmarad, nem változik. Senki sem akad, aki a római Campidoglio-t, a párizsi Place des Vosges-t, a leningrádi Palota teret változtatni akarná. És ma már fájdalommal, sőt elítélően gondolunk arra, hogy a pesti Lánchíd-fő terét — a mai Roosevelt teret — megfosztották egykori jellegétől, épületeitől. Ha ez a tér építésben maradt volna és ma merülne fel ilyen szándék, feltehetően megakadályoznánk.

Hol kereshetjük mindennek magyarázatát? Elsősorban ott, hogy minél kisebb városrészről van szó, annál kisebb mértékre szorítkozik az idő, az élet, a fejlődés alakító szerepe. Az idő jelentősége mindig arányban áll a város, vagy városrész méretével, hiszen nem vitás, hogy bármily felkészültség mellett is, kiterjedt városrészek felépítéséhez, átépítéséhez több idő szükséges, mint egy utcasorához, nagyobb városokéhoz több, mint kis városokéhoz. Minél nagyobb részét tekintjük tehát a városnak, annál nagyobb mértékben kell számolnunk az élet, a fejlődés változó követelményeivel. Az egyidejű, vagy közel egyidejű felépítés lehetősége viszont annál nagyobb, minél kisebb városrészt, végső fokon egyetlen teret kell létrehozni. Tér és idő így kerül szoros viszonyba a városépítészetben. És így mosódik el olykor a határ is a városépítészet és az építészet között, mert egy-egy tér, kisebb városrészlet egyidejű egységes felépítése, már csaknem tisztán építészeti feladat, és fordítva: nagyméretű épületek, épületcsoportok időben elhúzódó, ennek folytán változásoknak alávetett építése, már csaknem városépítészet. A római Campidoglio-nak Michelangelo tervei szerint egységesen, csaknem egyidejűen felépített kisméretű tere jól példázza az egyiket, — a Louvre-nak du Cerceau, Lescot, Perrault, Visconti és mások nevéhez fűződő, több évszázadon át húzódó, szinte városméretű építkezése a másikat. Ezek azonban a szélső esetek és úgyszólván kivételek, — a legtöbb városépítészeti alkotás magán viseli az időben fejlődés nyomait, építéstörténete több mester egymást kiegészítő működését mutatja. Ezenkívül még a kisebb terek, összefüggő épületcsoportok is sajátos tartalmat, jelentőséget nyernek azáltal, hogy a városban vannak, a városnak részei, — más tartalmat, jelentőséget, mint egy, a szabad táj-

ban vagy a várostól elkülönülve álló épületcsoport. És éppen ezért még a kisméretű városi terek, épületcsoportok egységes, egyidejű felépítése sem tisztán építészeti feladat, az ilyen tér, épületcsoport még ekkor sem tisztán építészeti alkotás. A pesti Lánchídő már említett egykori terét alig néhány, egyazon stílusú, csaknem egyidőben felépült épület alkotta, — az egész együtt mégis városépítészeti alkotás volt, mert szervesen illeszkedett környezetébe és ez szabta meg helyét, méretét, alakját, de tartalmát is. Ilyen tér elképzelhetetlen volna úgy, hogy mögötte nincs város, csak pusztai mezők területek el, — elveszítené értelmét, kulisszává válna. — A sárospataki vár viszont, — holott évszázadok folyamán, különböző korok stílusát változtatva rakódott össze egységgé, mégis építészeti alkotás, mert helyét, szerepét, jellegét a várostól független erők és célok szabták meg, a szélén is fekszik a városnak és nem a város hatott a vár alakulására, hanem éppen ez utóbbi a városéra.

Az ilyen alkotásoknak mégis van egy közös vonásuk, az, hogy kis méretük és nagy értékük egyképpen többnyire maradandókká teszi őket, maradandóbbá, mint a nagyméretűek, bármilyen értékesek is. Szinte valamiféle ékszerkévé válnak, amelyeket az élet a városban — akárcsak egy vitrinben — megőriz, elhelyez. Az említett Campidoglio-t, a Place des Vosges-t az élet, a fejlődés megkerülheti, tulcsaphat rajta és így meghagyhatja a maga helyén, eredeti alakjában a város fejlődésének sérelve nélkül, mert kívülre is bőven talál a maga újabb céljainak teret. Sőt magát az így megőrzött műalkotást is más célokra használja fel, új tartalommal telíti. A Campidoglio palotáiban ma múzeumok és hivatalok vannak. A Place des Vosges házai pedig valamikor vidéki főnemesek fényűző városi szállásaiként épültek, ma viszont tömeglakások, valóságos slum-ok rejtőznek a díszes homlokzatok mögött. És a mai Roosevelt tér egykori beépítése is megtartható lett volna, különösebb áldozatok nélkül, az itt felépített újabb intézmények, középületek másutt is leheltek volna helyet. Kevésbé mondhatjuk ezt azonban pl. a régi pesti Belvárosról, holott kétségtelen, hogy átépítésének értékes városszerkezet, sok műemlék, egészében egy szép városforma esett áldozatul, — mert a város növekedése, az újabb dimenziók itt már elkerülhetlenné tették az átalakulást. Még a budai Várnegyed esetében is számolnunk kell az élet, az újabb igények, szükségletek alakító szerepével. Mindebből az következik, hogy kisebb városépítészeti alkotások műemlékként, védett szigetekként maradhatnak fenn a városok alakuló, fejlődő szervezetében, de minél nagyobb városrészről és minél nagyobb mérvű fejlődésről van szó, az ilyen védelem annál több nehézségbe ütközik, mert ellentétbe kerül az élet, a fejlődés feszítő, olykor robantó erejével.

Az, ami a városok részeire áll, áll a városok egészére is, olyan értelemben, hogy kisméretű város egészében inkább épülhet egyidejűen, egységesen és kisebb mértékben is van alávetve korszakok változásainak, mint a nagyobb, főként a növekvő városok. A kisebb mértékű vagy lassúbb fejlődés megtalálja a maga lehetőségeit a kialakult városformán belül, annak építésben tartásával is. Egy-egy ház lebontása, helyén hasonló méretű újnak az építése, egy-egy tömbudvar egybenyitása, új utca törése még nem csorbítja a város műalkotás jellegét, — ezek olyasféle változatok, ami-

lyeneket a legtöbb műalkotás — épület, szobor, kép is elcsúszva az idők folyamán. Itt lehetjük a magyarázatát annak is, hogy azok a városok, amelyeket egészükben műalkotásoknak tekinthetünk, — mint a már említett Orvieto, Rothenburg — többnyire ilyen kisméretű és nem is növekvő városok. Sőt az ilyen kisebb vagy lassabban fejlődő városokban még a növekedés is lehetségessé válik oly módon, hogy az újabb városrészek nyúlványok, körgyűrűk alakjában csatlakoznak a régihez, amely belvárossá válik, de épségben marad. Így történt pl. Bernben, Baselen, nálunk Sopronban, Győrben, — mert a város dimenziója, léptéke lényegesen a növekedés ellenére sem változott. Az ilyen, az így nőtt városforma hasonlatos az olyan ékszerekhez, ötvösmunkákhoz, melyeknek közepén ritka drágakő sugározza fényét, körülötte a kisebbek — ha terjedelmük együttesen nagyobb is — a foglalatot alkotják. Firenze, Zürich, Prága, Amsterdam belvárosa ma is ilyen foglalatba zárt drágakőként ragyog.

A problémát a legélesebben a nagy, a növekvő, főként a gyorsan növekvő városok vetik fel, ahol a fejlődés új, nagyobb dimenziókba csap át és ahol a méretek, a részletformák mind kevésbé áttekinthetők. Ez a probléma elkerülhetlenné teszi már most a kompozíció és a szemléleti időtartam problémáinak érintését — bár ezekről, mint a városépítészet alapproblémáiról később, részletesen szólnunk. Mert ahhoz, hogy egy nagyobb, éppenséggel nagyvárost műalkotásnak, vagy ilyen lehetőségének tekintsünk, a formai elemeket redukálnunk kell, éspedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb a város. Ez a redukció egyben absztrakció is, — a fő elemek kiemelése az egészből, elvonatkoztatása a részletektől — és vázhoz, sémához, nagyméretű kompozícióhoz vezet, a lényegesnek, a jellegzetesnek elkülönítéséhez. Ez két okból is szükséges. Az egyik ok az áttekinthetőség. Minél nagyobb egy város, annál inkább a fő, majd a legfőbb utak, terek, hangsúlyok rendszere az, amit még áttekinthetünk, aminek alapján még tájékozódhatunk. Párizs jó példa erre. Hatalmas méretei ellenére jól eligazodunk ebben a metropolisban, eligazítanak az egymáshoz kapcsolódó, egy-egy nagyobb téren összefutó vagy nagy épületekhez vezető körutak, sugárutak, a jól elhelyezett, már megszüről érvényesülő nagy középületek: az Opera, a Louvre, az Arc de Triomphe, a Pantheon, a Dôme des Invalides és még sok más. Csaknem úgy vagyunk ezzel az út, tér, középület rendszerrel, mint egy nagy könyv tartalomjegyzékével: a könyv elolvasása, a részletekbe merülés előtt azt tanulmányozzuk. A tartalomjegyzék azonban nem azonos a könyvvel és a nagyváros főútrendszere sem magával a nagyvárossal, — teljes élménnyé, valósággá — műalkotássá — csak együtt válhatnak. Ámde ilyen rendszer nélkül élmény, kifejezés sem volna lehetséges. Elég ha ellenpéldaképpen egy másik nagyvárosra, Londonra gondolunk, amelynek megye méretű elterjedő szövetvényében, felismerhető szerkezet híján alig tájékozódhatunk.

A másik ok, ami miatt a nagyobb, de főként a nagybodó városban, a méretekkel arányosan növekvő mértékben nagyvonalú sémára, vázra kell redukálnunk a városszerkezetet — a fejlődés lehetőségének meghagyása. A nagy, a növekvő város szerkezetének szinte olyanok kell lennie, mint a feltölthető léggömbének, melynek a váza együtt nő, tágul a gömbbel. Mert minél nagybodó méretű vagy minél nagyobb mértékben nö-

vekvő egy város, annál nagyobb mértékben és nagyobb időtávatban is veti fel a fejlődés, az átalakulás egyre kevésbé előrelátható szükségleteit és éppen ezért annál kevésbé lehet alakulását részleteiben meghatározni, lerögzíteni. A redukció, a formának vázra, sémára való redukálása tehát ilyenkor egyben előrelátás is. Ez történt Rómában, amikor Domenico Fontana megalkotta a Porta del Popolótól szétágazó hármás útlegyezőt. Az antik kor óta ez volt az első nagyvárosi méretű formalkotás, egy nagy lendületű formáló gesztus, mely nem bíbelődött a részletekkel, ezeket másokra, s a jövőre hagyta. Mások, az utána következők csakugyan kitöltötték ezt a vázat: a barokk Rómát fűzték fel az útlegyezőre számtalan, kisebb-nagyobb alkotásával. És tulajdonképpen már valami hasonló történt hajdan, az ókorban, az ősi Itáliában is, ahol a városalapítás az etruszkoktól eredő szakrális cselekedet volt: fehér ökröket fogtak ekébe, az ekével megvonták a leendő város egymást derékszögben metsző két fő tengelyét, felszentelték az így keletkező négy mezőt. Ez feltehetően a Roma Quadrata jelentése is. Meghatározták tehát a forma — a városforma — vázát és a többi az életre, a jövőre bízta. Az élet pedig várost formált a vázból, kitöltötte, teljes formává tette azt.

Sajátságos műfajt művelünk hát, amikor a várost alakítjuk a városépítészeti eszközeivel, — talán semmilyen más műfajhoz, semmilyen más alkotáshoz nem hasonlítható. A városépítészeti olyan műfaj, a város olyan műalkotás, amely az életet, a mindennapos, a gyakorlati célú életet szolgálja, de amelynek a mindennapos élet maga is az egyik alakítója, mondhatnánk mestere. Minél nagyobbakat lépünk a tér és az idő dimenzióiban, annál nagyobb szerepet kell szánunk ennek a mesternek és annál inkább redukálnunk kell saját alakító eszközeinket. A városépítészeti alkotó módszere talán még leginkább — ha önkényesen is — a nagy faliképek festőinek munkájához, így Rubenséhez hasonlítható, aki maga a hatalmas méretű, termék falait beborító képeinek olykor csak a körvonalait vázolta fel és az aprólékos munkát, a kidolgozási műhelyére, tanítványaira hagyta. A különbség azonban az, hogy itt a kidolgozást, az aprólékos munkát nem kisebb erők végzik el, mint olykor nagy építőművészek egy-egy alkotásukkal, de minden esetben a városlakók közössége, az idő, az élet. Rész és egész is így válnak szerves egységgé; a városban — a szép városban — a részek felfűződnek, felsorakoznak a nagy egész vázára, — miként a porszemek felsorakoznak, összetömörülnek a mágneses tér pólusai körül, erővonalai mentén, — és azzal együtt alkotnak teljességet. Lehetnek — és vannak is — pusztán önmagukban szép városrészletek,

miként egy emberi testnek is külön szép lehet csak az arca, a keze, a lábászára, — a legszebb városrészletek mégis azok, amelyek egy egészében szép város részletei, amelyeknek igazi értelmét, tartalmát és formáját is az egészhez való viszonya, abban elfoglalt helyzete, abból eredő léte szabja meg. A velencei Szent Márk tér elválaszthatatlan Velence egészétől és amikor a nap sugaraitól izzó színes kőlapjain vagy hús, árnyékos arkádái alatt járkálunk, éreznünk kell, hogy ez a tér csak itt jöhetett létre, a lagunák, a dózsák, a keleti kereskedelem, a tenger városában. De ugyanígy, a lagunák, a sikátorok félhomályos, halszagu labirintusában bolyongva is tudjuk, hogy előbb vagy utóbb, ebben vagy abban az irányban elérkezünk erre a térre, feltárul előttünk vakító, himes kőpadozatával, az ég kékjébe felmeredő sárga tornyával, fehér ló kupoláival.

Rész és egész, elválaszthatatlan hát egymástól a városban, miként elválaszthatatlan a város formája, képe is a város életétől. Befejezésül erre kell még rávilágítanunk — a városnak, mint látványnak, élménynek erre a sajátosságára. A festményt keretbe helyezik, hogy kiemeljék az életből, a környezetéből és így fokozzák hatását. A szobrot talapzatra állítják, lemeztelenítik ugyanazért. Az építészeti tér a leglenyűgözőbb akkor, ha üres, ha csak mi állunk benne, — aki így állt, lépegetett valaha egyedül a Pantheon vagy az esztergomi székesegyház kupolája alatt, hallotta léptei kongását, feltekintett a néma, fénylő űrbe — jól tudja ezt. A város, a városkép más. Ha már az előbb a Szent Márk térről szóltunk, gondoljunk el, mennyire hozzátartoznak képhez. élményhez az ott ögyelgők, az arkádok alatti üzletek, kávéházak, a színes ponyvák, a kiáltozó, futkosó, lapokat lobogtató rikkancsok, a felrebbenő galambrajok. A Place de la Concorde közepén, az obeliszk tövében állva, mennyire hozzátartoznak a képhez az Avenue des Champs Elysées-n sötétlő autók, amelyek a széles, túlsó végén a diadalívhez felemelkedő utat menetelő hangyasorként lepik el és a térre lezúdulva sűrű rajokban keringenek körbe-körbe az obeliszk körül, szóródnak szét az idetorkoló úton. Képzeld el a Szt. Márk teret vagy az Avenue des Champs Elysées-t napvilágnál üresen, — egyiket a sétálók, az árusok, a kávéházak, a színes ponyvák, másikat az autók, a járókelők, a reklámok nélkül, — ilyen látványban bizonyára volna valami meghökkentő, szinte kísérteties. S még kísértetiesebb volna egy egész város így napvilágnál, üresen, — vészjósló, félelmetes. Légitámadások szorongásos óráiban már láhattunk ilyent, s aligha volt esztétikai élményben részünk.

Prága. Óvárosi piactér.

II. FEJEZET.

A városkép

A városnak bárminő látványa városkép. Városképet látunk, ha az Alföld asztalsíma lapján, a láthatáron a nyári forró légben csaknem délibábként remegve feltűnnek Kecskemét, Nagykőrös tornyai, halvány körvonalai. Városképet látunk, ha Firenze és Róma között a vonat ablakából megpillantjuk a hegyoldalakkal egybeolvadó, szinte fehér sziklákként felmeredező sejtelmes, magányos kis hegyi városokat. Városképet látunk, ha végigtekintünk a Sztálin úton a Milenáris emlékgig, de a Városligetben is, ahol a lombkoronák fölött kiemelkednek a Vajdahunyadi vár, a Közlekedési Múzeum tornyai, kupolái. S végül városképet látunk akkor is, ha a belvárosi Egyetemi templomot nézzük úgy, hogy együtt látjuk a hozzáépült egykori papneveldével, vagy ha csak bepillantunk az innen nyíló Egyetem utcába, szemünk végigsúrolja a néhány házat, amint e rövid utca elkanyarodó vonalát követik. És mert a várost látványként, s nem másként vizsgáljuk, — bármely vizsgálódásunknak mind a kezdő, mind a végpontjában, kiindulásként és célként is, mindig a városkép áll.

A városkép tehát tág fogalom, — beleérthetjük városok egészét, részét, távolból-közelből, kívülről és a város belsejéből. S még tágabbá válik, ha kitágítjuk a „kép” szónak a jelentését, hiszen ezen nemcsak festményt, ábrát értünk, hanem a valóságról alkotott bárminő vizuális érzékelésünket.

A városkép olykor csak vonalakat mutat vagy színtelen foltokat, mint a rajzok, az árnyképek, máskor plasztikussá válik, mélységeket nyer, akár egy szobor vagy relief, — sőt színessé, néha még színpompássá is válik, miként a festmények. Mindezt korántsem csak az időjárásnak, a napszakoknak, a megvilágításnak tulajdoníthatjuk, mert ha csak erről volna szó, akkor a városkép változásai alig különböznének a tájkép változásaitól. A város alkotás és a városkép éppen alkotás-mivoltának — formájának — térbeli, vizuálisan érzékelhető megjelenése. Így tehát az érzékelésnek, a vizuális megjelenésnek az imént említett változatai egyben a városképalakítás lehetőségeire is utalnak, sok esetben a városképeknek az időjárástól, a megvilágítástól nagyrészt független jellegzetességeire. És a város-

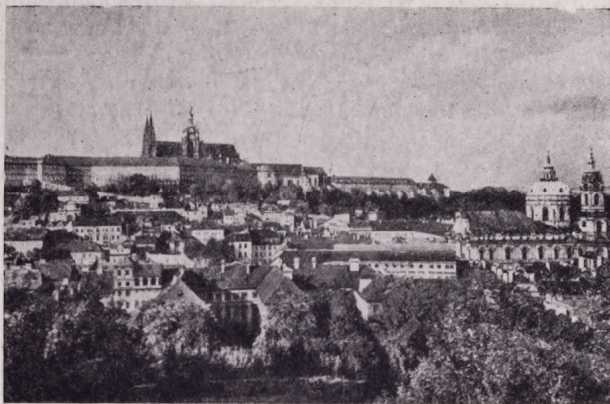
képet nemcsak vonalak, foltok, színek alkotják, hanem tömegek is, ezeknek aránya, viszonya is más és más tájak s korok szerint.

A városkép kifejezési lehetőségei tehát igen gazdagok,* — gazdagabbak, mint a legtöbb más műalkotáséi. A szobor tömegével érvényesül, ritkán színeivel, a festmény vonalakkal, színekkel, a rajz csak vonalakkal, foltokkal — nem szólva a művészet más ágairól, amelyeknek ilyen kifejezési lehetőségei nincsenek. De a városkép kifejező eszközei még az épületekét is meghaladják, mert a város egészében mindezeknek gazdagabb változatait mutathatja, mint külön-külön az épületek. Ugyanakkor azonban éppen ezeknek a kifejezési lehetőségeknek révén — rokonává is válik a rajzoknak, a festményeknek, szobroknak, épületeknek. Nem véletlen, hogy a várost olykor rajzként, festményként, olykor emlékműnek, vagy egyetlen nagy épületnek látjuk, sőt, hogy a város látványa éppen rajzoknak, festményeknek, gyakori témája. Voltak festők, akiknek életműve egy-egy város ábrázolása, — mint Canaletto-nak, Guardinak Velencéé — mert városuk képe minden nézetében, reggel, délben, alkonyatkor színt, formát változt, témát adott. Minő különleges szobrászati feladat volna, egy város tömegét gyúrni, formálni. S hány építész vágyott már arra — némelyik meg is tehetette — hogy egész várost építsen fel, egyetlen épületként. Csak, hogy a város — város, s nem festmény, sem szobor, vagy épület, még ha ennyire rokon is velük — a városépítészet, a városképek valósága más, mint a festészeté, a szobrászaté, az építészeté. Igazán csak egy a közös bennük, — az, hogy mind egyaránt látvány is, mind egyaránt a szemünkkel látott és az emlékezetünkbe vésett kép.

* * *

Mint minden valóságot, jelenséget, a városképet is elemzéssel közelíthetjük meg. Igyekszünk eligazodni a részletek sokaságában. Különválasztjuk a lényegest a lényegtelenről, a jellegzetest, az általánostól. Keressük azt, ami még meghatározó jelentőségű. Emlékezetünkben elsősorban a lényegest, a jellegzetest raktározzuk el és idézzük fel ismét, a többit elfelejtjük. Ha képünket más képekkel vetjük egybe, akkor is ezekre támaszkodunk, ezeknek a hasonlóságaira, vagy különbségeire figyelünk. Elemzésünk gyakran nem is tudatos, esetleg sohasem válik azzá, vagy csak később, a látott kép felidézése, más képekkel való összehasonlítása során. Még azt sem mondhatjuk, hogy egyedül, vagy leginkább elemzéssel ragadhatjuk meg a városképek sajátosságait, mert igazán jelentős a közvetlen átélés: az intuíció, igazában a valóságnak intuitív megismerése a teljes, az élményszerű. Sőt még az elemzés során is szükség van az intuíciónkra, az elemek, viszonylataik felismerésében. Az elemzést még sem nélkülözhetjük, mert a megismerés folyamatának egyik fontos üteme. A valóság egészét előbb globálisan tekintjük át, majd részeit elemezzük, és végezetül a részletek ismeretében, szintézissel nyerjük teljes képünket róla.

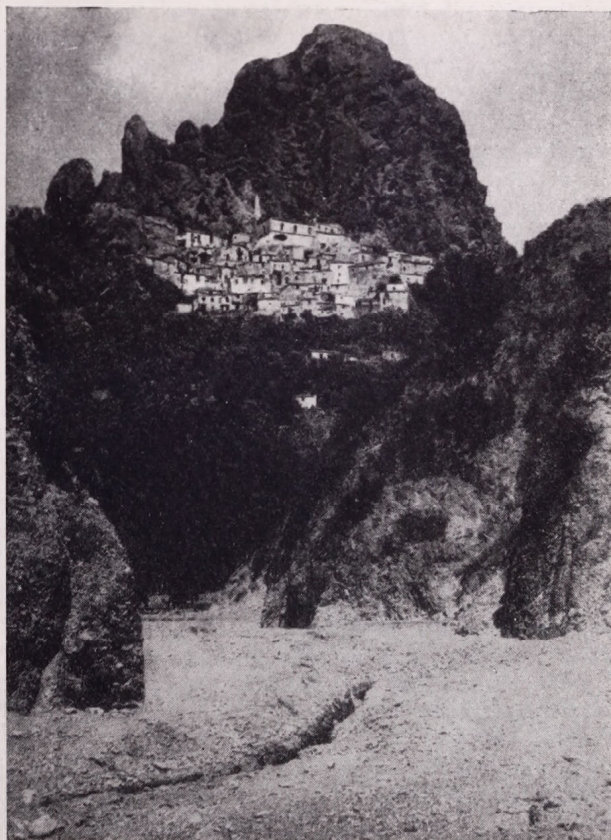
Bármit elemezzünk, eleve feltételezzük róla, hogy elemekből áll. A mondat elemei a szavak, a szavaké a

Összvároskép (Prága).

betűk. A homlokzat elemei a lábazat, a kapu, az ablakok, a párkány, stb. Városképek elemzéséhez sem kezdhethetnénk, ha nem volnánk bizonyosak abban, hogy elemekre bonthatók. Az azonban, hogy mit tekintünk a városkép elemének, korántsem ilyen egyérteimű és nyilvánvaló.

A városkép látvány, s így elemei is csak vizuálisak lehetnek. A földalatti csatornahálózat — bármily jelentős is a város szerkezetében — nem városképi elem, miként egy szobor látványának sem eleme a belső, rejtett váz. Vannak olyan részletei is a városnak, amelyek nincsenek ugyan föld alatt, mégsem részei a városképnek, s így nem lehetnek városképi elemek sem, mert a városképben nem láthatók. Ilyenek az épületek, tele-

Város a tájban (Pentedattilo).

* A további kifejezési lehetőségekre — elsősorban az időbeli tagolásra, ritmusra stb. — később térünk ki.

pek belső udvarai, a belső, az udvari épülethomlokzatok. Ez természetesen csak egy-egy épület udvarára, belső homlokzataira áll, s csak az esetben, ha az út, vagy a város más része felől nem láthatók. Előudvarok — pl. a városkép jellegzetes részei lehetnek, úgyszintén a közös udvarok vagy épületek hátsó homlokzatainak sora is, pl. városszéleken. Elképzelhetők olyan nagyobb, jelentősebb udvarok is, — átjárók, üzletházak, vagy középületek udvarai, amelyekben városi élet folyik, a járókelők ki-be járnak — az ilyen udvarok s ide nyíló homlokzatok már részei a városképnek. A budapesti v. Trattner-udvar, pl. vagy a párizsi Palais Royal udvara, belső homlokzatai a városképhez tartoznak. A Károlyi palota udvara, kertje nem volt városkép, amíg el volt falazva, a közhasználat elől, ma értékes része a belváros képének. Városképi jelentőségű lehet egy-egy nagyobb kapualjon át feltáruló belső díszudvar is. Ezek azonban átmeneti esetek, az épületek, telepek, üzemek túlnyomó többségének olyan udvarai, belső homlokzatai vannak, amelyek csak magából az épületből láthatók, csak annak részei, s jelentőségük nem terjed túl azon. A városképnek csak annyiban részei, hogy tudatunkban vannak, hiszen házakból lépünk ki az utcára és a házak külső homlokzatait látva, még ha nem is jártunk bennük, akkor is hozzájuk képzeljük az udvarokat, a belső homlokzatokat. Képünknek mégsem közvetlenül részei, ezért azt kell mondanunk, hogy épületek, telepek olyan belső részei, amelyek a városban járva nem láthatók s használatuk, szerepük is csak az épületre korlátozódik — nem városképi elemek.

A kört azonban még tovább kell szűkíteni. Az előző fejezetben kiemeltük, hogy a város látványának mennyire lényeges része a benne folyó élet, hogy a város élménye nem tisztán építészeti élmény, hanem ennél összetettebb, teljesebb. Ebből az következhetnék, hogy az utcai forgalom, a járművek, a járókelők, az árusok, a gyárak füstje, a lógók, a fényreklámok is városképi elemek. Csakugyan azok, főként ha a várost festmény, film, irodalom tárgyának tekintjük. Mi azonban most a várost, mint a városépítészeti tárgyat tekintjük, a városképet pedig, mint a városépítészeti alkotás vizuális megjelenését — ezért a mozgó, a változékony elemeket, jelenségeket a továbbiakban nem vonhatjuk be vizsgálódásunk körébe, hanem csak a mozdulatlanokat, a maradandókat. Ha nem így tennénk, akkor egy régi városrészt pl. a Budai Vár képét nem is vizsgálhatnánk és nem is értékelhetnénk, ha egykori és régen a multba tűnt élet, az egykori öltözékek, kocsik, a vízholdó szamarak és még sok minden más nélkül. Sőt, akkor teljes értékű városképnek csak olyant tekinthetnénk, amely híven megőrizte a keletkezése idején divott szokásokat, berendezéseket — pl. az egykori lámpákat, cégfeliratokat is — ilyenek megőrzésére, visszaállítására kellene törekednünk. Valójában tehát színpadot, múzeumot csinálnánk a városból és ezzel éppen a város tartalmi lényegét, az életet hazudtolnánk meg. Nem szólván arról, hogy folyamatosan épült városban, mint a budai Várban is — és ilyen a városok többsége, — teljesen önkényes volna annak eldöntése, hogy melyik korszak életjelenségeit, múltba tűnt emlékeit vőljük a képhez tartozónak. Bármennyire lényege a város teljes élményének az élet, ezen egyedül a jelenvaló, a mindenkori és így napról napra változó életet érthetjük, és jelenségeit éppen változékonyaságuk miatt nem rögzíthetjük. A városkép elemeiből tehát külön kell válasz-

lanunk a változékonyakat a mozdulatlanoktól, az elmúltakat a maradandóaktól, és amidőn a múlt városképeit elemezzük, értékeljük, vagy újak létrehozásának esztétikai feltételeit keressük, a mozdulatlanokra, a maradandókra kell korlátoznunk magunkat.

A városképi elemek köre ily módon jelentős mértékben szűkül. Mégis még mindig igen tág marad, ha felvetjük azt a kérdést, hogy minden látható, és egyben mozdulatlan része a városképnek városképi elem-e. A kémények, ereszek, ablakkeretek, csatornaszemek is? — Erre a kérdésre csak akkor válaszolhatunk, ha előbb tisztázzuk, hogy általában mit értünk elemnek, és hogy mi a különbség elem és rész között. Az elem voltaképpen nem más, mint vizsgálódásunk mértékegysége, amit a vizsgálódás tárgyának dimenzióihoz képest választunk meg, miként a nagyobb úthosszakat kilométerekkel mérjük, holott a kilométer méterekre is bontható, ill. méterekből áll. Az egészet — esztétikai vizsgálódás esetén, mint jelen esetben is, a formát — végső fokon mindig részek sokasága alkotja és vizsgálódó szemünk az, amely a forma, az egész felméréséhez, megértéséhez mértékegységként kiválasztja a még számbavehető, jól érzékelhető összetevő egységeket — az elemeket.

Ezzel azonban nem állíthatjuk azt is, hogy a részleteknek, az elemnél kisebb részeknek nincs a képben jelentőségük. Amikor városképet látunk, akár tudatosan, akár nem, érzékeljük a legkisebb, még szembeötlő részleteket: az ablakokat, párkányokat, sőt még az ablakkereteket, párkánytagozatokat is. Nélkülük a városkép más volna, és csak velük együtt teljes. Milyen mások lehettek a korai antik utcaképek ablak nélküli házsoraiakkal, mint a maiak, ahol elképzelhetetlen az ablakok nélküli homlokzat. De még a kémények is fontossá válhatnak a városképben, mint pl. francia városokban, ha csoportosan, szembetűnően jelennek meg. Ez arra utal, hogy kis, alárendeltnek tűnő részletek is elemeknek tekinthetők, ha mennyiségük, összefüggéseik folytán jellegzetessé válnak a városképben, ha tehát mennyiségük folytán már minőségi szerephez jutnak.

Ezek alapján most már látszólag könnyen eligazodhatnánk abban, hogy mit tekintünk városképi elemnek. Így nyilvánvalóan az épületeket, egészükben és nem részeiket: az ablakokat, párkányt, kapuzatot, — az úttesteket és nem részeiket: a járdaszegélyeket, csatornaszemeket, — a fákat és nem külön a törzsüket, az ágaikat. Ez utóbbiak már az épület, az úttest, a fa elemei. Egy emlékmű, szoborcsoport városképi elem, de bizonyára nem városképi elem a szoborcsoport egyik alakja vagy az emlékmű talapzata. Egy híd városképi elem, de feltehetően nem az a híd pillére, vagy korlátja. Épületrészek akkor válhatnak elemmé, ha nagyobb számuk, csoportosulásuk folytán teszik jellegzetessé a városképet, tehát összességükben és nem egyenként.

Itt azonban mégsem állapodhatunk meg, mégpedig azért nem, mert a városképek különböző dimenzióúak — és ennek megfelelően a városképi elemek dimenziói is változhatnak. A növekedés irányában a probléma viszonylag egyszerűbb. Ha egy város egészét nézzük, vagy akár nagyobb részét, akkor már a házak összemosódnak és egyenként csak a nagyobb tömegükkel, magasságukkal kiemelkedő épületek érvényesülnek. Akkor

már csak a szélesebb főutakat látjuk, parkok helyén egybefolyó lombtengert látunk és nem érzékeljük külön-külön a mellékutcákat vagy a fákat. Ez különösen foltszerű városképekre, körvonalakra vonatkozik — így alkonyatkor, borús időben vagy nagyobb távolságról nézve — amikor a kép méginkább összemosódik. Ilyen esetekben tehát házak helyett házsorok, fák helyett facsoportok, utcák helyett egész városrészek válnak városképi elemmé, vagyis elemek csoportjai. Viszont városképi elemekké válhatnak tornyok, kupolák is önmagukban, vagyis épületek részei, mert alapzatuk — maga az épület — egybemosódik a többivel. A budai Vár körvonalaiiban Buda felől a helyőrségi templom tornya csak önmagában érvényesül, maga a templom — amíg állt — nem látszott, mert a bástya házsora eltakarta. De nem egyszer láthattuk a Várhegyet a pesti oldalról is úgy, hogy elmosódó körvonalaiából a Mátyás templomnak is csak a tornya emelkedik ki, maga a templom beleolvad a környező házak tömkelegébe.

Ezzel már érintettük a másik kérdést, azt, hogy a városképi elem meddig csökkenthető, és ez a nehezebbik. A Lánchíd a dunaparti városképnek a maga egészében eleme, de az Alagútból kitekintve a városkép uralkodó elemévé a híd pillére, kapuzata, vagyis a hídnak, mint egésznek, a része válik. Városképi elem gyakran — régi városrészekben — egy-egy zárt sarok erkély. Tornyok önmagukban nemcsak a város külső képében válhatnak városképi elemmé, hanem belső városképekben is, amikor a házak felett, vagy az utca végében kiemelkednek, anélkül, hogy magát az épületet, amelynek részei, látnánk. Városképi elem lehet épületek kapuja, külső lépcsőzete is, persze csak kisméretű, úgyis mondhatnánk, intim városképekben.

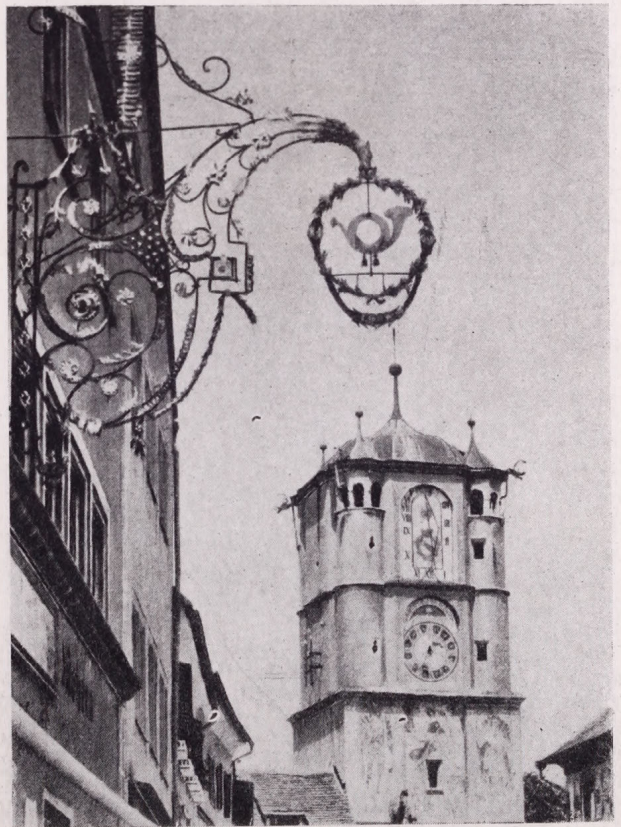
Mindaz, amit eddig példaként említettünk: épület, létesítmény, vagy ilyenek része, tehát emberi alkotás. Még a fákat is ide sorolhatjuk, hiszen városban többnyire ültetik őket. Minthogy a város alkotás, elsősorban épületekből és más emberi művekből tevődik össze, nem lehet vitás, hogy a városképi elemek is ilyen alkotások vagy részek. Ezt azonban mégsem mondhatjuk kizárólagos értelemben, mert ez esetben a tájat, a természet vizuális elemeit kizárnánk a városképi elemek köréből, holott a táj a városképeknek olykor igen lényeges és jellegzetes része. A Gellérthegy kétségtelenül eleme Budapest képének, a Sashegy sziklái a környező városképnek. Azt azonban, hogy a természetnek mekkora látható részét tekinthetjük még városképi elemnek, még nehezebben dönthetnénk el, hiszen formái nem szervezettek és részekre bontásuknak számtalan lehetősége van. Itt ismét a városkép mérete az, ami az elemnek tekinthető táji, természeti részletek méretét megszabhatja. Budapest látképében a Gellérthegy egésze városképi elem, de nem elemek a hegy sziklái. A Rudas-fürdő és a hegy közötti úton haladva viszont már a sziklák válnak a városkép elemévé, — valami tehát, a természet egy darabja, amit ha talán önkényesen is, de egésznek látunk, egészként, formaként érzékelünk.

Mindebből két következtetést vonhatunk le, illetőleg e sokféle jellegű, dimenziójú elemnek két közös meghatározóját figyelhetjük meg. Az egyik az, hogy mégha kicsi is a városképi elem, mégha része is egy nagyobb egységnek, így elsősorban épületnek, akkor is

Arkádsor és fasor, mint városképi elem (Beszterce).

olyan kifejező erejű, jelentéssel bíró forma. egész: — torony, toronysisak, kapu, zárt erkély, stb. — valami, amit megnevezhetünk és, ha akarnánk, tovább elemezhetnénk. Sem egy torony, sem egy kapu felét merőlegesen elmettszve nem tekinthetnénk városképi elemnek, mégha érvényesül is a városképben, ilyen annak csak esetleges része lehet, sőt maga az ilyen városkép is csak esetleges. De egy torony felső része, egy kapuzat közepe pl. már elem lehet, s az ilyen városkép is már jellegzetes. A másik következtetés pedig, amit le kell vonnunk az, hogy a városképi elem mérete a városkép

Városképi elemek (Wangen).

Kisméretű városkép kis elemekkel (Prága).

méretének függvénye; kisméretű, néhány elemre korlátozott városképben pl. egy térsarokban — a városképi elem is kisméretű lehet, egyben valami más, nagyobb egység része. Ily módon a városképi elem fogalmának alsó határa egyértelműen nem vonható meg, legfeljebb csak olyan értelemben, hogy városképi elem elhagyása vagy felcserélése mással megváltoztatja a város képét. A városképi elem tehát még éppen meghatározó jelentőségű a városképben. Ha pl. Széchenyi szobrát eltávolítanák az Akadémia elől, akkor a városkép üresebbé válik, de ha csak a mellékalakjait távolítanák el, nem változna. A szobor egésze városképi elem, mellékalakjai már nem elemek.

Nagyméretű városkép nagy elemekkel (Salzburg).

Bonyolult, sokrétű problémával állunk tehát szemben, amikor a városképi elem mibenlétét akarjuk meghatározni — olyan bonyolulttal és sokrétűvel, mint amilyen a város, a városkép maga. Teljes határozottsággal, csak azt állíthatjuk, — és ebben kell látnunk a városképi elemek leglényegesebb meghatározóját, egyben mint fogalomnak szükségességi okát is — hogy a városképi elem önmagában nem alkothat városképet, ezért elem. Ameddig csak ablakokat, párkányokat, fákat látunk, addig csak épületet, parkot látunk, de nem városképet. A városkép ott kezdődik, ahol már legalább két városképi elem együttes hatása érvényesül. A városképi elem — egy épület, egy torony, egy kapú — lehet ugyan más szempontból önmagában érvényes forma, esztétikai érték és más szempontból tovább is elemezhető, de a városkép és a városesztétika szempontjából nem érvényes önmagában, nincs a környezetétől — más városképi elemektől — független esztétikai értéke és tovább nem is elemezhető. A városképi elem végső fokozatú absztrakció, amelyre szükségünk van, hogy eligazodjunk a városképek elemzése során. A városépítész, a városesztétika valósága maga a városkép.

* *
*

Míg a városképi elem alsó határát nem vonhatjuk meg, mert az a városkép méretétől, sajátosságaitól függően változik, — addig a városkép alsó határa egyértelműen megállapítható: legalább két városképi elem együtthatalma már városképet alkothat. Természetesen az esetek túlnyomó többségében a városképet alkotó elemek száma jóval több; csak két elemből álló jelentős, vagy jellegzetes városkép igen ritka. Velencében a S. Giovanni e Paulo és a Scuola di S. Marco egymásfelé forduló homlokzata kétségtelenül városkép, jelentős és jellegzetes is, de jelentősebb és jellegzetesebb akkor, — többnyire így is ábrázolják, így is emlékszünk rá — ha kissé távolabbról, a Colleoni-szoborral és a laguna lépcsőzetével együtt látjuk. A városkép ekkor már több elemből áll.

Ha tehát csak két, vagy ennél több városképi elem alkothat városképet, akkor fulmerül az a kérdés, hogy ugyanazon elemekből kettő, vagy több már városkép-e. A fa városképi elem, a fasor tehát már városkép volna? Nem vitás, hogy a fasor önmagában még nem városkép. De például egy házsor már az lehet, holott ugyanazon elemek — házak — sorozata.

Felvethetünk egy másik kérdést is: azt, hogy városképi elemek bármilyen, bárhol látható csoportja szükségképpen városkép-e. Épületek, fák, hidak, utak nyilvánvalóan városképi elemek lehetnek. De ha az országúton haladva, az út mentén megpillantunk a szabad tájban egy épülethalmazt — tanyát, majorságot — udvarán fákat, az udvarból híd vezet az útra, — mégsem városképet látunk, holott ez a kép is olyan elemekből áll, amelyeket külön-külön városképi elemeknek tekinthetnénk.

Mindkét kérdés a városkép lényegéhez, a városképi tartalomhoz vezet. Amikor pl. a budapesti Ferenciek templomának homlokzatát csak a hozzácsatlakozó épülettel együtt nézzük, akkor is tudjuk, hogy városban állnak, még hozzá a Belvárosban, az imént még

láttuk az egész teret, az idevezető utcákat, magunk is valamelyik utcán érkeztünk ide. Látjuk az aszfaltozott járdát, a járókelőket, az üzleteket, a lámpákat, a hirdetések és még a városi élet sok más tartozékát, jellemzőjét. És ha minderre nem is gondolunk, tudatunkban mégis meghúzódik az a tény, hogy városban vagyunk, a város egy részét látjuk, városképet látunk. Fasort önmagában láthatunk városon kívül is, de akkor meg azt tudjuk, hogy a városon kívül vagyunk, nincsenek városias elemek, részletek körülöttünk. Ugyanígy a városon kívül vagyunk és ezt tudjuk is, amidőn a szabad tájban látunk egy-egy épületsoportot, majorságot, — városképi elemeknek is mondható részek együttesét. Ha viszont házsort látunk, városias jellegű házakból, akkor már feltehetően városban vagyunk, még ha nem is voltunk bizonyosak efelől. A szabadban tévelyegve hányszor éppen ez győz, vagy éppenséggel nyugtat meg bennünket, hogy városba értünk: — megpillantjuk az első városias házsorokat, a város kezdetét.

A városkép tehát csak városi tartalom kifejezése lehet. Mi a városi tartalom? — ez éppen olyan bonyolult, oly nehezen megválaszolható kérdés, mint az, hogy mi a város, és nem is feladatunk, hogy a város fogalmát meghatározzuk. Számunkra a lényeges az, hogy amikor városképet látunk, tudunk, legalábbis érzünk kell a város jelenlétét és ezt többnyire tudjuk, érezzük is. Legfeljebb városszéleken, vagy városiasodó falvakban, telepeken támadhatnak kétségeink efelől, mert ilyen átmeneti helyzetek nem egyszer akadnak. Azt sem mondhatjuk, hogy a falu képe, egy telep képe, nincs esztétikai értéke, jelentősége, — mi azonban vizsgálódásunk körét eleve a városképekre korlátoztuk, mert ezek a jelentősebbek, változatosabbak, kifejezésteljesebbek. A városban élve, vagy hosszabb, rövid ideig ott tartózkodva, többé vagy kevésbé ismerjük is a várost, — ezért a városkép érzékelését alig választhatjuk el annak tudata és érzékelése nélkül, hogy tőle jobbra és balra nagy kiterjedésű, sűrűn beépült városrészek terülnek el. Pusztá mezőket, a két házsoron túl még az sem képzelhetne el, aki először halad végig ezen az úton.

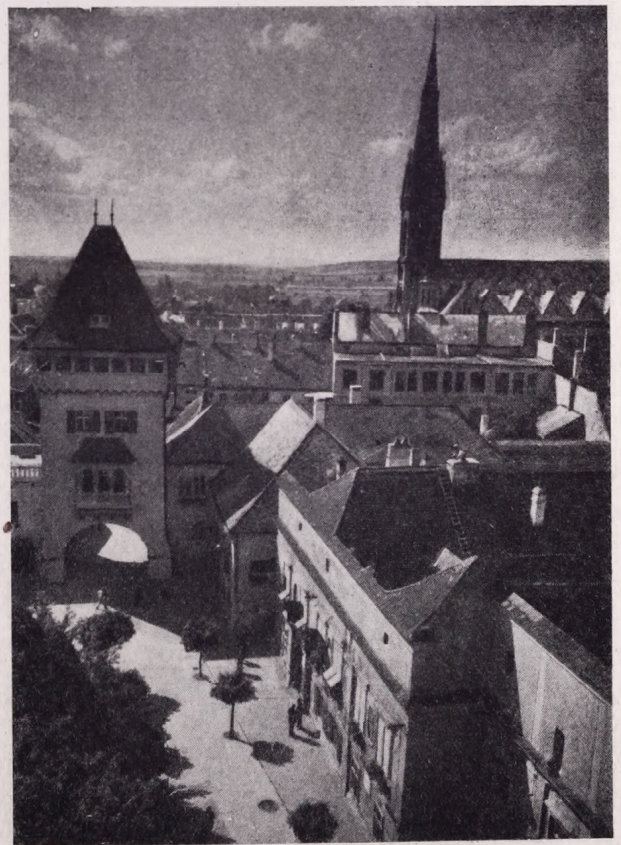
A városkép sajátosságos tulajdonsága ugyanis az, hogy mi magunk, szemlélői is, többnyire benne vagyunk. Egy szobor, vagy kép mellől továbbhaladva újabb szobrok, képek, vagy éppenséggel egészen más látványok kelthetik fel figyelmünket, de a városban, mindaddig, amíg el nem hagytuk, ugyanannak a városnak különféle képeit látjuk. Ismerhetünk, vagy nézhetünk olykor egy-egy várost csak kívülről, de valójában akkor ismerjük, és többnyire úgy is nézzük, hogy benne járunk, élünk, és még ha kívülről, távolból is nézzük, akkor is beleképzeljük magunkat. A város tehát nem pusztán tárgy számunkra és a városkép sem tárgynak a képe, — miként egy szobor, egy kút, vagy emlékoszlop, — amit tárgyilagosan felmérünk, megítélünk, hanem valami olyan, amivel így, vagy úgy, kisebb-nagyobb mértékben azonosulunk. Hozzá mindenestől bonyolult, szubjektív szálak fűznek, ezért is érezzük olykor egyik várost rokonszenvesnek, otthonosnak, másikat ellenszenvesnek, kietiennek, túl a merőben formai értékelésen.

A városképi tartalom kérdését csak általánosságban érinthetjük: valamennyi városképnek azt az egyaránt jellemző sajátosságát, hogy városhoz tartozik, városi tar-

Felülről nézett városkép tájjal (Besztercebánya).

almat fejez ki. A különféle városképeknek sajátos egyedi tartalmuk van, ha nem volna, alig különböznenek egymástól és vizsgálatuk sem volna érdekes. Minden jelentős, vagy jellegzetes városkép vizsgálatánál a mögötte rejlő sajátos tartalmat esetenként fel kell fedni, azt a tartalmat, ami a formában — a városképben — kifejezésre jut. Néhány elemre korlátozott városképben egyszerű tartalom juthat kifejezésre, összetett városképekben — nagyobb együttesekben — már bonyolult tartalom, és még bonyolultabbá válik a tartalom városrészekben, vagy egész városokban, — miként egy rövid vers is többnyire csak egyetlen érzést, gondolatot fejez ki, egy terjedelmesebb drámai költeménybe már belezsúfolódik az ember, az emberiség nagy problémái.

Felülről nézett városkép tér jelleggel (Kőszeg).

Belső városkép lezárással (Párizs: Invalides).

Térelmény, mint belső városkép (Prága, Malastránai piactér).

Lezáruló utcakép (Budai Vár).

Más természetű s igen lényeges a nézőpontok kérdése. Minthogy a város térbeli alkotás, a városképek általános jellegzetességeit, változatait vizsgálva, elsősorban azt kell tisztáznunk, milyen térbeli nézőpontokból tárulnak fel a jellegzetes és jelentős városképek. Mert a térbeliség éppen azt jelenti, hogy ugyanannak a városnak, városrészletnek számtalan nézőpontból is lehet képe: — felülről, oldalról, magasabbról, alacsonyabbról. Az egész várost nézhetjük repülőgépről, egy-egy részletét toronyból, tetőről, emeleti ablakokból is. Vannak városok, amelyeknek legjellegzetesebb éppen a légi képe, mint pl. Amszterdammak körgyűrűs csatornahálózatával, vagy hazánkban a hajdúvárosoknak. Ezek azonban kivételek; a felülnézet — akár az épület, vagy a szobor felülnézete is — a városnak általában nem jellegzetes képe, így alig láthatjuk és akkor is csak rövid időre. A felülnézet inkább érdekesség és a teljes megismerés, vagy más (pl. földrajzi, hadászati) vizsgálódás szempontjából lehet jelentősége. Ugyanezt mondhatjuk városrészletek magasabb nézőpontjáról is. Párizs háztetőinek képe egy padlásablakból érdekes, festői látvány, jellegzetes is, de a városesztétikai vizsgálódás szempontjából inkább esetlegesség, kuriózum. A Szent Márk-tér képe a Campanile tornyából, vagy a szegélyező paloták ablakából érdekes, sőt jelentős esztétikai hatásokat kelt, általában mégsem ezekből a nézőpontokból vizsgáljuk és értékeljük a teret. Ilyen nézőpontok nagy egyéni élményt nyújthatnak. Kinek-kinek az ablakából, erkélyéről lehetnek kedvenc, megszokott képei a városról, a városesztétikai vizsgálódásnak azonban azokra a nézőpontokra kell korlátoznia magát, amelyek a legáltalánosabbak, a leggyakoribbak, a leglátogatottabbak, amelyekről naponta, évente, sőt évszázadokon át a legtöbben látják a várost, vagy egy-egy részét. Különleges nézőpontoknak — mint olykor építészeti, képzőművészeti alkotások bemutatásánál is csak akkor lehet létjogosultsága, ha azok egy-egy városkép sajátosságainak jobb megértését segítik elő.

Így merül fel az a kérdés is, hogy a közlekedés éppen a tömegközlekedés fejlődésével milyen mértékig kell számba venni a városnak azokat a képeit, amelyek csak a közlekedési, főként tömegközlekedési járművekről tárulnak fel — vonatokról, autóbuszokról, még gépkocsiról is. Úgy véljük, ez a szempont nem elhanyagolható, de nem is elsődleges. Elsődlegeseknek azokat a nézőpontokat, a szemlélésnek azt a módját kell tekintenünk, amely nemcsak a legáltalánosabb, a leggyakoribb — mindenkori értelemben — hanem, amely a városkép látványának teljes befogadására, teljes élménnyé alakítására, azt mondhatnánk: a városképpel való azonosulásra alkalmas. Ez pedig — városok belsejében — az álldogáló, a gyalogosan járó-kelő meg-megálló, vagy tovább haladó, körül- és feltekintő ember nézőpontja.

További igen lényeges kérdés volna az, hogy itt az utcán, a város belsejében — de még kívülről is — milyen távolságból nézzük, látjuk leginkább a városképeket. A távolságnak minden vizuális élmény esetében, minden térbeli alkotás szemlélésénél nagy jelentősége van. A városkép szemléleténél, értékelésénél fel kell tételeznünk azt az optimális távolságot, illetőleg nézőpontot — és a szemlélő többnyire meg is találja azt, vagy törekszik a megkeresésére — amelyből a kép, az élmény a legteljesebb. A szemléleti távolságnak, a nézőpontnak különösen azért van nagy jelentősége, mert

a városképek túnyomó többsége, főként a város belsejében, térben tagozott és terében — mint már rámutatunk — mi magunk is benne vagyunk. Az, ami a szobrászatban inkább otromba furcsaság, hogy például a müncheni Bavaria szobor szoba-nagyságú fejében tartózkodni, onnan kitekinteni lehet, — a városképnek természetzerű sajátossága. Ritkák az olyan városképek, — inkább a város külső képei ilyenek — ahol a térbeli tagozódás elveszti jelentőségét, síknak, foltnak látjuk a képet, de még ilyenkor is sejtjük, vagy feltételezzük térbeliségét, mélységét. A városkép élménye az esetek túnyomó többségében tér-élmény, olyan tér élménye, amelyben benne vagyunk, mozgunk, nézőpontjainkat megkeressük, sőt változtatjuk.

És ezzel érkezünk el a városkép élményének egyik legfontosabb tényezőjéhez, az időhöz, helyesebben a szemléleti időtartamhoz, — más szóval a városképnek ahhoz a lényeges sajátosságához, hogy élménnyé válása időben játszódik le, több-kevesebb időt igényel. Ezt az időtényezőt azonban élesen el kell választanunk az időnek, az előző fejezetben vizsgált szerepétől, attól, hogy lényeges szerepe van a város alakulásában, és hogy ez az időben alakulás, mint gazdagító tényező kifejezésre jut a városképben. El kell választanunk annak ellenére, hogy végső fokon összefüggés van e kétféle időtényező között. A városnak ugyanis éppen nagyobb mérete, időbeli növekedése, fejlődése egyik fő oka annak, hogy vizuális értékeléséhez is idő, a szokásosnál több idő szükséges és, hogy ez az apperceptív időtartam, oly lényeges a város alkotásbeli sajátosságainak, köztük éppen a keletkezési időnek élményé válásához. Egy szép nagyváros, mint Párizs megismeréséhez sok időre, hetekre, legalább is napokra van szükségünk, többek közt éppen azért is, mert a város sok évszázad folyamán nyerte mai formáját. Keletkezésének ideje, az évszázadok, amelyeket magában rejt, csak úgy válhatnak élményünké, ha időt szánunk arra, hogy szemünk befogadja és feldolgozza a városképek sokaságát, az itt a középkor óta felgyülemlett és világvárossá dagadt látnivalót.

Mégis válasszuk el élesen az időnek ezt a kettős szerepét, mert keverése zavarokat okozna és korlátozzuk magunkat egyedül a városképek szemléleti időtartamának jelentőségére, sajátosságára. A szokásosnál több idő — mondtuk az imént és ezt hangsúlyoznunk kell. Ugyanis az időnek, a szemléleti időtartamnak jelentősége van bármely más vizuális élményben is, még egy festmény szemléletében is, csak hogy itt kevésbé jellegzetes és jelentős. Annak ellenére, hogy egy festményt esetleg percekig nézünk, esetleg percekig tart, míg számot adunk magunknak lényegéről, amíg szemünk végigsúrolja a részleteket, mégis az így eltelt időt alig érzékelhetjük, mert egyazon képet néztünk, helyünkről gyakran el sem mozdultunk és tudatunkban a kép élménye, az élmény keletkezése csaknem pillanatnyinak tűnik. Jelentősebb az idő szerepe egy szobor, még inkább egy épület megtekintésénél. Ezeket körüljárjuk, tehát közben mozgunk és a mozgás érzete már idő érzete is. Mégis az, hogy ugyanazon tárgy, alkotás különféle oldalait láttuk, majd ezeknek nézetét magunkban összegeztük, egyetlen képpé sűrítettük, elmossa az eltelt idő érzetét, csökkenti jelentőségét. Egy tárlaton azonban, ahol festmények, szobrok sokaságát néztük végig, ahol a termeken végighaladva egyre újabb és újabb látványokban van részünk, már érez-

zük az időt, olykor fáradunk is és rendszerint a végén cszmélünk fel hirtelen az egész együttes jelentőségére, jellegzetességére. Most már másként — ebbe az egészbe, együttesbe helyezve — érzékeljük és értékeljük a korábban látott egyes darabokat is.

Bár kínálkozna, hogy a várost, a városképek láncolatát ilyen tárlathoz hasonlítsuk, ezt mégsem tesszük, mert a kettő között alapvető különbségek vannak. Az egybevetés pusztán arra világít rá, hogy — miként a tárlat is — a városképek szemlélete időben zajlik le és ez az időtartam most már megnyilvánuló, lényeges — megnyilvánulóbb és lényegesebb, mint a képek, szobrok, épületek szemléleténél. Megnyilvánul és lényegessé válik már kisméretű városképek, egy-egy tér szemléleténél is, olyanoknál, amelyeket akár egyetlen nézőpontból átekinthetünk, így tehát megtekintésüket egy épületéhez, egy szoboréhoz is hasonlíthatnánk. Még pedig megnyilvánul és lényegessé válik azáltal, — amiről korábban is szó esett, — hogy már addig is, amíg oda érkezünk, a városban jártunk, városképeket láttunk, ezeknek emlékét tudatunkban hordozzuk. A budai Várban a Szent György-téren megállva bennünk él annak emléke, hogy felkapaszkodtunk ide, tudjuk, hogy magaslaton vagyunk, tudjuk, hogy a tér falai mögött egyfelől a dunaparti, másfelől a budai panoráma rejlik, tudjuk, hogy a tér a már máshonnan is látott Várpalota előtere. S a tér már emlékezetünkben is így él tovább: nem valamilyen kulisszaként, hanem helyének, környezetének, a térfalak mögötti városképeknek is a hozzálátásával, hozzáképzelésével.

A szemléleti időtartam szerepe olyan mértékben növekszik, amilyen mértékben nagyobb dimenziókba lépünk: bonyolultabb, összetettebb városképekbe, ezek láncolatába, végső fokon az egész városba.

Képzeld magunkat olyan valaki helyébe, aki első ízben jár Budapesten és a város még nem ismervé a Sztálin-úton a Hősök-terétől kiindulóan halad végig. A Hősök-terén parkba olvadó ünnepélyes városképet lát, közepén emlékoszlopot, melynek városképi helyzetét, jelentőségét még nem ismeri. Az úton befelé haladva többszörös fasort, előkerteket, villákat lát, majd egy körteret, amelyen túl a kertek elmaradnak. A körtér képe megmarad emlékében akként is, hogy itt változott az út jellege. Újabb térre ér, az Oktogonra — ahol érzékelhetően főútóer keresztezi az utat és ez utóbbi jellege innen kezdve ismét változik, keskenyebb, zártabb, forgalmasabb lesz. Az Opera újból megragadja figyelmét, már csak azért is, mert közben nem volt jelentősebb benyomása. Az út végére érve visszatekint, látja ismét az emlékoszlopot, emlékszik rá, majd visszaemlékszik a villasorra, a Köröndre, az Oktogonra, az Operára, az út jellegének váltakozásaira, — mindezt most már egybe látja, azt is érzékeli, hogy az út a város belsejéből halad kifelé egy parkig, hogy szakaszokból áll, csuklópontjai vannak és határozott végpontja. Élmények sorát összegezte egyetlen élménnyé, emlékké, — a Sztálin-út élményévé, emlékévé. Ezt a végső összegezett élményt másként, mint időben nem nyerhette volna, és élményéhez az eltelt idő, annak emléke is hozzátartozik. Sohasem úgy fog emlékezni erre az útra, mint valamire, amit egy pillanatig látott, hanem mint amin végighaladt, ahol tartózkodott, amit úgyszólván birtokába vett.

Elképzelte látogatónk gyalog haladt végig az úton, — kérdés, mennyiben lett volna más élménye, ha gépkocsin teszi meg ugyanezt az utat, mindössze néhány perc alatt. Ezt a kérdést már csak azért is fel kell vetnünk, mert mind gyakrabban tapasztalhatók olyan vélekedések, amelyek szerint a városképek érzékelésében és így a városesztétikai vizsgálódásban, értékelésben is figyelembe kell venni a közlekedés gyorsulását. — Korábban már állást foglaltunk abban, hogy a közlekedési, főként a tömegközlekedési eszközökből, a járművekből feltáruuló városkép nem elhanyagolható, de nem is elsődleges. Így foglaltunk állást azért, mert elsődlegesnek az olyan nézőpontokat tekintettük, amelyek a városkép teljes befogadására, teljes élménnyé alakítására alkalmasak. Ugyanez vonatkozik jelen esetben a szemléleti időtartamra is. Kétségeink, hogy annak, aki gépkocsin rohan végig a Sztálin-úton, lehet összképe az útról, és ezt a képet időben, — ha rövid idő alatt is — nyerte. De az ilyen összkép nem több futó benyomásnál, lényegesen hiányosabb, mint az, amelyet a gyalogosan, a lassan haladó látott. Hiányosabb egyrészt azért, mert az idő rövidege megnehezíti az élménysor elemeinek feldolgozását, másrészt, mert számos olyan részlet elsikkad, amely nélkül a kép, a valóság képe nem teljes. Anélkül, hogy a gépesített közlekedés városalakító jelentőségét lebecsülni kívánnánk, vagy a gépkocsizás nagyobb mértékű elterjedésében kételkednénk, mindezeket végső fokon csak eszközöknek tekinthetjük a városi élet egészében és ehhez mérten kell városesztétikai jelentőségüket is megszabnunk. A városban, a város belsejében végső fokon élünk, lakunk és csak a szükséghez mérten közlekedünk is, — a városkép végső valósága — elemzése, és értékelésre érdemes valósága, nem lehet más, mint annak teljessége és a szemléleti módja, időtartama sem lehet más, mint ami ennek a teljességnek a megismerését, a befogadását lehetővé teszi. Goethe itáliai utazása sohasem válthatott volna a költőnek egész további életművét meghatározó élményévé, ha gépkocsin rohant volna végig a felszige- ten és városain. Úgy véljük, a gépkocsiról való, az időben gyorsabban történő szemléletnek elsősorban a városokon kívül van jelentősége, az autópályákon, ahol másként haladni, tartózkodni nem is lehet. A városias tájak megszervezésében, betelepítésében, az autópályákról feltáruuló képek alakításában tehát a gyors, a sűrített érzékelésnek fokozott jelentőséget kell tulajdonítanunk. A városban belül is elképzelhetők átvezető gyorsforgalmi utak, ahol a pályatest elkülönül a kiszolgáló utaktól, s ez az elkülönülés esztétikai értelemben is kifejezésre jut; más kép tárul fel a gyorsforgalmi útról és más a kiszolgáló utakról. Ahhoz azonban, hogy egy várost belül, egészében megismerjünk, hogy élményünk róla teljes legyen, le is kell szállnunk a gépkocsiról és figyelmesen nézelődnünk, tehát a városban nemcsak közlekednünk, hanem élnünk is kell.

Folytassuk előbbi elképzelte látogatónk útját a Belvárosban, majd a Lánchídon át fel a Várba. A Sztálin-útról már élményt nyert, de ez a városnak egy része volt. Áthaladt a Belváros szűk, forgalmas utcáin, terein, kiért a Dunapart, innen meglátta a hidakat, a budai panorámát, a Várhegyet, átment a Lánchídon és most már a pesti oldalt elkülöníthette a budaitól, látta a pesti Dunapart házsorát. Felsétált a Várba, elérkezett a Szentháromság-terre. Körüljárta a Vár keskeny utcáit, hitekin- tette a Bástya-sétányról a budai oldalra, a hegy-

koszorúra, majd felhágott a Halászbástyára, ahol megállapodott. Innen szemlélte az egész várost, a Dunával, hidjaival, a pesti oldal por- és páratengerbe vesző távoli külvároasaival. Felismerte a város szövedékében a Sztálin-utat, ahonnan elindult, az Operát, a Belvárost, a Dunakorzót, a Vigadó, amelyeket mind megnézett. Alatta ívelt át a Dunán a Lánchíd, amin áthaladt. Maga mögött tudta a Várnegyedet, és túl azon a budai hegyek látképét, amit az imént látott. Útjában a várost mind nagyobb, mind gazdagabbnak és sokrétűbbnek látta, a Várhegy látványára már felkészült a Dunaparton, a pesti Dunapartéra már a Lánchídon. A Bazilika, a Vigadó helyét kezdetben nem érzékelte a városban, most már tudta, hogy hol vannak, mi van körülöttük, mögöttük. A Várhegyről sem tudott még az imént többet, csak annyit, amennyit a pesti Dunapart- ról láthatott, most már tudta, hogy a kis halmot hatalmas hegykoszorú övezi és hogy itt több évszázados mult maradt meg örökségként. A Lánchidat az előbb még csak egymagában látta, most már valamennyi híddal együtt. Így lassan, apránként minden látott kép elnyerte helyét, értelmét a tudatában, elrendeződött az emlékezetében és nemcsak helyet, értelmet nyert, hanem jelentőségében is fokozódott. Úgy érezhette magát, mint aki drámát, vagy szimfóniát hallgatott végig, fokozatosan fogta fel értelmét, jelentőségét és most a végén, a fináléban az egész egyszerre előtte állt, teljességgé vált. A már látott motívumok ismétlése, összefoglalása hirtelen olyan mélységet, tartalmat adott ezeknek a motívumoknak is és az egésznek is, amelyet előbb még nem érzékelhetett. Az imént még részekre töredező városképeket látott, most már az egész város képét látta, ámde nem úgy, mint amikor egy eltört korsó cserepeit illesztgetik össze, hanem a város egészének a megpillantása, átélése most már egyszersmindenkorra egész maradt és a részek benne alárendelőd- tek. A látogató elutazott, más városokat is látott még, de ha Budapestre gondolt, ez a nagy egész maradt emlékében: — talán úgy, ahogyan a Halászbástyáról, vagy a Dunaparttól látta, talán az Opera, a Belváros, a Lánchíd is, de sohasem csak egyik vagy másik külön, hanem mindig hozzáláncolva a többihez. A város képe végső fokon nem úgy rögződött benne — és senkiben sem rögződik úgy, bármely látott városról, — mint egyetlen kép, hanem mint képsorozat, mint valamilyen film, színmű. Nem állapodik meg egyetlen látványban, hanem az emlékezet rekeszeiben látványok sokaságaként és mégis egybefoglalva, bekeretezve feszül, vibrál, — él. A város egészének végső, összegezett képe már csak a szó átvitt értelmében kép, valójában képzet, összbenyomás. A városkép nem csak a szemünket veszi igénybe, feszíti meg, hanem az emlékezetünket is, a már látott és átélt képek sorozatát idézi, keveri, halmozza, beteljesíti.

* *

*

Az, amit eddig a városkép tulajdonságairól, nézőpontjairól megállapítottunk, a városképekre általában vonatkozik. Rá kell térnünk most már arra is, hogy a városképeknek különböző fajtái, változatai vannak, egyrészt a méret, ill. a nézőpont, másrészt a vizuális jelleg tekintetében.

Mindazok a városképek, amelyeket a város belsejében, az utcákon, tereken, az alapsíkon járva látunk,

a város részleteit mutatják belülről. Lehetnek kisebbek, nagyobbak, egyediek, összefüggők — miként egy-egy kis utca képe, vagy nagy főútvonalak teljes képe, egy-egy elszigetelt kis tér, vagy terek összefüggő sorozata — de mindig részletei a városnak és mindig belülről láttak. Belső városképeknek mondhatjuk őket, egyben részleges városképeknek. Külön-külön lehetnek jellegzetesek, értékesek is, de a város egészének, mint egyetlen nagy alkotásnak csak a darabjai.

Ámde már a legkisebb belső, részleges városképek-nél is érvényre jut a városképnek az a sajátossága, hogy elválaszthatatlan a környezetétől, másszóval a városkép térbeli mivolta. Sok jelentős építőművészeti alkotásról — így például a Palazzo Farnese-ről, a Párizsi Operáról lehet úgyszólván teljes élményünk akkor, ha szembeállunk vele, egy nézőpontból áttekintjük, és így egyetlen látványba, nézetbe sűrítjük képünket. Ilyenek általában a frontális hatású épületek. Képet nyerünk és őrzünk róluk, a kép szó egyszerű értelmében is, amikor ez a szó egyetlen nézőpontból nyert, szinte keretbe foglalt, vizuális valóság-élményt jelent, akár egy rajz, vagy festmény. Fényképen például könnyen megörökíthetjük, felidézhetjük, azonosíthatjuk az így látott képünket. A városképet azonban, még a város legkisebb részletének képét is a legritkábban érzékeljük így. Mert a város legkisebb részletének is egyetlen ilyen nézetében, egyetlen nézőpontból való áttekintésében mindig van valami esetleges, önkényes, megmerevedett. Olyan mint egy kivágott filmkocka, mely az előzők és az utána következők, a mozgás nélkül csaknem értelmetlen, de legalábbis suta, merev. Hiányzik belőle az, ami a városképet teljessé, a valóság teljes képévé teszi, — hogy valójában nemcsak egy nézőpontból nézzük, hanem többről, körültekintünk, mozgunk, helyünket is változtatjuk és ezáltal érzékeljük összefüggéseit a környezetével, érzékeljük térbeli mivoltát. A Place des Vosges képe nem úgy él bennünk, mint a négyzetalakú tér egyik térfala, hanem mint mind a négy térfalé együtt, és egyben az általuk bezárt téré, holott itt a térfalak kiképzése azonos. Tulajdonképpen filmezzük magunkban a városképet, úgy járunk el, mint lassú, körbeforgó filmezőgép, és ezért csaknem azt mondhatnánk, a városképekről teljesebb, valóságosabb tájékoztatást adhatnánk, ha fényképek, állóképek helyett ilyen lassú filmekben mutatnák be őket. A fénykép és ennek megfelelően az egy nézőpontból szemlélte, egyetlen látványra redukált kép csak a tapasztalat, a képzelet, vagy az emlékezet nagymértékű latbavetésével válik teljessé, mert ilyenkor is tudatunkban hordozzuk mindazt, ami már kívül esik a kép keretein. Végső, igazi képünk tehát a városról, bármilyen kis részletéről is, igazában mindig összegezett kép: térélmény összegezett képe. És az, ami képessé tesz bennünket erre az összegezésre, a térnek képben — síkra, látómezőre, olykor fényképezőlemezre vetített képben — való érzékelésére, élménnyé alakítására, — éppen az, egyetlen szóval kifejezve, az intuíció. Az ismeretekre, tapasztalatokra, emlékekre támaszkodó alkotó képzelet behatolása a valóságba, annak megragadása, képpé sűrítése — nemcsak cselekvő, formáló, hanem megértő, befogadó, — élményt alkotó értelemben is.

Méginkább így van ez nagyobb méretű városképek, majd városképek egymásba fonódó sorozata esetében. Bármennyire csak egy-egy részletét látjuk ugyanazon

pillanatban, vagy nézőpontból, mind több asszociációnk fűződik ezekhez a képekhez, mint több már látott képet őrzünk emlékezetünkben, és társítunk hozzá tudatunkban. Lassan kialakul a képünk az egész városról, legalább is a nagyobb, a megismert, a fontosabb részleiről és ezek összefüggéseiről, térbeli elrendeződéséről. Majd fellép bennünk az igény, hogy egyszerre, együtt is lássuk mindazt, amit így részleteiben már megismertünk, összegeztük, és olyan nézőpontot keresünk, ahonnan egybe láthatjuk ezt az egészet, a várost. Felmegyünk egy toronyba, vagy a városon kívül egy hegyre. Firenzében járva előbb-utóbb mindenki felmegy a Signoria tornyába, Párizsban az Eiffel toronyba, vagy a Pantheon kupolájába, Budapesten a Gellért-hegyre — és most felülről látjuk a várost, egészében. Összképet látunk, az előbbi részleges városképekkel szemben összárosképet, olykor — miként egy várostoronyból — még mindig belülről, a város belsejéből, olykor pedig — miként a környező hegyekről — kívülről. Az ilyen összároskép tehát belső és külső is lehet, általában látképnek mondjuk. A belső városi tereken azonban már mindenképpen kívül vagyunk, fölöttük vagyunk. Belső kilátópontokról a szemünket körbejárattjuk, minden irányban. Fényképezészek innen nagy látszógú lencsével fényképeznek, vagy összerakják a képet — a panorámát — darabokból, a szem így egyetlen irányban sohasem lát. Külső kilátópontokról azonban már gyakran egyetlen irányban is áttekinthetjük a várost, s az ilyen kép olykor jellegzetes, sűrített, éppenséggel meglepő, mint Nápolyé a Posilippo-ról, Budapesté a Hármashatárhegyről.

Ámde vajon teljes képét látjuk így a városnak, csakugyan egészét, egész valóságát? Semmi esetre sem. Háztetőket látunk ugyan és udvarokat, ahol sohasem jártunk, olyan felépítményeket, terraszokat, amelyeket bent a városban nem vettünk észre, tehát többet is, mint amit eddig megismertünk, — mégis kevesebbet, mert csak olyan utcákat látunk, amelyeknek iránya véletlenül a kitekintés irányába esik, olyan tereket, amelyek a látószögbe még belesznek, — a többit már eltakarják a házak, háztetők. A részletek túlnyomó többsége is teljesen elmosódik. Az ilyen kép jellegzetes, érdekes, gyakran szép is, az egész várost mutatja, mégsem a teljes valóságot. Itt is a képzeletünk, emlékeztünk teszi teljessé a képet, és tulajdonképpen nem cselekszünk mást, mint hogy összefoglaljuk, betetőzzük azt, amit már megismertünk, megalkottunk. Ha pedig nem befejezésül, hanem kiindulásként nézünk meg egy várost így, egy kilátópontból, akkor az első tájékozódást nyerjük, úgyszólván egy kivonatot, amit azután bent a városban egészítünk ki, teszünk teljes élménnyé. S az ilyen összároskép, látkép — bármennyire jellegzetes, vagy szép néha — már csak azért sem lehet a város végső teljes valósága, mert a várost nem azért építik, hogy nézzük, éppenséggel egy toronyból, vagy hegyről, hanem azért, hogy benne éljünk, — a városnak az igazi valóságát elsősorban az a kép fejezi ki, amit benne nyertünk és amit csak kiegészítünk azzal, hogy megnézzük felülről, távolból, egészében is.

Az ilyen külső vagy felső nézőpontból nyert összárosképnek van azonban egy érdekes sajátossága is, ami a város valóságának lényeges része és amit leginkább innen érzékelhetünk: — és ez a város tömegessége, földrajzi nyelven szólva morfológiai alkata. Mert bent a városban elsősorban teret érzékelünk és csak másodlagosan a teret alkotó tömegeket. Innen felülről,

egészében látva a várost azonban a belső terek elmosód-
nak és a város tömege, test-mivolta jelenik meg, persze
térben adagolva, különféle térbeli mélységekkel, csak-
nem úgy, mint egy relief. Az alapsík a terep, gyakran
nem is sík, hanem hegy-völgyes, — erre rakódik rá a
város teste, a házak különféle magasságával, sűrűségé-
vel. Másik sajátossága, sőt jelentősége az ilyen össz-
városképnek az, hogy leginkább így érzékeljük a város
méretét, határait. Bár ezt már bent a városban tapasztal-
hatjuk, de ez a tapasztalás mindaddig hiányos, bi-
zonytalan, amíg egyszer kívülről nem látjuk a várost
egészében. Csak most válik a város — már amennyire
válhat — kívülről látott tárggyá, most mérjük fel hely-
zetét a külvilágban. Kiléptünk belőle, — akár egy ház-
ból — és szembenézünk vele, vagy fölötte állunk.

Összvárosképet a szó szabatos értelmében egy ki-
látópontból többnyire csak kisebb városról láthatunk,
— nagy városról igen ritkán lehet ilyen teljes áttekinté-
sünk. Így Budapestet is teljes egészében csak a János-
hegyről láthatjuk, de már elmosódva. A Gellérthegyről
az észak-budai részek nem látszanak, a Halászbástyáról
pedig túlnyomóan csak a pesti oldal tárul fel. De az
ilyen képet is összvárosképnek mondhatjuk, még a
budai panorámát is a pesti Dunaparttól, vagy a Vár-
bástyáról, — mert egybefoglaló, összegező kép, sok-sok
részlet összessége. Minél nagyobb a város, annál nehe-
zebben alkothatunk képet teljes valóságáról, méreteiről,
határaitól, — a zárt forma lehetősége és ennek meg-
felelően ilyen kép lehetősége is csökken. Tudatunk csak
nagy mértékű elvonatkoztatással, vagy részletekre bon-
tással képes a valóság egészét befogadni. Ez is egyik
jele annak, hogy a városok növekedése az utóbbi idők-
ben már meghaladta az emberi léptéket, inhumánussá
vált.

Ha a város kívülről szemlélve, tömegként jelenik
meg, és a valóságban is egészével tömeget, testet alkot,
akár egyetlen nagy épület, — akkor felmerül az a kér-
dés, van-e ennek a tömegnek homlokzatszerű külső né-
zete, mint az épületeknek. A városnak is lehet ilyen né-
zete, még ha nem is minden városnak, vagy minden
irányból. Lehet ilyen nézete elsősorban a kisebb váro-
soknak, a tömör szerkezetű városoknak, de főként a
síkon elterülőeknek, vagy síkságból kiemelkedőknek,
ahol a várost egészében kívülről nem is láthatjuk ma-
gasabbról, csak a környező terepről, távolabbról. Így
jelenik meg előttünk Kecskemét is az Alföldön, Buda-
pest kelet felől közeledve a cinkotai dombokról, így je-
lennek meg az itáliai kis hegyi városok a völgyekből.
A város összképét látjuk ezúttal is, de nem térbeliségé-
ben, hanem körvonaljaival és többnyire csak egyetlen
irányból, nézőpontból. De ha körülutazzuk a várost —
miként a vonat is olykor megkerül ilyen városokat —
akkor is bár újabb és újabb nézeteit, de mindig csak
körvonalait látjuk, csaknem úgy, mint egy sokszögű
épület különféle homlokzatait. Jellemzői a vertikális, a
kiemelkedő elemek: háztetők, tornyok, kupolák. Tud-
juk, sejtjük, hogy mindezek térben tagozódnak egymás
mögött, mégis a képet inkább síknak, síkra vetítve lát-
juk. Közelebb érve az ilyen kép el is tűnik, mert szem-
beötlenek a mélységi méretek, mert beérkezünk a szélső
házak közé — magába a képbe, helyesebben az előbb
még ilyen síkszerű képnek tűnő valóságba, a városba.
Mégis az ilyen homlokzat jellegű, síkra vetített, körvo-
nalakkal jellemzett kép sok városról annyira jellegze-
tes, hogy emlékét mindvégig megőrizzük. Az a kép,

amit így láttunk és őrzünk: a város-sziluett. A város-
sziluett is tehát városkép, csak egyik jellegzetes vál-
faja. A várost, mint egyetlen nagy alkotást, a tájból
olykor szinte emlékműként kiemelkedve legkifejezőb-
ben a város-sziluett jeleníti meg. Így festették a holland
festők távolból városaikat. Így tűnnek fel Bourges,
Chartres, Amiens, — Székesfehérvár, Eger, Esztergom,
sőteten meredező tornyaikkal, kupoláikkal, összemar-
kolt, élesen körvonalazott, az égen kirajzolódó töme-
gekkel.

Ez már a város képe a tájban. És nincs város táj
nélkül, miként a legnagyobb kontinenseket is a tenger
övezi. A város sajátos különvalósága, alkotás-mivolta
és formája éppen a tájban, a szabad természethez vi-
szonyítva domborodik ki. A város összképéhez — akár
felülnézet, térbeli összkép, akár sziluett, — a táj is
hozzátartozik. Város és táj úgy tartoznak össze, mint
fény és árnyék: egymást meghatározzák, egymást ki-
egészítik, egymás nélkül el sem képzelhetők.

Az azonban gyakran korántsem nyilvánvaló, hogy
hol végződik a város és kezdődik a táj, illetőleg mi vá-
roskép és mi tájkép. Firenze közismert látképében is
elmosódik a város határa, a város egyre kisebb és el-
szórtabb házakkal, egyre nagyobb kertekkel, szinte szét-
foszlik az Arno völgyében, felkúszik a domboldalakra
— csaknem mint befelé sűrűsödő, sötétedő, kifelé rit-
kuló, világosodó, illanékony ködfelhő üli meg a tájat,
a hegyek koszorúzza színompás völgyet. Még bizonyta-
lanabb az átmenet a világvárosok környékén, vagy az
olyan elvárosiasodott vidékeken, mint a Ruhr-vidék,
ahol város városa ér. A múltból is ismerünk ilyen tá-
jakat; efféle volt és kissé ma is a római Campagna,
aqueduktjaival, villával, őrtornyaival — ma már csak
romjaikkal. Természet és emberi művek, táj és város
együtthatása sajátos, felfokozott látvány — egyik fo-
kozza a másikat, az emberi művek értelemmel, tartal-
iommal telítik, humanizálják a tájat. Bármennyire ne-
héz is olykor a határt élesen megvonni, azt mondhat-
juk, ameddig az emberi művek látványa a túlnyomó
és ezek összefüggnek egymással, magasabbrendű rend-
szert, szervezetet alkotnak, vagy ilyenhez tartoznak, —
addig városképet látunk, még ha a természeti elemek
sűrűn át is szövik azt. Ahol viszont az emberi művek
elmosódnak a tájban, nem tartoznak össze, vagy a vá-
ros összefüggő képe oly távoli, elenyésző foltta zsu-
gorodik, hogy a szabad természetnek már csak egyik ele-
me, ott tájképet látunk. Budapest képe a Jánoshegyről
még városkép, de a pilisi hegyekből tájkép tárul fel,
amelynek a város távoli, halovány foltja, csak egy
része.

Nemcsak a város képe jelenik meg kívül a tájban,
hanem a tájé is benn a városban. A szabad természet
látványa átszöheti a várost, mégis város marad, város-
képet mutat. Ilyenféle képet látunk Budán, a Pasarét,
a Zugliget környékén. Máskor a táj a városképben el-
határoltan, szinte bekeretezve jelenik meg a városkép
egyik eleme, sőt látványosságaként, mint például
Veszprémben a Várból. Az átmenet problémái hason-
lóak az előbbihez, a határ olykor elmosódik. Sőt nem-
csak ott mosódik el, ahol a város lazul, szétfolyik a táj-
ban, hanem olykor ott is, még a városban lévő kilátó-
pontokon, egy várbástyán, egy teraszon állva — ahol
a városban vagyunk ugyan, de képe mögöttünk van és
mi kitekintve csak a tájat látjuk. Az ilyen tájképet

mégis a városhoz tartozónak érezzük, hiszen mögöttünk és tudatunkban ott van a város is, mégha nem is látjuk.

Nem vitás, hogy a tiszta tájkép, amely nélkülözi a városias elemeket, vagy vonatkozásokat, amelyben a város látványa már elfoszlik, jelenléte megszűnik, kívül esik a városépítészet és a városesztétika körén. Az átmeneti vidékek, városok környékén vagy városias régiókban, már bele esnek ebbe a körbe, és szemléletünk kiterjesztését teszik szükségessé, főként az időszerű problémák és feladatok tekintetében.

A város belső és külső képei, a részleges városképek és az összvároskép, de még a várossziluet is, mind egyaránt városkép, mind csak különféle nézetei egyetlen nagy összefoglaló valóságnak, a városnak. De városkép az az összegezett kép is, amit a város kisebb-nagyobb részéről, majd egészéről, képek sorozata által nyertünk. A városkép szónak tehát kettős értelme

van: jelenti egyfelől a város egészének vagy részeinek különféle nézeteit, képszerű látványát, másfelől a város egészéről vagy részéről alkotott vizuális képzetünket, összbenyomásunkat. Lényege mindkét esetben vizuális. A részletek látványát, a város különféle nézeteit emlékezetünk, tudatunk, olykor képzeletünk formálja, összegezi képek sorozatává, végső fokon egyetlen képpé. A város nem kiállított műtárgy, nem térre tett szobor vagy épület, amit azért tesznek oda, hogy szemünkbe táruljon, hogy lássuk, nézzük. A város az életnek, a valóságnak egy nagy darabja, ami látszik, van akkor is, ha nem nézzük. Sokan leélnék egy életet a városban és egyszer sem nézték szándékosan, tudatosan, talán nincs is képük róla. Ahhoz, hogy a várost képekben lássuk és végső fokon egyetlen összegzett képpé, vizuális összbenyomássá, élménnyé válják bennünk, — ahhoz kell a figyelmünk, a türelmünk, a koncentrációnk is.

A pesti Dunapart a XIX. század végén.

III. fejezet.

Városépítészeti együttesek

A városképi elemek legegyszerűbb csoportosulásából jönnek létre az utcák és terek. A városok megszkott belső városképe emlékezetünkben általában utcák és terek szövevényének benyomásából tevődik össze, s ha egy város térképére rátekintünk, ezek a szerkezeti egységek tűnnek elsősorban szemünkbe. A város sejtjei az egyes épületek, a teljes organizmus szervei pedig ősidők óta az utcák és terek.

Alkatuknál fogva egymástól általában élesen elhatárolhatók, szinte önálló életet élnek. A terek és utcák egy épület belső helyiségeihez hasonló szerepet töltenek be egy városban, természetesen a város életének tipikus funkcióihoz alkalmazkodva. Kézenfekvő tehát, hogy bennük keressük a városépítészeti együttesek leggyakoribb példáit.

A városépítés több ezer esztendő története arra tanít, hogy a fontosabb terek és utcák művészi kialakítása nem maradt el más művészeti ágak művészi színvonalától. A városok szépségének — a látképi szépségeken kívül — legfontosabb tényezője a terek és utcák harmónikus kialakítása, művészi megjelenése volt.

Ez a két fogalom: tér és utca eléggé durván szke-matizáló. Rendkívül tág értelmezésű típusokat jelöl s e két fogalomkörön belül szinte fel sem sorolhatjuk a terek és utcák gazdag egyedi változatait, amelyek a beépítés módja, a méretek, a rendeltetés, zártság jellege, s még számos tényező folytán a város szervezetében egymástól teljesen eltérő, egyéni életet élnek. S vannak természetesen épületcsoportok, sőt eltérő jellegű városképi elemekből alakuló együttesek is, amelyeket sem tereknek, sem utcáknak, nem nevezhetünk, de valami-

képpen mégis önmagukban is körülhatárolódó részei, egységei a városnak.

De térjünk vissza egyelőre a városi utcákhoz és terekhez. A településeknek ezek a mindenki által leginkább ismert szerkezeti elemei különösen alkalmasak arra, hogy a városépítészeti együttesek legfontosabb esztétikai kérdéseiben eligazítsanak bennünket. Ha közelebbről is megvizsgáljuk őket, olyan eredményekhez jutunk, amelyek könnyen általánosíthatók a városépítészeti együttesek tágabb körére is.

Az utcák és terek természetes és ősi életmozzanatoknak köszönhetik létüket. A mozgás és célhozérés életünk természetes térbetagolásának következményei. A mozgás és célhozérés, közeledés és megérkezés magasabb, eszmei síkon is kifejezésre juthat az emberi településekben. Tudjuk, hogy a közönséges célszerű cselekvés az életnek úgyszólván minden területén kulturális tevékenységbe csap át, a fizikai igények kielégítésén túl, szellemi kielégülést is keres. Az ember a funkciót eszmei síkra emeli s az egyszerű gazdasági tevékenység művészetté nemesül. Így válhatik a mozgás egy útvonal művészi tartalmává, a célhozérés, megérkezés, a viszonylagos megnyugvás pedig, egy városi tér esztétikai mondanivalójává. Ehhez az alapfunkcióhoz szoktak igazodni az elemek is. Éppen a két ősi életmozzanatok, s az ezek nyomán rendeződő városszerkezeteknek köszönhető, hogy tudatunkban az utcák és terek kategóriája, fogalma olyan tisztán kialakult.

De amikor mozgásról, célhozérésről beszélünk, csak általános fogalmakat emlegetünk. Egy művészi hatású utca alkatában a mozgás egyéni színezetet nyer. Ez a

mozgás lehet ünnepélyes felvonulás, a nagyváros életteljes szervezetében üttöerként szereplő, sodró forgalom, a szórakozás jegyében fogant séta, de életegységek, kisebb lakóházak intimebb sora, együttese is, amikor a sodró lendület lehalkul s a mindennapi élet, az otthonok meghitt léptékebe tevődik át a mozgás. Ilyenkor a barátságos lakóutca hívogató épületei a megérkezés mozzanatát is beleszövik az utca élményébe. Ha tehát az utca fogalmát a mozgással helyettesítjük, szkematizálunk, egyszerűsítünk. Végtelen egyéni változatban formálhatja a mozgás az utca alkatát s a mozgás tényezőjéhez még számos más tényező is kapcsolódhatik az utca konkrét, egyedi valóságában. (A „mozgás“ így egyszerűen kimondva rendkívül tág fogalom, de a műalkotásban már egyéni színekkel telített, konkrét, egyszerű. Ugyanígy a megérkezés, a célhozérés mozzanata is a művészi kialakítású terekben egyéni jellegzetességekkel bír, pontosan sohasem ismétlődő jelleget ölt.)

Amikor egy utcán végigmegyünk, a két oldal épületeinek sorozata emlékképpé, összbenyomássá sűrűsödik tudatunkban. Ha ennek az összbenyomásnak kialakulását nyomon követjük, ezen kívül pedig magát az összbenyomást, a végső élményt vizsgáljuk, szépen felsorakoznak azok a feltételek, amelyek a városképi elemek bizonyos csoportosulását, az utcát valójában városépítészeti együttesé teszik.

Az utcán járva, legtöbb esetben nem is vesszük tudatosan szemügyre az egyes épületeket, a városképi elemeket. Szemünk végigsiklik rajtuk, talán csak egy házat emelünk ki sokszor véletlenül az összképből s ha végére jutottunk, összbenyomásunk, emlékképünk nem egymástól szétszakított, elszigetelt házak halmaza lesz, hanem valamilyen összetartozó egység, amit egy szóval szoktunk jelölni: utca.

Ne gondoljunk most valamilyen művészi értékű utcára, díszes, monumentális útvonalra. Egyszerűen csak olyan utcára, amilyen főként meglévő nagyvárosainkban számszámra található. Kisebb-nagyobb házak sorakoznak egymás mellett, esetleg szabadonállóan is. Lehet, hogy helyenként üzletek tarkítják a földszinti homlokzatokat, talán egy kis növényzet is akad a házak előtt. Az ilyen utcáknak általában nincs különösebb művészi értékük, nem tekintjük őket műalkotásoknak. Pedig az elemek, épületek bizonyos rendbe sorakoznak s az utca formailag pontosan meghatározott egységet alkot. Az utcán végigjárva, annak egyértelmű formája bennünk utcaélményt keltett. De elemezzük kissé részletesebben az összbenyomást, a formák által felkeltett végső élményt.

Ez a szó: utca, nem a Sztálin-utat jelenti, nem is a párizsi Avenue des Champs Élysées-t, vagy a pécsi Janus Pannonius utcát, hanem azt, ami ezekben az utcákban, utakban azonos, ami általános, tehát fogalom. A fogalom pedig testetlen, inkonkrét, egyéniségnélküli absztrakció. Üres fogalmi váz, amely ilyen formán csak az emberi tudatban él. Csak úgy jöhet létre, ha már sok utcát megismertünk, s elvonatkoztatva az egyes konkrét egyedektől (Sztálin-út stb.), valamiképpen jelezni akarjuk azt, amiben ezek az utcaegyedek hasonlítanak egymásra.

Sokszor halljuk, hogy a szép utca megtestesíti az utca fogalmát, kifejezi utca mivoltát általában. Ez a megállapítás csak közelítően helyes. Azt a veszélyt rejti magában, hogy a tervező csak valamilyen általános szkémát kíván megvalósítani, s ha az utca fogalmának

néhány elfogadott kritériumát betartja, már nem kell törődnie a konkrét környezet meghatározó vonatkozásaival. A művészi alkotás mindig egyedi, s mint ilyen, szükségszerűen meghatározott s csakis ebben az egyéni jelenségben testesül meg az általános törvény. Egy már ismert fogalomkörre való utalás még nem meríti ki a művészi alkotás lényegét. Az általános fogalmak tartalma viszont az, ami a sokban közös, amit csakis sokból szűrhetünk le. Ha egy utcán végigsétáltunk s összbenyomásunkban végül is tisztába jöttünk azzal, hogy utcán jártunk, tulajdonképpen még semmiféle művészi élményben nem volt részünk. Csupán azt vettük észre, hogy az a valami, amin végigmentünk, bizonyos vonatkozásban hasonlított azokhoz, amelyekben már régebben ugyancsak jártunk. Mindössze besoroltuk egy már jól ismert fogalom körébe.

Ha művészi érték szempontjából elégséges volna, hogy az alkotás tárgya, tartalma félreérthetetlenül utaljon egy fogalomkörre, amelybe beletartozik, akkor műalkotás rangjára emelkednék minden giccs, fércmű, amelynek témájáról, tárgyáról meg tudjuk állapítani, hogy csendélet, virág, fa, vagy arckép akar lenni. A műalkotás nemcsak „utal“ valamire, hanem kifejezi azt a valóságot, természetesen a maga konkrét mivoltában, egediségében.

Ezért a műalkotás nem elvont jel, hanem kifejezés s miután ez a kifejezés konkrét formák útján történik, ezért a kifejezés tárgya nem testetlen fogalom (aminek sem konkrét színe, sem kiterjedése stb. nincs), hanem mindig egyedi, egyszeri létű, egyéni mivoltában teljesen meghatározott. Az általános, a tipikus mindig az egyed tulajdonságaként jelenik meg s nem elvontan, testetlenül, mint a fogalomalkotásban. Tehát a művészi kifejezés lényegét kell helyesen értelmeznünk, hogy a művészi érték kritériumát benne valóban felismerjük. A konvencionális utalás még nem kifejezés. S különösen kevés az olyan általános jellegű utalás, amely mindössze egy fogalomra, egy osztályra, a valóságok egy típusára utal, amelybe az alkotás tartalmát beskatulyázhatjuk.

A műalkotás lefordíthatatlan. Ezért egy művészi értékű városkép élményét semmiféle írásművel nem pótolhatjuk. De ha valamilyen okból mégis szükség van a leírásra, ha tehát mégis körül akarjuk írni a művészi kifejezés jellegét egy esztétikus kialakítású utcában, nem elég csupán azt kiemelni, hogy a házak együtt valóban utcát alkotnak, hanem egyéni karakterét, jellegét is kell érzékeltetni. Azt az egyedi tartalmat kell szavakkal visszaadni, ami az építészeti formák útján a valóságban maradéktalanul kifejezésre jut. Ez vonatkozik minden ismertető, pedagógiai jellegű, művészettörténeti és esztétikai célkitűzésű írásműre, amely nemcsak az utcáról, térről általában, esztétikai vonatkozásaitól eltekintve kíván bizonyos megállapításokat tenni, hanem egy várost, egy-egy városépítészeti együttest művészi értékében elemez és ismerteti.

Ha pedig az esztétikai tanulmány általános vonatkozású — amire jelen esetben is törekszünk — általánosságban kell nyomatékosan rámutatnia arra az alapvető tényre, hogy a műalkotás nem szkéma, nem elvont fogalmakkal rögzíthető merev váz, hanem mindig egyéni életet élő, egyszeri alakulat, amely megszámlálhatatlan szállal kapcsolódik konkrét környezetéhez, annak múltjához, jelenéhez. Csakis ilyen szemlélet vezethet eredményre, kerülheti el a várostervezésben is

gyakori absztrakciót, szkematizmust, mert a művészet lényegéből indul ki és vonja le következtetéseit. (Magától értetődik, hogy ha a tudományos vizsgálat célkitűzése nem esztétikai jellegű, az utca, tér, vagy bármely más települési egység fogalmának tartalmát céljai érdekében tetszés szerint szűkítheti, vagy bővítheti.)

Egy esztétikus kialakítású városépítészeti egüttes — éppen, mert egüttes — kifejezi tartalmát, tehát azt, hogy mi a lényege, célja, rendeltetése a városban. Beművészetünk kapcsán természetesen egyidejűleg beszkatulyázhatjuk a kibontakozó alakulatot agyunk valamelyik fogalmi rekeszébe s konstatálhatjuk, hogy utcán járunk. De művészi szempontból a kifejezés konkrétumai fontosak. Milyen ez az utca? Van-e egyéni karaktere, van-e valódi életelve, amely szükségszerűen megszabja létét s minden porcikáját, viszonylatát, melyek azok a mélyebb összefüggések, törvényszerűségek, amelyek már túl a jelenség esetlegességein, általánosak s létét szükségszerűvé teszik. Kirajzolódik-e tudatunkban a végigjárás folyamán egy olyan összkép, amely az utca *mondanivalója szempontjából teljes*, korrigálásra nem szorul s ezért, *csakis ezért egységes, körülhatárolt*, formailag is kötött. Az utca akkor is utca, ha egy vagy két kilométer hosszú. A szép utca azonban csak akkor szép, ha minden részletében meghatározott, szükségszerű. A műalkotásban minden rögzített.

Az utca egyszeri, egyedi tartalma, amely természetesen része az egész város tartalmának, életének, magában is viszonylag körülhatárolódik s ezt a viszonylag önálló tartalmat tükrözi a forma. Ezt az egyedi, egyszeri tartalmat utólag beleilleszthetjük egy fogalmi kategóriába, de az alakulat nem azért szép, mert ebbe beleilleszthetjük. Nem a fogalom, a típus van előbb, hanem az egyedi konkrét valóság.

Miként a terek és utcák művészi egységét nem fogalmi kategóriák, üres szkémák biztosítják, hanem a csoportosulásban maradéktalanul kifejezésre jutó egyedi tartalom, hasonlóképpen üres formai viszonylatok (azonos formák bizonyos ismétlődése, erőszakos szimmetria stb.) önmagukban nem ötvözhetnek városépítészeti egüttesé városképi elemeket. Amit helyes formai összetartozásnak, formai egységnek érzünk, teljes értékű műalkotásnál e formák mögött rejlő tartalom által ötvöződik egységgé. Ha ez a belső indoklás hiányzik, általában a formáknak egy önkényes körzetre kiterjeszkedő, formalisztikus, konvencionális hasonlóságról, kapcsolódásáról, egymásra utalásáról, legjobb esetben egy-egy szép arányról, tetsző ritmusról beszélhetünk.

Már említettük, hogy a tereken és utcákon kívül számos másfajta művészi csoportosulását is elképzelhetjük a városképi elemeknek. Lehetséges, hogy monumentális épületeknek közvetlen környezetükkel alkotott egysége jelent városépítészeti egüttest, mert ezekben az elemekben jut kifejezésre egy viszonylag önmagában is körülhatárolódó egyedi tartalom. Lehetséges az is, hogy több utca és tér szerves kapcsolatában nagyobb kiterjedésű, bonyolultabb egüttes rajzolódik ki, ha van egy tartalmi jellegű vezérlő elv, amelynek erejénél fogva pontosan azok a terek és utcák tartoznak egybe (Nancy, Place Royale; Paris. Avenue des Champs Élysées, budapesti Dunapartok stb.). De a terek és utcák szigetelődnek el kompozitáikkal. Közvetlen környezetük is beletartozhat az egüttesbe, különösen akkor, ha betekintések folytán a vizuális összekapcsolásra

is lehetőség van. Szabadonálló, laza beépítés esetén még a tágabb környezet látványa is a városépítészeti egüttes tartozéka.

Az utcák és terek létüket — mint tudjuk — főként a mozgás és célhozérés életmozzanatainak köszönhetik. De ezek a mozzanatok nemcsak külön-külön, önmagukban válhatnak alkalmassá arra, hogy egyéni színezetei, jelleggel felruházva egy-egy városépítészeti egüttest tartalommal megtöltsenek. A mozgást célhozérés szokta követni, a közeledést, hozzájutást a megérkezés tetőzi be. S ezért a hozzájutás és megérkezés egymás kiegészítve, egüttesen is alkothatják a bonyolultabb összetettebb városépítészeti egüttesek tartalmát. Természetesen a hozzájárulás is szakaszokra osztódhat s a megérkezés sem mindig egy térben, vagy épületben teljesedik ki (a terek tartalmi lényege igen sokszor a mozgás szétoztásában keresendő: pl. forgalmi terek stb.).

A városképi elemeknek sokszor teljesen eltérő fajtái kapcsolódnak egységbe s egyáltalában nem lényeges, hogy ezek az egységek, egüttesek már eleve fennálló kategóriákba pontosan és mereven beilleszthetők legyenek.

Az utóbbi mondatokba sűrűsödő problémákat egy igen jellemző példán igyekszünk érzékeltetni.

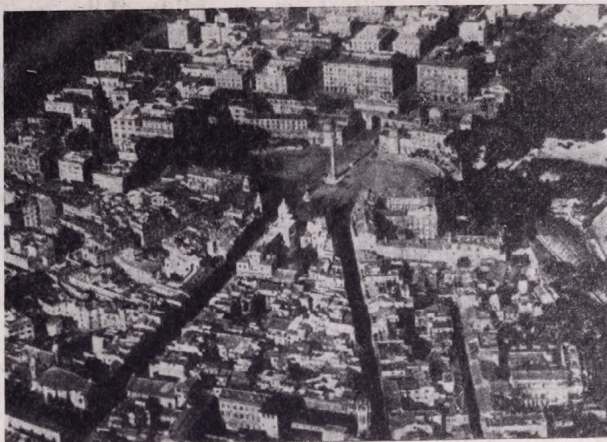
Rómában a Piazza del Popolo teljes városépítészeti egüttese különböző jellegű városképi elemekből tevődik össze. Már magának a térnek szűkebb egységében is teljesen eltérő elemeket találunk: monumentális városkapu, templomok, obeliszk, növényzet stb. Az inkább csak alaprajzban kirajzolódó térhez szervesen hozzátartoznak a város belsejébe behasító utak, de éppen annyira elválaszthatatlan az egüttestől a tér keleti oldalán a Monte Pincióra felkúszó, kerti architektúra, lépcsők, kutak, szobrok és az egész domb látképe. A teret, a belőle kiinduló három utat s a Pinció kert-architektúrával kiképzett lejtőjét az egész egüttes határozottan körvonalazható, önmagában körülhatárolódó tartalma ötvözi össze. Ez a művészi tartalom: a megérkezés ünnepélyes mozzanata Rómába, az örök városba. Tehát nem pusztán a megérkezés általában, akárhová, hanem Rómába. A városkapu eszméje nyer művészi megfogalmazást a városra, Rómára jellemző helyi színezettel, a város jellegéből, történeti életéből, topográfiai adottságaiból adódó egyszeri, csakis ott érvényes egyéni megformálásában. Ezért tartozik szervesen az egütteshez például a Pincio park-architektúrája is, amely kelet felől lezárja a teret, de a növényzet kontrasztjával a tulajdonképpeni városkaput, a három út torkolatát monumentalitásban felfokozza.

A Piazza del Popolo és a belőle kiinduló három sugárút példája azért is tanulságos, mert együttesen azt is megmutatja, hogy a városépítészeti egüttesek körét nem határolhatjuk el egy-két tér vagy út összetartozó kapcsolatával. Kövessük az alábbi gondolatmenetet.

A Via Flaminia felől jövet, a Piazza del Popolóra lépve, valóban a városba való megérkezés eszméjét testesíti meg az egüttes. A három sugárút mintegy beszívja tekintetünket az épületek rengetegébe s bemutatkozik előttünk a város. Ez az élmény teljes és maradéktalan már a Piazza del Popolóról szemlélődve is. Az egütteshez szervesen hozzátartozik a három út, mert a tartalom kifejeződése (a városba való megérkezés) csak akkor képzelhető el, ha bepillantunk a város belsejébe hatoló utak légtérébe. De az egüttes önmagában körülhatárolódó művészi tartalma szempontjára

ből nincsen szükség arra, hogy ezeket az utakat végigjárjuk, elég, ha csak betekintünk az utak távlatába. Itt még csak ez a lényeges és mellékes például az utak részletének kialakítása. De a végigjárás folyamán már új élmények bontakoznak ki. Mint minden megérkezés viszonylagos, mint minden befejezés újnak a születését, kezdetét jelenti, a Piazza del Popolóról továbbmenve a Corsón, ez az út is új élmény felé vezet, előkészíti a város központját. Azt a központot, amely aligha jelölhető meg egy térben, hanem ismét terek, épületsoportok összetett együttese, amelyben Róma történeti múltja és mai életének legfontosabb tényezői egymást kiegészítve, mint viszonylag körülhatárolódó tartalom tükröződik. Azt mondtuk, hogy a Corso előkészíti a város központját. De az előkészítésnek nyilvánvalóan köze van ahhoz, amit előkészít. A hozzávezetés és megérkezés egymást kiegészítő életmozzanatai kapcsolják szerves egységgé az utat és városközpontot. A sugárút azonban szerves része volt a Piazza del Popolo együttesének is, de mint láttuk, csupán a betekintés szempontjából. Ez az út új szerepet kap a végigjárás folyamán. Kialakításában most már az lett lényeges, ami a tér esztétikai hatása szempontjából csak mellékes, másodlagos volt: az út térhatása, hossza, részletei. A végigjárás élménye már a városközpontozhoz kapcsolja Rómának ezt az ősi útvonaltát.

A városépítészeti együttesek tehát magasabbrendű, bonyolultabb egységgé válnak s a szép városban mindig van valami — természetesen végső fokon ismét tartalmi vonatkozás — ami a városépítészeti együtteseket összekapcsolhatja. Lehet, hogy az átvezetés annyira szerves, egymásba fonódó, hogy az együttesek egy-egy része kettős szerepet játszik, mint Rómában a Corso. Egy szép városban járva sokszor talán nem is választjuk szét élesen a városépítészeti együtteseket. Önkéntelenül, intuitíve ismerjük fel egy-egy egység karakterét, saját szépségét, művészi mondanivalóját. Ezeknek összbenyomásai elraktározódnak bennünk s a továbbjárás folyamán összetettebb élményekbe olvadnak. Ezeknek az összetettebb élményeknek a kialakulása csak akkor lehetséges, ha a városépítészeti együttesek külön-külön viszonylag elhatárolódó tartalmi, valamilyen vonatkozásban vannak egymással, utalnak egymásra, valamiképpen kiegészítik egymást, mint például egy szimfónia egyes tételei. Ezek a tételek — a városban az egyes városépítészeti együttesek — mintegy átvezetnek egymásba. A Piazza del Popolótól a Forum Romanumig sétálva önmagukban is viszonylag önálló, körülhatárolódó városképi élményekben van részünk (a tér, utca és központ), de ezeknek az élményeknek van közös csírája, számos azonos karakterisztikuma, egymáshoz kapcsolódó vonatkozása s ennek köszönhető, hogy a városközpontba, a Forum Romanum közelébe érve, a világ egyik legszebb városának összbenyomásával gazdagodtunk. Számos városban találhatunk hasonló lancolatban egymáshoz kapcsolódó tereket, utcákat. Ha csak skémákban gondolkozunk, könnyen közös nevezőre hozzuk az egyes kompozíciókat, holott azok alapvetően eltérnek egymástól, külön-külön egymással fel nem cserélhető egyéni életüket élik. Éppen a Piazza del Popolo hármastrendszerét szokták gyakran skematikusan összehasonlítani más városok hasonló útrendszerével. Például — mint ismeretes — Versailles helyszínrajza is hasonló skémát mutat. De egyedi mivoltában nézve a két megoldást, koncepció-

Róma: Piazza del Popolo és a hármastrendszer.

Róma. Belváros.

Róma. Városközpont.

ban mutatkoznak döntő eltérések: Rómában a célpont mag a város, ezt mutatják be a várostérbe hasító utak. Versailles-ben a kastély a célpont s az utak a várost szívják a célpont felé.

A városépítészeti együttesek természetesen nemcsak láncolatosan, hanem csoportos elrendezésben is újabb, térben kiterjedtebb együttest alkothatnak. S ha a részegyettesek közötti határok el is mosódnak, a rész és egész között összefüggésnek kell lenni. Ezért a városépítészeti együttes — nyugodtan mondhatjuk — sohasem lehet elszigetelt. Benne meg kell találni azokat az utalásokat, jellegzetességeket, amelyek az egész városra vonatkoznak, amelynek szerves része maga a szóbanlévő együttes is. S ha ezek az utalások, jellegzetességek a múltban létesített együtteseknél nem mindig voltak kielégítőek, ez a hiányosság művészi értéküket valóban csökkentti is.

A részben természetesen nem juthat kifejezésre minden vonatkozásban, tehát maradéktalanul az egész. De kifejezésre juthat az, hogy valamilyen, még talán nem teljesen ismert egésznek a része. (Ilyen tartalmi utalások kapcsolják az önmagukban viszonylag körülhatárolódó zenei tételeket is az egészhez, egymáshoz. Ha ilyen utalások nem lennének, akkor egy szimfónia első tétele után az igazi zeneértő eltávoznék, mert nincs semmi, ami átvezessen, utaljon a többi tételre s ezért művészi élménye teljes, befejezett.) A városépítészeti együttesek eddigi vizsgálata úgy hisszük, kellően igazolhatta az összekapcsoló tartalmi utalások szükségességét. Ezek nélkül az utalások, vonatkozások nélkül nem kapcsolódhatnának össze az együttesek, egyes szerencsés esetben teljes várossá.

A városépítészeti együttesek tartalma önmagában viszonylag körülhatárolható, de ez a körülhatárolás csak viszonylagos, mindössze bizonyos vonatkozásokra érvényes (pl. a városba való megérkezés mozzanatára), más vonatkozásokban azonban szertefutó, szétágazó. S ezek a szétágazó vonatkozások horgonyozzák bele a városba, helyesebben egy bizonyos konkrétan létező városba. Ezért, ha bármilyen szép, de különböző városokból összeválogatott együttesekből próbálunk nagyobb együttest, várost alakítani, a Piazza del Popolo, a moszkvai Vörös-tér, a párizsi Place de la Concorde, a S. Gimignanói Piazza Cavour — bármilyen szépek egyenként, s önmagukban viszonylag körülhatárolható művészi mondanivalójuk is van — várossá sohasem ötözödhetnek.

Összefoglalva tehát, városépítészeti együttesen a városkép elemeinek olyan csoportosulását értjük, amelyben a konkrét városra jellemző, és önmagában is viszonylag körülhatárolódó tartalom tükröződik, jut kifejezésre. A részeket egységbe kapcsoló összefüggések, viszonylatok összessége a városépítészeti együttes tartalmát jelentik.

A városépítészeti együttesek fenti meghatározása nem terjedt ki arra, vajon az együttesek tervszerűen, vagy előzetes tervek nélkül fokozatosan alakultak ki. Együttesnek tekintünk olyan egységeket, esetleg városrészeket, sőt egész városokat is, amelyek hosszabb idő folyamán, tudatos tervezési tevékenység nélkül alakultak ki, ha esztétikai szempontból kifejezőek, ha bennük a tartalom, a városi élet tipikus jegyei, ezeknek

teljessége, vagy egy önmagában körülhatárolódó csoportja jut kifejezésre (Budai Várnegyed, Belváros stb.).

A városépítészeti együttes lényegének, fogalmának fenti meghatározása is már arra utal, hogy az együtteseket nehéz kategorizálni, egymástól mereven elválasztható osztályokba sorolni. Véleményünk szerint nem is fűződik különösebb érdek ahhoz, hogy a városépítészeti együtteseket erősen felbontott és egymástól mereven elhatárolódó osztályokba soroljuk s ezáltal skémákba szorítsuk. A merev osztályozás könnyen olyan skematizálást jelenthet, amely a tervezési munkára, az együttesek konkrét megalkotására is rányomhatja bélyegét. Alig sorolható valamilyen osztályba például egy parkban elhelyezett épületek csoportja, mondjuk a Margitsziget északi végének együttese, vagy az Obudai fürdőkomplexum, a Halászbástya és Koronázó-templom együttese stb. Ezek a városépítészeti együttesek külön-külön, egymástól teljesen eltérő egyedi életet élnek s legfeljebb olyan tág fogalomkörben foglalhatók össze, sorolhatók fel, amely nem is biztosít lényegesebb szűkítést, pontosabb meghatározást, mint amit általában a városépítészeti együttes fogalma is jelent.

A terek és utcák a városépítészeti együttesek rendkívül gazdag változataiban csupán leszűkített kategóriák. De még a terek és utcák szűk kategóriáján belül is számos egyedi változatban jelenhetnek meg ezek az együttesek. Az utcák gyűjtőfogalmában például helyet találnak az egyoldalon beépített parti útnak, a falusi és városi utak minden lényegesen eltérő egyedének fajtái. A tág fogalomkör éppúgy felöleli a kompozíció szempontjából is más-más jellegű utakat, utcákat is (zárt terű utca, ritmikus elemekből álló utca, célpont-hoz vezető, térbővületekkel élénkített utca stb.).

Természetesen a terek fajtái is gazdag változatosságot mutatnak: zárt, nyitott tér (térsg), körülépített tér, előtér, főépülettel beépített tér stb.

Az építészeti együttesek változatai még tovább variálódhatnak, ha az eddig említett együttesek egymással kapcsolatba kerülnek, összetevődnek. Utcák, terek s természetesen minden másfajta egység kapcsolatában olyan együttesek keletkezhetnek, amelyeknek részletesebb kategorizálása még nagyobb nehézségekkel jár, már úgyszólván lehetetlen.

Az együttesek elhatárolása, konkrét körvonalazása általában nem is valami öncélú osztályozás érdekében szükséges, hanem a művészi értékű együttesek kompozíciójának vizsgálata, elemzése szempontjából hasznos. Bizonyos kategóriák felállítására, a főbb típusok megkülönböztetése segédeszköz arra, hogy a fejlődést elősegítő tanulságok irányelvek céltudatos analízis segítségével felismerhetők legyenek. A városépítészeti együttesek fajtáinak legalább tág körvonalazására azért is szükség van, hogy az együttesek jellegét jobban megismerhessük; hogy kompozícióikban ne egyazon kategória állandóan ismétlődő skémáját keressük. De még az osztályozásnál is lényegesebb a változatok gazdagságának, a fel sem sorolható egyedi eltérések tényének tudata. Ez óvhat meg elsősorban attól, hogy a konkrét elemzések során a városépítészeti együtteseket mereven, skémák alapján értékeljük. Csakis a város konkrét életében gyökerező jellegük alapján vizsgálhatjuk hasznosan az egyes városépítészeti együttesek kompozícióját.

Leningrad. Palota tér.

IV. fejezet.

Városépítészeti kompozíció

Minden művészeti ágban közhasználatú szakkifejezés a kompozíció. Kompozíciója van már egy vázlatnak is, amely egy nagyobbszabású festészeti, vagy szobrászati alkotás alap gondolatát rögzíti, kompozíciója van egy zeneműnek, drámának, regénynek, épületnek s természetesen a városnak is. S ha a város — mint láttuk — együttesekből összesített, bonyolultabb egység, akkor a város részeinek, az egyes együtteseknek külön-külön is van kompozíciójuk. De hol szűnik meg a kompozíciók sora? Nyilvánvalónak tűnik, hogy ott, ahol már nincs együttes, ahol a részeknek szükségszerű egységbekapcsolódásáról már nem beszélhetünk, csupán az elemek egyszerű halmazáról, vagy esetleg egyes elemről. Ha ez igaz, akkor a városképben nincs feltétlenül kompozíció, hiszen városkép két, vagy több városképi elem halmazából, esetleges csoportosulásából is keletkezhet, amikor a városkép csak utal a városra, csak jelez bizonyos városi tartalmat, de még nem alkot esztétikai értelemben együttest.

A városkép nem feltétlenül hordoz művészi értéket. Művészi értékről csak akkor beszélhetünk, ha az elemek csoportosulásában valamilyen tartalom művészi kifejezése valóra válhat. Ez pedig akkor következhetik be, ha a városképi elemek városépítészeti együttest alkotnak. Ilyenkor a kifejezési eszközök kapcsolatában, egymáshoz való viszonyában már fellelhetjük azt az alaprendezést is, a műalkotásnak azt a gerincét, amit általában kompozíciónak szoktak nevezni.

De nézzük meg közelebbről, mi a kompozíció lényege, melyek e fogalom legfőbb ismertető jegyei.

A művészi kompozíció lényegét ritkán szokták megfogalmazni. Az elvétve található meghatározások igen sokszor olyanok, amelyek a művészi formára is általában vonatkoztathatók (az egység kidomborítása, a részek egymáshoz és az egészhez való törvényszerű viszonya stb.). Véleményünk szerint azonban helyesebb a két fogalom között élesebb különbséget tenni. A szakmai közhasználat sem azonosítja pontosan a teljes művészi forma és a kompozíció fogalmait. Ha a szokásos értelmezést, a komponálás módszerét és a gyakorlati tervezés és műkritika természetes szempontjait is figyelembe vesszük, ha tehát a kompozíció fogalmát úgy próbáljuk körvonalazni, hogy az az általában kialakult nézetnek megfeleljen, s valóban azt jelentse, amit különösebb definiálás nélkül általában értenek alatta, ki kell nyomozni a művészi forma és a kompozíció közötti különbség lényegét is. Ennek érdekében természetesen mindenekelőtt a művészi forma fogalmát kell körvonalazni.

De a művészi forma és kompozíció lényegének felvázolásán kívül még számos fogalom vár tisztázásra. A művészi forma — s hasonlóképpen a kompozíció is — különböző tényezőkből épülhet fel, amelyek főként a városépítészetben rendkívül sokrétűek, változatos jellegűek. E tényezőknek természetével, a művészi formában és kompozícióban betöltött szerepével is meg kell ismerkednünk.

E szűkreszabott tanulmányban csak általános síkon foglalkozhatunk a kompozíciós tényezőkkel, főként abból a célból, hogy jellegüket megvilágítsuk s a városépítészeti együttesek konkrét és részletes elemzésében

módszert és segédeszközt adjunk. Számos kompozíciós tényező hatása a konkrét elemzések révén pontosabban körvonalazható s ezek mint hatástényezők, a tervezési munkában is felhasználhatók. Most mindenekelőtt a művészi forma és kompozíció általános elemzéséből kibontható, újabb fogalmakat hczunk egymással vonatkozásba, s arra törekszünk hogy áttekinthető rendszerbe foglalhassuk azokat.

A továbbiakban a művészetre vonatkozó általános ismereteinkre támaszkodva megkíséreljük a sorjában felmerülő fogalmakat legalább vázlatosan tisztázni s a művészetben betöltött szerepüket célunknak leginkább megfelelő gondolatmenetre felfűzni.

A fogalmakat logikusan összekapcsoló fonalnak két végpontot kell összekötnie: az általános elméleti meghatározások körét a konkrét városképi hatások kézzelfogható tényeivel. Ezt a távolságot kell áthidalnunk amikor a gondolatsornak a művészet általános elméleti definíciójából kiindulva végső fokon magához a felfogó emberhez, a formák, színek, tömegek érzéki felfogásának fiziológiai és lélektani alapfeltételeihez kell eljutnia.

Lehetséges, hogy rendszerünkben egyes fogalmak némileg más értelmezést fognak nyerni, mint a közkezezen forgó szakirodalomban, de véleményünk szerint nincs általában elfogadott rendszer, amelyben minden lényeges fogalom már végleges és egyértelmű helyet nyert volna. Alábbi kísérletünk nem lép fel ilyen nagy igényekkel. Sokkal átfogóbb és mélyebb kutatásokra volna szükség ahhoz, hogy számos fogalmat, így például a kompozíciós tényezők egyenlő mértékkel mért, teljességre törekvő felsorolását és definícióját tudományos alapossággal megadjuk. Jelen feladatunk kapcsán meg kell elégednünk azzal, hogy a mai célkitűzéseink, aktuális és sürgős feladataink szempontjából helyes rendszert mindössze felvázoljuk s abba korlátozott pontossággal elhelyezzük azokat a legfontosabb fogalmakat (forma, kompozíció, kompozíciós tényezők stb.), amelyekre a jelen tanulmányban még nem szereplő, de megindított konkrét analízisek módszeres elvégzésénél szükségünk lesz. Az analízisek is csupán a legfontosabb kérdésekre, tényezőkre terjednek ki, ezeknek definíciója, rendszerbe foglalása pedig — úgy hisszük — az általánosan ismert elvek alapján is megadható.

Induljunk tehát ki a művészetre vonatkozó általános elméleti meghatározásokból, mindenekelőtt a művészi tevékenység lényegéből.

A *művészi tevékenysége* a világ, az élet legmélyebb összefüggéseinek feltárására irányul. Amikor a művész élményeit közvetíti, akkor valójában a világnak ezeket az általa meglátott, felismert összefüggéseit, konkrét és közvetlen ható képből rögzíti. Az életnek, a valóságnak művészi szemmel meglátott tipikus jegyeit, lényegét, akkor sikerül a műalkotásban értékes módon — művészi fokon — rögzítenie, ha ez a műalkotás más emberekben, érzékszerveiken keresztül valóban felidéri a művész tudatában létrejött eredeti élménytartalokat. A műalkotás tehát akkor éri el célját, ha alkalmas arra, hogy a világ lényegének, a művész által megismert tipikus jegyeinek, törvényszerűségeinek felismerését jelentő eredeti művészi élményt a szemlélőben is felkelti, vagyis a mű tartalmát kifejezi. Enélkül a művész nem közölheti élményeit s az objektív világ intui-

tív módon létrejövő tükörképe csakis az ő tudatában jelenik meg.

A tartalom sikeres kifejezése a művészi tevékenység kritériuma. A művészi tevékenység alapja az eredeti művészi élmény: a világ valamely törvényszerűségének, összefüggésiáncolatának intuitív felismerése, megragadása. Ezt szokta nyomon követni a művészi élménynek átadása fizikai tárgyban rögzített kifejező eszközök által.

A művészi meglátás kapcsán más formát ölt, művészi képből körvonalazódik a tartalom. A tudatban keletkező kép azonban nem feltétlenül vizuálisan értelmezendő. Ez a kép, amely lényegében intuitív felismerés, serkenti a művészt, hogy élményét közölje s keressen kifejező eszközöket. A meglátást tehát az alkotás folyamata követi s ennek eredménye a *műalkotás*. A műalkotás olyan emberalkotta fizikai valóság, amely kifejező eszközök útján másokban is felébreszti a létrejöttének alapját jelentő eredeti élménytartalmat. (Kifejező eszköz pl. a műalkotás konkrét, érzékelhető formája, de kifejező eszköz lehet egy jel is, amely önmagában formailag semleges. Az ilyen jel csupán asszociációk útján szüli az ember képzeletében a formát: egy regény formája nem a könyv alakja, a leírt betűk és szavak formája. Ebben az esetben a művészi forma csupán a tudatban valósul meg a jelek, a szavak elolvasása nyomán.)

A valóság sohasem bontható szét tartalomra és formára. Tartalom és forma külön-külön csupán az emberi tudatban, mint fogalmak élnek. A forma egy valóság részeinek módja, rendje. Ez a mód és rend csak akkor lehet konkrét, ha egy valóság, illetőleg annak részei jelen vannak. Formája csak valaminek lehet, a semminek nincs formája. De tartalom sem lehet önmagában, megnyilvánulási forma nélkül. Olyan tartalom, amely semmilyen formában sincs, valójában nem is létezik. Igen természetes, hogy bizonyos valóságok, mint tartalmak, tudatunkban is létezhetnek. Valóságok, hiszen képzeletünk tényei, gondolatfolyamatok szüleményei. S magától értetődően formájuk is van, amely képzeletünkben kialakult. Képzelt valóságok — amelyek mint képzetek léteznek — tudatunkban lévő tartalommal és formával.)

A műalkotás szétbontathatlan szerves egész, amelyhez sem hozzáadni, sem abból elvenni nem lehet. Ez az egység természetesen a tartalom által kel életre, a tartalom organizálja, szervezi a részeket teljességgé. Ha a részek, a formaelemek, vagy, ha úgy tetszik, a kifejezési eszközök nem a tartalom szükségszerű folyamánai, akkor nem is utalhatnak a tartalomra, nem is fejezhetik azt ki. A műalkotás tartalmát alkotó gazdag viszonylatok, az egyedi jelenséget szükségszerűvé tevő tipikus jegyek tárják fel a világ mélyebb törvényszerűségeit, az egyedi jelenségben is megnyilvánuló általánosat. Ezek a törvényszerű viszonylatok rendezik tehát a formákat, s biztosítják a részek egymáshoz, valamint az egészhez vonatkoztatott törvényszerű viszonyát, *harmoniaját*. A forma és tartalom tehát egymástól elválaszthatatlan, egy test és vér. Nincs külön formatökély és külön kifejezésbeli tökéletesség. A formatökély alapja a részeket rendező belső összefüggés, törvényszerűség, amely végeredményben nem más, mint maga a tartalom, a viszonylatok összesége, a világ valamely összefüggésiáncolata, törvényszerűsége.

A törvényszerűség, a formaelemeknek ez a határozott rendje, a kifejezést szolgáló elrendezése különbözőti meg a műalkotást a természet alakulataitól. Ez utóbbiakban a részek — ha ökozi kapcsolataik folytán jelenlétük szükségszerűsége nem is vonható kétségbe — nem a tartalmi kifejezés érdekében csoportosulnak, s ezért hatnak számunkra sokszor esetlegesnek. (Egy alakatlan kőszikla formájában hiába keresünk művészi értelemben vett rendszert, kompozíciót. Bár kialakulása és formája külső okok behatása folytán szükségszerű, ezek az okok nem jutnak szemléletesen kifejezésre; a tartalom nem szervezi a formát, ezért a forma nem válik evidenssé.)

Egy viszonylag körülhatárolódó, egységes tartalom maradéktalan kifejezése érdekében szerveződő részek megbonthatatlan teljessége, együttese alkotja tehát a művészi alkotás formáját, alkotását. S ezzel a művészi formára nézve a leglényegesebbet elmondottuk. Ha ez igaz, akkor a művészi forma e meghatározásából kiindulva a kompozíció lényegéhez is el kell jutnunk.

Bár önmagában, elszigetelten forma nem létezik, s a valóság mindig tartalom és forma dialektikus egysége, a műalkotások formájáról, alkati felépítéséről, tehát *formai jellegről* természetesen már jogosan beszélhetünk. Vizsgálhatjuk a formát, ha azt mindig valamilyen konkrét valóság formájának tekintjük. A művészi forma, a valóság részeinek módja, rendje, a részek egymáshoz és az egészhez vonatkoztatott törvényszerű viszonylata különböző alkotásoknál más és más jellegű lehet. E jellegbeli eltérések adnak módot arra, hogy a műalkotásokat különböző *műfajokba* soroljuk, sőt, hogy az egyes műfajokon belül is megkülönböztessük egymástól őket.

Maradjunk egyelőre e legnagyobb eltéréseket mutató műfaji különbségeknél. A műalkotások osztályozására számos mód kínálkozik. A legegyszerűbb csoportosítás a tér és idő alapvető szerepéből adódik. Ennek megfelelően a műalkotásokat két igen tág kategóriába szokták besorolni: a *térbeli* és az *időbeli* művészetek osztályába. Ez a csoportosítás azonban nem jelenti azt, hogy a művészeti ágak mereven valamelyik osztályba tartoznak, vagyis a forma elemei kizárólag térben vagy időben rendeződnek műalkotássá. Már utaltunk rá, hogy az idő szerepet kap a képzőművészeti alkotásoknál is, s az időbeli művészetek sem mindig nélkülözhetik a térbeli viszonylatokat. Hangsúlyozzuk, hogy nem a felfogás, a lélektani feldolgozás folyamatához szükséges időtartamra gondolunk. Az időnek ez a szerepe esztétikai szempontból semleges.

Az idő döntő szerephez akkor jut a művészetben, amikor a műalkotás formája időbe tagolódik. Az idő folyamata szerint rendeződő forma törvényszerű viszonylatai nem az egymásmellettségben, hanem az egymásutáni elhelyeződésben rejlenek. Ilyenkör a részek egymásközötti arányai, a kontraszt, ritmus, előkészítés, fokozás időbeli folyamatban jelentkeznek, s együttesen a mű alkotásának szervezősége, egységét biztosítják. A részek módja, rendje az idő folyamatában válik a tartalom kifejezőjévé.

A legfontosabb művészeti ágakat olyan képzeletbeli tengelyre fűzhetjük, amely két ellenpólust köt össze. E két ellenpólust a tiszta térbeliség és a tiszta időbeliség jelenti. Megközelítően kijelölhetjük a művészeti ágak helyét e tengelyen, aszerint, hogy formarendszerükben milyen jelentősége van a térnek és idő-

nek. A sorrend a következőképpen alakul: festészet, szobrászat, építészet, városépítészet, tánc, színpadi műfajok, irodalom, zene. A legtisztábban térbeli viszonylatok szerint rendeződnek a festőművészeti alkotások formaelemei, míg a tértől leginkább elvonatkoztatott formarendszerrel a zene rendelkezik. (A festészetnél a térbeliség természetesen nem a háromdimenziós jellegben keresendő. A művészi hatásban azonban kizárólag a méretek, arányok, színek, tehát egymásmelletti, s nem egymásutáni összefüggések szerepelnek. Az időnek csakis appercepció és egyáltalán nem kompozíciós jelentősége van.) E két pólus között helyezkednek el a többi művészeti ágak, de a térbeliség és az időbeliség közül valamelyik mégis uralkodó szerepet tölt be formarendszerükben.

A szobrászatban vagy még inkább az építészetben és városépítészetben térfoglaló, háromdimenziós formák kapcsolódnak művészi egységbe, de ez az egység mozgás közben, tehát az időfaktor közbejöttével válik teljessé. Az idő lényeges szerepe ellenére, ezek a művészeti ágak még joggal a térbeli művészetek kategóriájába sorolhatók. A döntő átváltás a térbeli kategóriából az időbelibe a városépítészet és tánc között van. Ettől kezdve a sorozatban alapvető szerepet játszik az idő. Ennek folyamatára fűződnek fel az alkotások, időben rendeződik egységgé a forma. De még a táncnál és a színpadi műfajoknál is lényeges szerepük van a formák térbeli viszonylatainak. Gondoljunk például egy csoportos táncjelenetre, amikor egy-egy megmerevített kép festőien kiegyensúlyozott formai összhatást nyújt, amelyben a színek, tömegek, fényhatások, tehát térbeli effektusok harmonikus egységet biztosítanak. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy a tánc lényege éppen a mozgás, a térbeli formák időbeli változása. S ha a mozgást megállapítjuk, a megmerevített kép — bármilyen festői a maga térbeliségében — megszűnt tánc lenni. Az alkotást nem a térbeli viszonylatok esztétikai értéke avatja táncá, hanem éppen a mozgás, az *idő* folyamatára felfűződő térbeli helyzetek, változások sorozata. Mindamellettt magától értetődő, hogy egy-egy térbeli helyzet esztétikai értéke sem hanyagolható el.

Látjuk tehát, hogy számos műalkotásnál a térbeli viszonylatok esztétikai értéke az időbeliakkal összefonódva, egymást kiegészítve jelentkezik. S akkor, amikor a városépítészetben ezek az értékek egymást támogatva, kiegészítve lépnek fel, bármilyen sűrűn is váltják egymást, bármilyen rövid ideig is tart pl. egy látvány érvényesülése és lép helyére a látványok változásának egészen más jellegű szépsége — az analízisben ezek megkülönböztethetők, elszigetelten is elemezhetők. Feltéve természetesen, hogy tudatában vagyunk a végső élmény komplex mivoltának.

Ha egy téren, vagy úton járunk, kedvünk szerint megállhatunk, hogy a feltároló látvány hatásában, térbeli szépségében gyönyörködhesünk. S akkor folytathatjuk utunkat, amikor akarjuk. Ugyanezt egy zene-darabban nem tehetjük meg. A zene csupán az idő dimenziójában él. Az építészet és városépítészet mondhatnánk négydimenziós. A térbeli viszonylatokat is élvezhetjük, de ha elindulunk séta közben, benyomásaink, élményeink változnak, s a képek időbeli változásában már egészen más jellegű szépség bontakozik ki. A térbeli és időbeli szépségek egymást kiegészítő, felfokozó hatása végső összélményünkben kapcsolódik szerves egységé.

A fentiekből is látható, hogy a formajelleg megkülönböztetésénél az elsődleges szempont a tér és idő két alapvető szemléleti kategóriájából önként adódik, s bár a két szemléleti mód össze is kapcsolódhatik, eltérő jellegűknél fogva külön osztályba sorolhatók.

A térbeli viszonylatok szerint alakuló formarendszer összetevői *sík-, tömeg- és űrformák* lehetnek. A térbeli művészetek különböző ágazataiban hol a síkforma (pl. a festészetben), hol a tömegforma (szobrászat), hol az űrforma (térművészet) juthat uralkodó szerephez. (Meggjegyezzük, hogy a vonal önálló szerepét — a vonalhatást — egyszerűség kedvéért mellőzzük. A városépítészetben inkább csak mint felületek, tömegek tartozéka, kontúrja jelentkezik.) Az építészetben és a városépítészetben mindhárom formai megnyilvánulás fontos szerepet kaphat. Egy város távoli látképében pl. a síkjellegű vetületi hatásoknak lehet vezető szerepük, de a körülhatárolt síkforma, a folthatás (felületrészek viszonylatai) a belső városképnek is lényeges eleme, hiszen a terek, utak, s az egyes épületek általában síkokkal határolt térbeli alakulatok. De éppen a síkokkal körülhatárolt terekből és tömegekből alakul ki a belső városképek jellegzetes formarendszere, amelyben a tér- és tömeghatás fontos szerepet játszik.

A közismert időbeli művészetek elemei hangok, jelentés közlő szavak (fogalmak), cselekmények, mimikus mozgások, mozdulatok. Ezek az időbeli műfajok tipikus formaelemei. De, miként már utaltunk rá, a térbeli formarendszer összetevői, a sík-, tömeg- és űrformák is rendeződhetnek időbeli viszonylatok szerint. Az időbeli műfajok tipikus elemei (hangok, mozdulatok stb.) szinte maguk mozognak, peregnek a nyugvó szemlélő előtt, a térbeli művészetek jellegzetes formaelemei azonban akkor is mozdulatlanok, térbeliileg rögzítettek, ha időbeli szerepet töltenek be, ha a szemlélés, átélés időbeli folyamatára is esztétikusan fűződnek fel. Ilyenkor a mozdulatlan elemek között a szemlélő végzi el a szükséges mozgást. A végső élmény és az időbeli jelleg szempontjából közömbös, hogy a filmet szemünk előtt pergetik le vagy a nyugvó, térbelileg is rögzített képsorokon magunk futtatjuk végig tekintetünket. S ahogy egy-egy képkocka a film változatos képsorában önmagában — tehát térbeli viszonylatai szerint is — esztétikus benyomást kelt, szinte ugyanúgy jelent művészi élményt egy panoráma, vue, egy-egy tér vagy utca feltáruló képe, amelynek élvezésére séta közben meg is szoktunk állni.

A sík- űr- és tömegformák statikus nézőpontból arányaik, s egyéb térbeli viszonylataik szerint fejthetik ki hatásukat (folthatás, térhatás, tömeghatás), dinamikus szemléletre vonatkoztatva pedig az időbetagolás esztétikus viszonylatai szerint. Amikor a mozgó szemlélő kellő előkészítés után jut újabb élményekhez, a benyomások időtartama, hossza, a változások ritmikája, fokozása, időbeli aránya és kontrasztja biztosíthatja az egyébként térbeli elemeknek esztétikus időbeli viszonylatait.

Egy város térbeli alkata, a konkrét térbeli valóság formája, a részek térbeli rendje, módja tehát még nem öleli fel az esztétikai viszonylatok teljes rendszerét. A város művészi egységgé a szemlélő ember tudatában válik, amikor a tereken, utcákon végighaladva, a térbeli várostest időbe tagolódik, élmények egymásutánjára bomlik. A teljes, végső művészi kompozíciónak

egyaránt elmaradhatatlan része az elemi kép, a térbelileg jól megkomponált látvány és az elemi képeket összefűző időbeli viszonylatok rendszere.

A művészi forma szempontjából a műalkotásnak csupán bizonyos vonatkozásai, s a még érzékelhető részei jelentősek. Vannak vonatkozások és részletek, amelyek nem játszanak szerepet a művészi élmény kialakulásában, mert észre sem vesszük őket. De a már éppen érzékelhető részlet nem hagyható el és nem is módosítható, mert az egymás között lévő törvényszerű viszonylatok folytán egyértelműen meghatározottak, jelenlétük szükségszerű. Egy festmény vagy szobor legkisebb részlete, ha még érzékelhető, elvben hatékony a művészi kifejezés szempontjából. Ezt állapítottuk meg a városképi elemek tárgyalásánál is; ezért kellett különbséget tennünk részlet és elem között.

A városkép elemzésénél, felbontásánál olyan határhoz jutottunk, amelynél a városképi jelleg már megszűnt, amikor a városkép elemeire bomlott. De az elemeket még tovább oszthatjuk; s olyan részletekhez jutottunk, amelyek ugyan már együtt sem alkottak városképet, de érzékelhető hatásuk révén a városkép végső benyomásának kialakításánál mégis kisebb-nagyobb szerepet játszottak (ablakok stb.). De magától értetődik, hogy vannak olyan kis részletek is, amelyek már az érzékelés határán alul maradnak, s nem is látjuk őket. A művészi forma tehát minden, még éppen érzékelhető részletből tevődik össze. E részek egymáshoz, valamint az egészhez vonatkoztatott törvényszerű kapcsolataiból, viszonylataiból épül fel a művészi alkotás.

S ha a formát tovább vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az eltérések nemcsak a kifejező eszközök, formaelemek méreteikben, jellegében, az alkotások műfaji eltéréseiben jelentkeznek. Bizonyos hataron belül mutatózó közös jellegzetességek vezetnek a *stílus fogalmához*, akár korszakok, akár egyének alkotásmódjára vonatkoztatjuk, valamint a *helyi, nemzeti jellegzetességek* köréhez.

De ha az alkotásokat nem egymással hasonlítjuk össze, hanem egymagukban, külön-külön tesszük vizsgálat tárgyává őket, a formákat rendező viszonylatokban is legtöbbször markánsan kiütöző jellegzetességeket ismerhetünk fel; a részek jellemezhető rendszerben kapcsolódnak egymáshoz, s ez a rendszer, ez a jellegzetes rendező elv, szinte az egész alkotás gerincét, lényeges alapját képezi. Így legtöbbször módunkban van a művészi forma felépítését, karakterét, a legfontosabb vonatkozásokból álló vázat, mint az egész alakulatra jellemző koncepciót jellemezni. (Ezt adja meg például egy alkotásról készített vázlat is.) S ebből a jellemzésből, a mű vázának rögzítéséből természetesen kihullanak azok a részletek, kisebb tényezők, amelyek a teljes művészi forma elmaradhatatlan részei ugyan, de az átfogó jelleg, a művészi kifejezést szolgáló döntő koncepció meghatározása, jellemzése szempontjából már nem lényegesek.

Az alkotásnak ez a koncepciózus váza, gerince, a tartalom kifejezése szempontjából jelentősebb részletek viszonylatainak rendszere, a művészi forma alapvető rendező elve a *műalkotás kompozíciója*.

A művészet és a művészi alkotás fogalmi meghatározásának folyamán eljutottunk tehát a kompozíció fogalmához. Már előláróban említettük, hogy az a fo-

galom a művészettel foglalkozó tanulmányokban, vitékban központi jelentőségű, s jelen munkában is fontos szerepet játszik.

Városépítészeti együttesek analízise kapcsán kompozíciós elvekről, jellegzetességekről szoktunk beszélni az együttesek kompozícióját szavakban szoktuk ismertetni, hogy a hatástényezők szerepét éppen a kompozíció szempontjából mérlegelhessek. Ezért kell a kompozíció fogalmát legalább elfogadhatóan meghatározunk, lényegét körülírunk.

Eddigi gondolatmenetünk folyamán már kiemeltük azt a különbséget, ami a műalkotás formája és kompozíciója között fennáll. Éppen ebből az alapvető különbségből következik, hogy a műalkotások kompozícióját sokkal behatóbban ismertethetjük szavakban, leírásokban, mint a teljes formát, magát a műalkotást. A kompozíció fogalmában ugyanis bizonyos mérvű absztrakció, redukció érvényesül: csupán a legfontosabb részek kapcsolásának módját, rendjét jelenti, s nem a teljes műalkotás minden apró, még érzékelhető formalelemének egymással kölcsönös vonatkozásban lévő, felmérhetetlen variációban egymásra ható együttesét. Nem egészen szabatosan a következő módon érzékeltethetjük a teljes művészi forma és kompozíció közötti igen fontos különbséget: a forma tulajdonképpen nem választható el a műalkotás valóságától, semmiféle leírás nem pótolhatja, nem fordíthatjuk le szavakba, önmagát csak önmaga adhatja. A művészi élményben rejlő megismeréshez csak ez vezethet el. De ha a formát szavakba nem is önthetjük, róla beszélhetünk. S amit róla elmondunk, az a főbb jellegzetességeire vonatkozik, csakis erre szorítkozhatik: a lényeges részek kapcsolatának, rendjének rögzítésére.

Nyilvánvaló, hogy egyes esetekben a kompozíció is könnyebb az eredeti alkotás jellegének megfelelő formai elemekkel felvázolni, vagyis a mű eredeti kifejező eszközeivel érzékeltetni, mint róla beszélni (vázlatkészítés). De ha fel is vázoljuk a kompozíciót, tehát a mű gerincét, koncepcióját, lényeges viszonyait, akkor sem kapjuk meg magát a művet. A mű teljes egészében, minden hatékony elemével együtt lehet csak műalkotás, hiszen művészi értéke éppen teljességében, összességében rejlik.

A kompozíció a gazdag, teljes valóságtól mindig elvonást jelent, tehát szkémát. A szkéma pedig szavakkal is könnyebben rögzíthető, meghatározható.

Amikor a műalkotás formáját és kompozícióját összehasonlítjuk, s közöttük határozott különbséget teszünk, magát az alkotást tárgyi mivoltában, véglegesen lerögzített jellegében szemléljük: a már megalkotott tárgy formájáról, s e forma főbb jellegzetességéről (kompozíció) beszélünk. De a műalkotás szó cselekvést is jelent (alkotás), a művészi alkotás folyamatát. Ugyanígy a kompozíció fogalmának is van cselekvő értelmezése: a komponálás döntő aktusát is jelenti.

Tanulmányainkban általában csupán a kompozíció fogalmának előbbi értelmezésére szorítkozunk. Nem az alkotás aktusával kívánunk bővebben foglalkozni, hanem magukkal a művekkel, s e művek főbb, meghatározó szerepet játszó részeinek kapcsolataival, rendjével, tehát kompozíciójával.

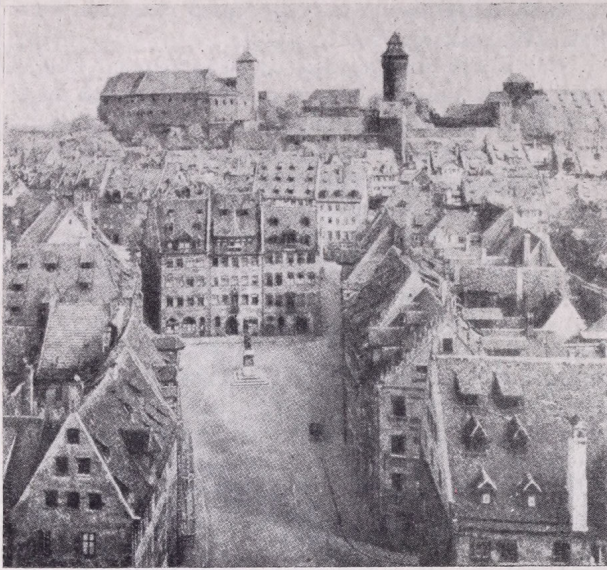
Főbb, meghatározó szerepet játszó részekről beszélünk. Mik ezek a részek?

Már a városkép fogalmának vizsgálatánál különbséget kellett tennünk részek és elemek között. A kicsinytől a nagyobb felé haladva a részek hierarchiájában eljutottunk egy olyan fokra, amikor legalább két rész együtt már városképet alkotott. Az ilyen részeket neveztük városképi elemnek. Az elem maga is részekből állt (a részekre bontásnak elvben sehol sincs határa), mégis elemnek neveztük, mert egy magasabbrendű egység, a városkép szempontjából legkisebb részlet volt. A városkép fogalma azonban — mint már mondtunk — még nem fedi a városépítészeti együttes, vagyis a műalkotás fogalmát. A városképi elemek egyszerű halmaz is lehet városkép, de együttesé csak akkor válik, ha bennük viszonylag körülhatárolódó tartalom jut kifejezésre. Ez tulajdonképpen már minőségi különbség, amely művészi értéket jelent. A művészi értékű városkép formailag tehát az elemek együttese, törvényszerű rendje. De mihelyt együttesről, tehát műalkotásról van szó, egyidejűleg a törvényszerű viszonylatok rendszeréről, jellegzetességéről, kompozícióról is beszélhetünk.

A kompozíció tehát nem újabb fokozat, nem a formák hierarchikus rendszerének magasabb rangját jelenti. Minden műalkotás velejárója, a teljes forma redukált váza, a legjellemzőbb kiemelése. Ezért nem minden városképi elem egyúttal a kompozíció eleme is. A kompozíciós elem a városképi elemhez viszonyítva jelentőségben kiemeltebb, a részek hierarchiájában magasabbrangú.

A városépítészeti együttes fogalmának meghatározásánál láttuk, hogy több együttes is összekapcsolódhat, s ezek együtt átfogó vonatkozásaik révén összetettebb tartalmak kifejezésére válhatnak alkalmassá, bonyolultabb, összetettebb együttesé ötvöződhetnek össze. Az összekapcsolódásnak ez a láncolata az egyszerűtől, utcától elvben a teljes városig is elvezethet. S mialatt szemléletünkben mind nagyobb és bonyolultabb egységek rajzolódnak ki, ezeknek az egységeknek legkisebb alkotóelemei változatlanul a városképi elemek maradnak. Városképről van szó akkor is, ha 2—3 ház egységében jut kifejezésre az a tartalom, amely megközelítően jellemezhető, lehatárolt mivoltában szinte megnevezhető. S végeredményben akkor is városképről beszélünk (összvároskép), ha terek, utcák, sorozatán járva összképpé sűrűsödik tudatunkban e terek és utcák vizuális képzete. A városkép elemei ugyanazok maradnak az együttesek bonyolultabb szintézisében is, mialatt a kompozíció léptéke változik. Ezért a kompozíció elemei megnöhetnek, elhagyhatják a városképi elemek megszokott nagyságrendjét.

Egy tér vagy utca keretében a kompozíciós elem összeeshetik magával a városképi elemmel, de a terek, utcák láncolatában a magasabbrendű együttesé szerveződő egységek kompozíciójában esetleg már egy egész tér vagy utca jelentheti a kompozíciós elemet. A város nagy méretei folytán a városépítészeti kompozíció többféle síkon, illetve léptékben értelmezhető. Ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb lehet a formai elemek összevonásának mértéke is. A fogalmak természetes értelmezése és gyakorlati alkalmazása is azt követeli, hogy nagyobb, összetettebb együtteseknél a kompozíció elemeit is átfogóbb, összetettebb egységnek

Nürnberg. Kilátás a Sebaldus templomból a várra.

tekintsük. Nem is képzelhető el, hogy egy egész város formai jellegéről, kompozíciójáról beszélve, minden egyes városképi elem, minden ház, fa, vizuális képét idézzük fel tudatunkban.

A kompozíció jellemzésére azonban korántsem elegendő az alkotás részeinek megfelelő szelektálása, kiemelése. A kompozíciót végső fokon nemcsak az alkotás bizonyos részeinek pusztán léte határozza meg, hanem azok viszonyainak rendszere, összefüggéseinek esztétikai elve. Tudjuk, hogy a részek vonatkozásai, rendje a művészi forma elkülöníthetetlen tényezője. Nyilvánvaló, hogy a kompozícióban is lényeges szerepük van a kompozíciós elemek kapcsolatának, viszony-

Róma. Santa Maria della Pace.

latának. Két tér például fontos eleme lehet egy összetettebb kompozíciónak, elszigetelt határuk is fontos tényező, de ezek önmagukban még nem jellemzik kellőképpen az alkotást, nem rögzítik a kompozíció lényegét. Viszonylatuk is lényeges tényező. Ha például az egyik kompozíciós elem (pl. tér) szűk, nyomasztó térhatást kelt azért, hogy az utána következő térbe lépve felszabadult, monumentálisan felemelő érzésünk legyen, akkor a két tér esztétikai viszonya — a monumentális kontraszthatás — a kompozíciónak döntő tényezője. A kompozíciós elemeken (az alkotás bizonyos meghatározott részein) kívül, tehát *kompozíciós tényezőket* is meg kell különböztetnünk.

A kompozíciós elemeket nem sorolhatjuk fel, s kategóriákat sincs módunkban felállítani. Csupán utalhatunk a leggyakrabban előforduló elemekre. Kisebb kiterjedésű együttesek kompozíciós elemei lehetnek egyes kiemelkedő jellegű épületek, tornyok, növényzet, épületsor, uralkodó szín, kitaruló látkép stb. Összetett együttesek elemei általában már az önmagukban is együttest alkotó terek, utak, vagy nagyobb távlatokra kiható vertikális elemek, monumentális épületek, parkok, folyók, hidak, terepalakulatok, hegy stb. E kompozíciós elemeknek, mint a művészi forma kisebb-nagyobb részleteinek a szemlélőre gyakorolt hatását szintén kompozíciós tényezőnek tekinthetjük. Három főbb típusnak megfelelően osztályozhatók: folthatás (ettől elválaszthatatlan a színhatás), tömeghatás és térhatás (ezen belül a távlathatás). E hatások természetesen keveredhetnek, egyesek esetleg dominálhatnak a kompozíció jellege szerint. Olyan kompozíciós tényezők, amelyek a kompozíciós elemek közvetlen, mondhatnánk elszigetelt szemlélete nyomán is, mint hatások járulnak hozzá a végleges művészi élmény kialakulásához.

A kompozíciós elemek kapcsolatai, viszonylatai — mint már utaltunk rá — további kompozíciós tényezőket határoznak meg. A kompozíciós tényezők teljes felsorolására nem vállalkozhatunk, de meg kell kísérelnünk, hogy a legfontosabbakra legalább utaljunk.

Miután a kompozíciós elemek kapcsolata, viszonylata térbeli és időbeli lehet (a formaelemek egymás mellett és egymásután is kompozíciót alkothatnak), a kompozíciós tényezőket térbeli és időbeli jellegük szerint különböztetjük meg (lásd a mellékelt táblázatot).

* * *

A kompozíciós tényezők jellegét és a városépítészeti együttesekben betöltött szerepét az alábbiakban kissé részletesebben ismertetjük.

Mindenekeiőtt térbeli vonatkozásban tesszük vizsgálat tárgyává a kompozíciós tényezőket.

A *folthatás* síkszerűen érvényesülő elemek, motívumok szemlélete nyomán keletkezik tudatunkban. Ez a kompozíciós tényező elsősorban a festészet műfajában otthonos. (A festőművészetben — bármilyen illuziótkelően ábrázolja is a festő a mélységi demenzió — a kompozíció formai egységét, egyensúlyát elsősorban az ábrázolt tárgyak síkbeli vetülete, feltérteke határozza meg, s nem a tárgy eredeti tényleges méretei. Ezért lehetséges, hogy az előtérben megfestett lombzatnak nagyobb súlya van a kép kompozíciójában, mint

pl. egy távoli épület vagy hegy képe.) A városépítészetben a folthatás legtöbbször csak járulékos tényező. A tömeges és terek határoló felületein, azok tagolásában játszik leginkább szerepet. De városok távoli látképében, amikor az épülettömegek már szinte síkká degradálódnak, amikor a nagy távolságból a beépítés, a dombok, hegyek plasztikája is elmosódik, az összkép döntő tényezőjévé válhatik a folthatás.

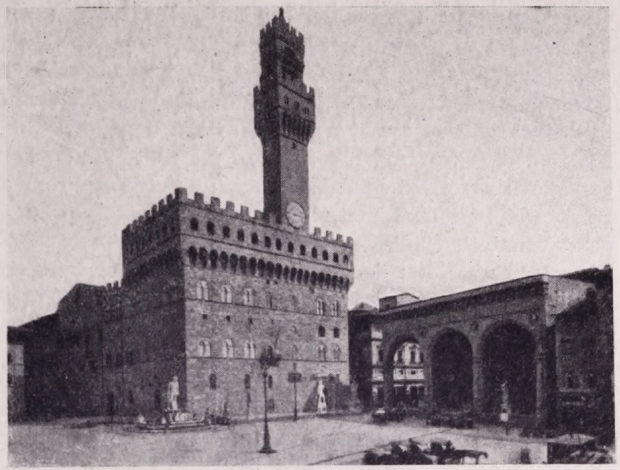
De a belső városképben is fontos szerepe lehet a távlatban ható tájelemek, épületek festői folthatásainak. Számos közismert városképet tesz változatosabbá, gazdagabbá a közvetlen közelben álló épületek kerekezésében feltáruuló távoli látkép. (Velencében a Piazzetáról szép kép tárul fel a Canale Grande felé. A kompozícióban fontos tényező a S. Giorgio Maggiore festői épületsorozatja.)

Amikor nagyobb távolságból egy város felé közelünk, a látkép festői folthatását fokozatosan új hatások váltják fel. Az épületek mintegy szétszóródnak, a város mélységbe tagolódik, s a házak közelébe érve, azok már *tömeghatásukkal* is érvényesülnek. Ha a tárgyak három dimenzióját érzékeljük, akkor már tömegükkel is hatnak. De művészi szempontból általában csak akkor beszélünk tömeghatásról, ha ez a hatás az építészeti mondanivaló, a művészi tartalom kifejezésének — tehát a kompozíciónak — lényeges tényezője.

A tömeghatás jellegét, mértékét nemcsak az abszolút méretek határozzák meg. Az épülettömeg és környezetének viszonya alapvető jelentőségű a szemléltőre gyakorolt hatás tekintetében. Meg kell jegyeznünk, hogy a tömeghatás egyike azoknak a kompozíciós tényezőknek, amelyekről a tervrajz vagy modell nem nyújt kellő tájékoztatást. A folthatás, az arányok helyessége, a színek harmóniája, s még számos tényező könnyen ellenőrizhető rajzban, kis léptékű modellen, de a tömeghatás a tárgy és szemlélő közvetlen viszonyától függ, olyan spontán élmény, amely csakis a konkrét, megvalósított mű hatására ébredhet a szemlélőben.

Amikor egy tárgy (épület, szobor stb.) tömeghatásával érvényesül, a környező légtér művészi szenipontból teljesen semleges lehet. Ilyenkor a tér csupán közeg, amely a háromdimenziós tömeg létének, elhelyezkedésének pusztá alapfeltétele. De ha az épületek a szemlélőt körülveszik, bezárják, a végtelen természeti tér kihalított véges része önálló művészi életre kel. A körülhatárolt tér — mintegy negatív érteimű tömeg — maga válik a művészi formálás tárgyává. S ekkor fellép a tömeghatás ellentéte, a *térhatás*. Ez, miként a tömeghatás is, alapvetően a tér és szemlélő közvetlen viszonyától függ. Hegyről vagy repülőgépről szemlélve, a tér nem kelt térhatást.

A városépítészeti együttesek kialakításában igen gyakran a térhatás a legfontosabb tényező. Ilyenkor az egyes épületek, városképi elemek általában elvesztik egyéniségüket, s egymáshoz simulva, egységes térfalat alkotnak. A térhatás alapja a térérzet, amely a térvolumen egységének érzékelése alapján öntudatlanul is fellép a szemlélő tudatában. A térérzet számos érzelmű tényező átszínezheti, s e tényezők együttesen határozzák meg a végső térhatás jellegét.

Firenze. Signoria tér.

Tér- és tömeghatás — mint egymással ellentétes előjelű hatások — nemcsak elszigetelten, egymástól függetlenül léphetnek fel. Összekapcsolódva, párhuzamosan is szerepelhetnek a városépítészeti együttesek kompozíciós tényezői között.

A zártjellegű térhatás a történelem folyamán épült legrövidebb városi tér fontos kompozíciós tényezője. A görög klasszikus és hellenisztikus kor agoráitól kezdve, a középkor, renaissance, barokk, klasszicizmus, s a XIX. század nagy építő tevékenységének korszakában keletkezett legszebb alkotásokig, a térhatás alapvető szerepet játszik a városi terek kialakításánál. A tiszta, lényegében önmagában érvényesülő térhatásra csak néhány példát említünk: Firenzében a S. Annunziata, Párizsban a Place Vendôme, a Palais Royale belső tere.

A zárt jellegű, tiszta térhatású elrendezések mellett számos olyan alkotás is létesült, meynél a térhatás tömeghatással párosul. Ezt találjuk Firenzében, a Piazza della Signoria-n, a velencei Piazza di S. Marco-n, a római Piazza di Sta Maria della Pace-n, Pécsen a Széchenyi téren, a váci Konstantin téren, s még sok közismert, művészi értékű téren.

A kompozíciós elemek viszonylataiban — mint már kifejtettük — a művészi kompozíciónak újabb tényezőit ismerhetjük fel. Két elem méretviszonyában meghatá-

Pécs. Széchenyi tér.

rozott arány jut kifejezésre. A számszerű viszonyt arány formájában vizuálisan is érzékeljük. Két vonalszakasz, folt, plasztikai elem (tömegegység), vagy tér aránya olyan objektív tényező, amely külön-külön egyik elemben sincs jelen. Formát arányok nélkül nem képzelhetünk el, de az arányok különböző szerepet játszhatnak egy alkotás formai kialakításában, s természetesen a kompozícióban is, Lehet, hogy egyes arányok csupán elmaradhatatlan kísérői a kompozíciós elemeknek, semlegesek, nem töltenek be fontos szerepet. De lehetséges az is, hogy a kompozíció elsősorban a szép arányokra épül, amikor rokon viszonylatok, harmonikus aránylépcső szervezi a kompozíció elemeit, valamilyen alapvető arányosság biztosítja a részek törvényszerű viszonyát. Jelen tanulmány szűk keretein belül csupán utalhatunk az arányszerkesztések nagy szerepére, az építéstörténetben betöltött jelentőségére. Már az egyiptomi, de főként a görög építészeti együttesek térbeli rendszerében határozott arányosságok ismerhetők fel. Az újabb kor városépítészetéből csupán egy példát emelünk ki: a párizsi Rue Royale összképében, amely a Place de la Concorde-ról tárul fel a szemlélő előtt, nagyrészt azonos arányok biztosítják a városkép harmóniáját. J. A. Gabriel két épülete, s az út tengelyében álló Madeleine templom részleteit, lényeges formaelemeit azonos arányok hozzák egymással rokonságba.

Ha két elem méretarányát lélektani hatás alapján vizsgáljuk, az elemek kapcsolatában nemcsak meghatározott viszonyszám, hanem bizonyos feszültség jut kifejezésre, amely különböző érzelmi jelleget ölthet. Az egyik elemről a másikra való átlépés könnyedsége vagy ugrásszerű feszültsége jellemzi ezt a pszichológiai hatást.

A feszültség fokozásában eljutunk a *kontraszthatásig*. Lehet, hogy az elemek egymagukban különösebb jelentőségre nem emelkednek, ennek ellenére a megfelelően kiválasztott viszony, feszültséggel teljes arány folytán az elemek egymást felfokozzák, hatásuk meghatározódik. A kontraszthatásnak a monumentalitásában is fontos szerepe van. A monumentalitás lényege nem az abszolút méretekben rejlik, hanem legalább két elem egymás jelentőségét felfokozó kontraszthatásában. A jelentőség felfokozása természetesen nemcsak a méretek aránylagos felfokozásában jelentkezik.

A monumentalitást biztosító művészi kontraszthatás számos városépítészeti együttes kompozíciójának döntő tényezője. Már az egyiptomi templomok hatása is

a hozzávetető, léptekadó elemek (dromos) és a főmotívumok kontrasztjában csúcsosodik ki. A középkori katedrálisok környezetét is feszítő, már léptektörést jelentő hatalmas tömege éppen a megfelelő összehasonlítást biztosító környezettel alkot kontrasztot, így válik lenyűgözővé, monumentálissá.

De az elemeknek bármilyen jellegű különbözősége, eitérese még nem elegendő művészi kontraszthatás kiváltására. A kontrasztos elemek viszonylatában egységes tartalomnak kell kifejezésre jutni, az elemeknek közös tartalmat kell támogatniok. Ezért van művészi kontraszthatás a középkori katedrális és a viszonylag apró részekből álló környezete között, viszont például a Budai Vár intim utcái és a Levéltár hatalmas épületének kapcsolatában csak az ellentétet érzékeljük.

A műalkotás részei egymáshoz és az egészhez törvényszerű viszonyban állanak s éppen ez a törvényszerűség, a részeknek ez a szükségszerű rendje jelenti a műalkotás harmóniáját. Ha ez a részeket összefűző törvényszerűség, harmonia jelen van, akkor az egész alakítás kiegyensúlyozott művészi kompozíciót alkot. A műnek ez a belső egyensúlya lényegében megegyezik annak harmóniájával s így valójában minden műalkotásnak egyaránt kritériuma. Az *egyensúly* fogalmát azonban nemcsak az elmondottak szerint szokták értelmezni a művészi kompozíciók jellemzésénél. Előfordul, amikor a térbeli rendszer egy határozottan kijelölhető tengelyre vonatkoztatva tart egyensúlyt, amikor bizonyos motívumok (kompozíciós elemek) úgy csoportosulnak, hogy egymásra utalásuk, törvényszerű kapcsolatuk egy tartalmilag is indokolt egyensúlyi tengelyt határoznak meg. Ebben az esetben a térbeli rendszer markánsan jelentkező asszimmetrikus egyensúlya kompozíciós tényező.

A műalkotás formai felépítésében erőteljesen kihangsúlyozott egyensúlyi tengely szimmetriatengellyé válik, ha a kiegyensúlyozódó elemek e tengelyre nézve pontos tükörképei egymásnak. A *szimmetria* az általánosabb egyensúlyi állapotnak speciális esete. További specializálást jelent a térbeli rend két- és többtengelyes szimmetriája.

A szimmetrikus térbeli rendszer különösen alkalmas ünnepélyes, monumentális tengelyek kihangsúlyozására. A szimmetrikus elrendezés lényege nem egyenlő tényezők rivalizálását, hanem egy uralkodó, központi gondolat kiemelését jelenti.

A kötött, szimmetrikus alakítások főként sík területen otthonosak. A sík terület semleges, ezért a természetből absztrahált formák, a geometrikus rend könnyebben juthat uralomra. A vertikálisan tagolt terepen az oldottabb formarendszerek (asszimmetrikus egyensúly) általában harmonikusabban illeszkednek a természeti környezetbe, a táji elemek eleve oldottabb, esetlegesebb formációjába. Az asszimmetrikusan kiegyensúlyozott rendszerek számos szép példáját ismerjük az építéstörténetből. Csupán egyetlen, de talán legfontosabb példájára utalunk: az atheni Akropolisra. A Propyleakból kilépve, a kapuépítmény középtengelyére kiegyensúlyozott festői képben tárultak fel a szemlélő előtt az Akropolisz építményei: a Parthenon, Athene Promachos magas szobra s mögötte az Erechteion.

Párizs. Rue Royale.

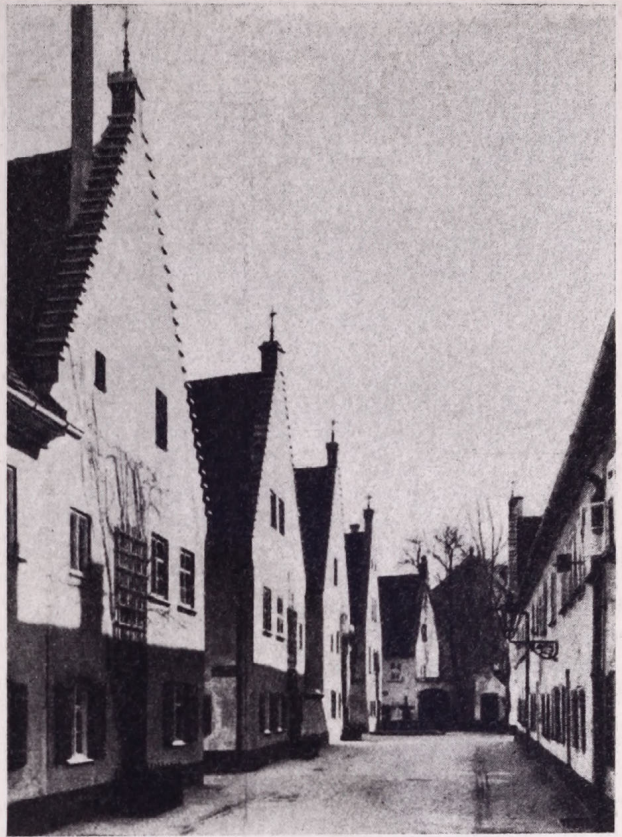
A kiemelt egyensúly és szimmetria mindig tengelyt, vagy centrumot jelöl. Ez a tengely, vagy hangsúlyos centrum az alkotás formaelemeinek összekapcsolódásában, egységbe rendeződésében fontos szerepet játszik. A tervszerűen létesített városépítészeti együttesek megszámlálhatatlan példájánál találkozzunk axiális elrendezéssel, a célt jelölő, főmotívumot jelentő építészeti alkotás jelentőségének kiemelése érdekében (pl. a párisi nagy- és kistengely, Leningrád, Washington stb.).

Igen fontos rendező szerepe lehet az elemek ritmikus eloszlásának is. A *ritmus* bizonyos elemek szabályszerű ismétlődéséből áll elő. Ez természetesen a negatív formák, közök (intervallumok) ismétlődésére is vonatkozhatik, s természetesen akkor is ritmus áll elő, ha bizonyos elemek felváltva ismétlődnek. (Ez lényegében a nagyobb, összetett elemcsoportok azonos ismétlődését jelenti.) Megjegyzendő, hogy az ismétlődő elemek kismérvű eltéréseivel a ritmus még nem bomlik fel. A csekély eltérések gyakran étellel telítik, változatosabbá is teszik a ritmikát.

A ritmus, mint kompozíciós tényező főként az építészetben, s természetesen a városépítészetben otthonos. Az utcák, terek, épületek ugyanis legtöbbször azonos jellegű, vagy rokon elemek sorozatából tevődnek össze. S ha az épületek összefüggő sora nem is alkot mindig ritmust, a kisebb részletek, ablakok architektonikus elemek, fasorok ismétlődése révén a városképben kisebb vagy nagyobb mértékben újszólván mindig szerephez jut a ritmus tényezője is.

A ritmus különösen nagy kiterjedésű, formailag alig egybekapcsolható (nehezen áttekinthető) alakulatok rendezésére, vizuális felmérésére alkalmas. Ilyen értelemben a ritmus csak az észlelés, a térbeli alkat érzékelésének eszköze s nem kompozíciós tényező. Kompozíciós tényezővé akkor válik, ha nemcsak a könnyed felmérést, érzékelést segíti elő, hanem nemcsak léptékül szolgál, hanem a ritmikus elemek, ütemek száma, aránya, elemek és intervallumok törvényszerű, szükségszerű viszonya esztétikai értéket hordoz. Előfordul, hogy az ütemek meghatározott sorozata lélektani adottságok folytán teljes egységgé, szerves alakulattá válnak (6–8 elem markánsan megkülönböztethető ritmikus sorozata a tudat egységesítő képessége folytán egységbe kapcsolódik). E befejezett sorozatnak esztétikai jelentősége van.

A hosszabb sorozatok egy-egy tagját kiemelve, újabb ritmus vetülhet a meglévőre. A főbb részek maguk is ritmikus elemekből állhatnak s ezáltal számös elem szerveződhetik egységgé, a magasabbrendű ritmika segítségével. Különösen hosszan elnyúló épületek elemeinek sorában találunk gyakran kiemeléseket vagy magasabbrendű osztásokat (rizalitokat). Utca-kompozíciójában a kis elemek bizonytalanul elmosódó ritmusát magasabbrendű ritmus váltja fel, ha az egyes épületek, vagy épülettömbök messziről is jól látható, áttekinthető sorozatot alkotnak. S a tapasztalat valóban azt mutatja, hogy ez a primer ritmus, ha még tudatunkban jól egységbekapcsolódik, a művészi kompozíció lényeges tényezője (pl. Avenue de l'Opera Párisban). A primer ritmust az úton végig jól látható épülettömegek adják. Ezekben belül a részletek már csak közletről érvényesülő, szekundér ritmikus sorozatot alkotnak.)

Augsburg. Fuggerei.

A ritmus, ha egyes kiemelt elemeit újabb, magasabbrendű sorozat fogja is össze, lényegénél fogva *mellérendeltségi viszonyt* jelent az egyes elemek között. (A mellérendeltségi viszony a legtisztábban éppen a ritmusban jelentkezik.) Ha a művészi forma elemei nem sorakoznak ritmikus rend szerint s nem is pontosan egyformák, de jelentőségben egyik sem kerekedik döntő módon a többiek fölé, a mellérendeltségi viszony gyakorlatilag még nem bomlik meg. Ha azonban a tartalmi kifejezés egy konkrét kompozíciós elembe csúcsosodik ki s a többi elem is ennek az uralkodó kompozíciós elemek kiemelését, motíválását, esetleg kontrasztírozását szolgálják, akkor az alkotás formálásában már az *alárendeltségi viszony* jellemzi a kompozíciót.

A mellé- és alárendeltségi viszony nemcsak egy elem kiemelését célozhatja. Feltehető, hogy két, vagy három motívum válik ki a részletek általános nagyságrendjéből, de ezek a főmotívumok összetartoznak, valójában együttesen alkotnak környezetükben fő-témát (pl. összetartozó épületesoport, amely az összképben elválaszthatatlan környezet kis házainak sorából erőteljesen kiemelkedik). Ilyen értelemben az alárendeltségi viszony fogalma könnyen el is mosódhatik. A gondolatmenetet a végsőkig vezetve, minden kompozíció, a mellérendeltségi viszonyban szerveződő elemek együttese is egy főtényezőnek vannak alárendelve: az elemek teljes egységének, a műalkotásban érvényre jutó alapgondolatnak, a mű összehatásának.

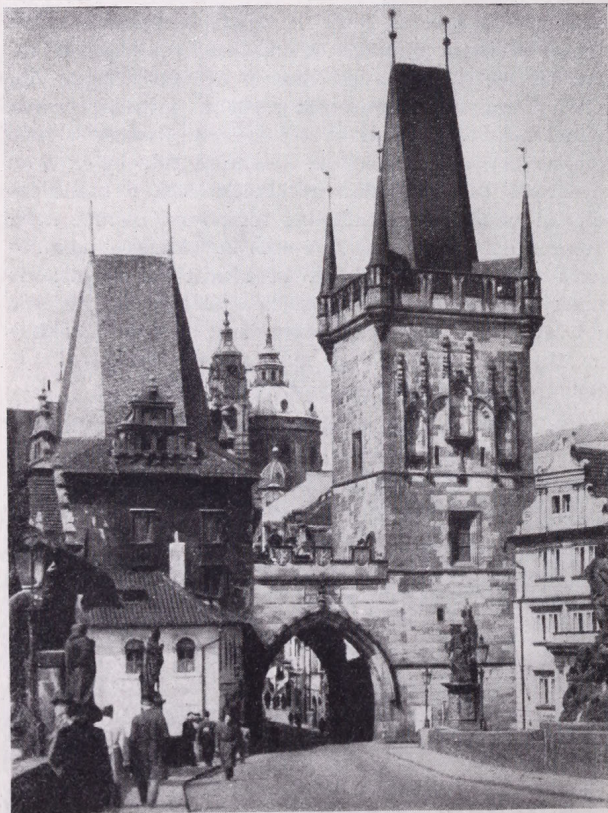
A térbeli vonatkozásban érvényesülő kompozíciós tényezők felvázolása után vizsgáljuk meg, hogy a

Prága. Károly-híd. Kiegyensúlyozott képi hatás.

kompozíció időben kibontakozó hatásában milyen fontosabb tényezők játszhatnak szerepet.

A városépítészeti együttes térben elhelyezkedő elemei között járva (esetleg közlekedési eszközök segítségével mozogva), a benyomások egymásutánjában alakul ki a szemlélőben az az élményfolyamat, amelyben művészi értékű együttes esetén egy önmagában viszonylag körülhatárolódó tartalom teljesen maradéktalanul kifejezésre jut. Az élmények változása, időbetagolása sokféle lehet, de az alapvető esztétikai feltételnek mindig teljesülni kell: a végső élményben a városépítészeti együttes tartalmának egységesen, töretlenül kifejezésre kell jutnia, függetlenül attól, hogy

Prága. Károly-híd. Tovább haladva, az előbbi kép részlete önálló kompozícióként jelentkezik.

hány elemre, vagy közbenső kulminációs pontra tagolódott az alakulat.

Miként a térbeli jellegű kompozícióknál, hasonlóképpen az időbelieknél is, a kompozíciós elemek közvetlen hatásában és ezeknek az elemeknek egymáshoz való viszonylatában kell keresnünk a kompozíciós tényezőket. Ilyen módon egy-egy fontosabb feltárulás (vue) az időbeli láncolatnak egy-egy csuklópontját képezheti. Mozgás közben a képek állandóan változnak és a képek filmszerű pergésében vannak lényegesek, amelyek önkéntelenül is felhívják magukra a figyelmet. De vannak összekötő, szinte tovasuhanó képsorok, amelyek együttesen, szakaszosan biztosítják a változások jellegét, ritmusát, új élmények előkészítését.

Prága. Károly-híd. Fokozatosan a Károly-templom kupolája válik az újabb kompozíció fő tényezőjévé.

Egy-egy lényeges feltárulás, kép önmagában a térbeli jellegnél vizsgált kompozíciós tényezőkből épülhet fel. Mint önálló alkotás, tisztán térbeli vonatkozásában (térhatásával, tömeghatásával, arányaival stb.) is teljes értékű művészi élményt nyújthat. (A városépítészeti együttes fogalmának, lényegének vizsgálatainál is láttuk ennek példáját: a Piazza del Popolo önmagában is teljes értékű művészi hatású.) Ez a térbeli jellegű, önmagában teljes értékű művészi egység a kompozíció időben való átélése folyamán a láncolatnak már csak egyik tényezőjévé válik. Egy lényeges, jelentős városkép emlékezetünkben elraktározódik, a városkép képzetévé alakul, amelynek vizuális jellegét és érzelmi hatását, hangulatát továbbvisszük. S éppen azért, mert a benyomásokat magunkban hordozzuk, kerülnek ezek közvetlen viszonylatba egymással.

Főként a közvetlenül megelőző benyomás van hatással az újonnan kibontakozóra. Ilymódon tehát az időbeli kompozícióban egyrészt az elemek (egy-egy térbeli jellegű kép) közvetlen hatása, másrészt ezeknek a kompozíciós elemeknek időbeli viszonylatai (egymásután való hatása) jelentik a kompozíciós tényezőket. Logikus megegyezés, analógia ez a térbeli és időbeli művészetek között. De éppen így logikus különbözőség, eltérés az is, hogy ami térbeli vonatkozásban (képi hatásban) már teljes kompozíció lehet, az az idő folyamataira felfűződő láncolatban csak kompozíciós elem, illetőleg tényező. Amikor a térbeli összehasonlítás az áttekintés hiánya folytán egyidejűleg már lehetetlenné válik, időbeli folyamattá alakul a végső élmény kibontakozása. Az időbeli folyamat összetettebb, magába foglalja a térbeli hatásokat.

S miután az ember minden fontosabb ténykedésénél, szinte automatikusan fellép az esztétikai igény is, ezért már az egyes elszigetelt, önálló képek, feltárulások szépsége sem lehet elegendő, a művészi élmény szempontjából teljesen kielégítő. A benyomások változásában is keresett esztétikumot s ilyen irányban fejlesztette ki a városépítéset művészetét. Szinte a színpadi dráma jelenetsorához hasonlóan bontakozik ki a tartalom kifejeződésének művészi élménye a szemlélő tudatában.

Ilyen értelemben természetesen a látszólag jelentéktelen, semleges jellegű képsorok, szakaszok is fontos kompozíciós elemek lehetnek. Igen gyakran ezek készítik elő a nagyobb jelentőségű élményeket, kulminációs tényezők hatását. A kompozíciós elemek viszonylata tehát időbeli vonatkozásban is felveti az arány jelentőségét. Az időbe tagolódás arányai a kompozíció döntő tényezői lehetnek. Az előnyös, szép arányok azonban már általában függetlenek a matematikai törvényszerűségektől (az aranymetszésnek, vagy más hasonló jellegű törvényszerűségnek az időbe tagozódás vonatkozásban nincs szerepük). Az időbeli arányok mégis határozottak, kötöttek lehetnek az előkészítés, kibontakozás legmegfelelőbb biztosítása szempontjából. (Irodalomban, zenében általában szokásos arányosságokról beszélni.)

Az időbeli tagolás arányai természetesen egybeeshetnek, megegyezhetnek a térbeli tagolás helyes arányaival. Lehetséges ugyanis, hogy például egy út hosszát a szélességhez képest a közvetlen betekintésben, vizuális feltárulásban is helyesnek, szépnek ítéljük, s ugyanakkor a végcél időbeli előkészítése szempontjából, a végigjárás folyamán érvényesülő tagolás tekintetében is szükségszerűnek érezzük.

Számos példát sorolhatnánk fel az utóbb vázóitak illusztrálására. A legszebb példák közül mindössze egyet emelünk ki. A firenzei Piazza della Signoria-t az Uffizi utca kapcsolja az Arno partjához. A folyó felől érkező szemlélő monumentális kapuzat keretezésében pillantja meg az utcát s végében a Palazzo Vecchio tornyát. Az első feltárulás képi hatása, az egész együttes jól érzékelhető térbeli szépsége fontos kompozíciós tényezője a teljes városépítészeti láncolatnak. Az utca hossza, légtéraránya a képi feltárulásban művészi hatású. A célt jelölő torony az ég keskeny sávjában a legelőnyösebben jelentkezik erről a pontról nézve. Az utcán áthaladva a homlokzatok

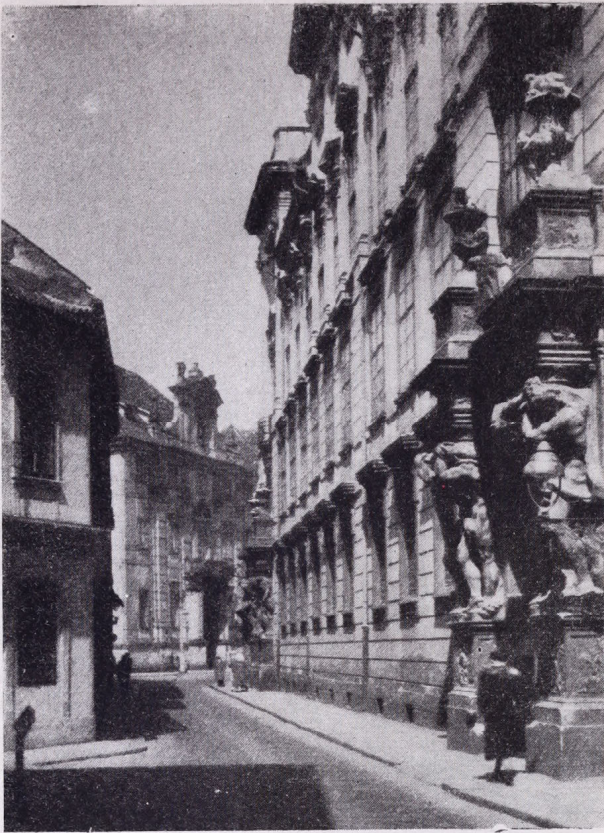
Firenze. Uffizi utca.

ünnepélyes ritmusa készíti elő a térre való megérkezést. A cél jelentősége — úgy érezzük — pontosan ilyen jellegű, ilyen arányú és hosszúságú ünnepélyes előkészítést igényel.

A Versailles-i park végtelenbe futó perspektívája a palotából feltáruló művészi hatású képben művészen utal a nagy tengely szakaszainak fokozatos növekedésére, tájba való beolvadásába. Az ütemek ritkulása aránya azonban az időbeli élmény szempontjából is döntő jelentőségű. Főként ellenkező irányban, a kastély felé közeledésnél a motívumok fokozatos sűrűsödése az élmények monumentális időbeli felfokozását jelenti.

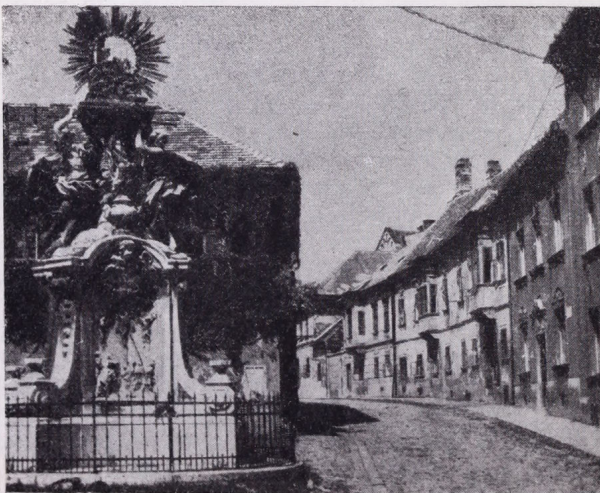
Előfordul természetesen, amikor a közvetlen feltárulásban, tehát statikus jellegű városképben térbeli arányok szerint nem érzékelhető a teljes tagolás, amelyet az időbeli kompozíció, a mozgás közben kibontakozó élmény indokol, sőt követel. A párisi Rue Royale feltáruló összképében csupán az út első szakasza látható. De a térbeli látvány szempontjából itt ez pontosan így is helyes. Az arányok, a monumentális lezárás teljes mértékben indokolja, hogy a távolabbi, szélesebb, fasorral szegélyezett útrészlet ne játsszék jelentős szerepet az összhatásban. Ez a második utszakas azonban elmaradhatatlan kompozíciós tényező a végigjárás időben kibontakozó művészi hatása szempontjából, s természetesen ismét a feltáruló kép szempontjából is, amikor erre az útszakaszra értünk.

A tagolás arányai (a várakozás felfokozása, hosszabb előkészítés, hirtelen feltárulások) időbeli vonat-

Prága. Változatos belvárosi utca.

kozásban is különböző feszültségi fokot jelenthetnek. A feszültség növelésében itt is eljuthatunk a *kontraszthatásig*. A tényezők minőségének, jellegének változtatásával, ellentétével is kontraszthatást érhetünk el. Szűk térből hirtelen feltárló látvány, a tág légtér monumentalitását a térhatás a tömeghatással is párosulhat, s ez a viszony — mint láttuk — térbeli kontraszthatást biztosíthat (Sta. Maria della Pace előtere Rómában). A tér- és tömeghatás azonban időbeli egymásutánban is átválthat egymásba s ilyenkor a

Győr. Jellegzetes, hajlott vonalú utcavezetés.

kontraszthatás időben bontakozik ki. A zárt tér élményét hordozza magában a szemlélő, aki pl. a koppenhágai Amalienberg térről a rövid kapcsolóútcán át a Frederic-templom elé érkezik. A környezetéből kiemelkedő kupolás templom monumentálisabb hatású a megelőző városképi benyomások után. Hasonlóképpen válthat át a térhatás monumentális tömeghatásra számos középkori városban, ahol a tágas piacteret igen sokszor csak rövid utcácska kapcsolja össze a közelben lévő katedrális szűk terével.

Az időbeli művészetekben gyakori jelenség az *ismétlés*, Időbeli szimmetriának is nevezhetjük. Ez a kompozíciós tényező a városépítészeti együttesek kialakításánál általában kevésbé gyakran fordul elő, mint például az irodalomban, zenében. Ha az ismétlés sorozattá válik, már *ritmusról* beszélhetünk.

A ritmusélmény alapja a mozgás. A mozgás pedig időben folyik, időbeli változást jelent. Ezért a ritmus lényegénél fogva rokon az időben kibontakozó kompozíciókkal. A tiszta ritmus, a pontos ismétlődés huzamosabb ideig — mint már utaltunk rá — egyhangúvá, unalmassá válhatik. Bizonyos eltérések, az ismétlődő elemek csekély különbségei időbeli vonatkozásban is gazdagítják, elevenebbé teszik a ritmikus sort. Szépen példázzák ezt régi városaink jellegzetes utcái, amelyeken a házak a végigjárás folyamatában is ritmusélményt biztosítanak. Az épületek nem pontosan egyformák, külön-külön egyéni életet élnek, de az egyedi eltérések még nem olyan nagyok, hogy az élénk, változatos ritmus rendetlenségévé válnék.

A *változatosság* minden művészi kompozícióban fontos szerepet játszik, bár önmagában még nem biztosítja az alkotás művészi értékét. A változatosság fogalma önmagában csak az elemek különbözőségét jelenti, ez a kritérium pedig még a diszharmoniót sem zárja ki. Lehet, hogy a változatosság szórakoztató, a figyelmet frissen tartja, meglepetéseket is tartogat, de a kompozíció döntő tényezőjévé akkor lép elő, ha a változatos elemek szerves egységbe kapcsolódnak, ha a városépítészeti együttest végigjárva minden változat szükségképpé, minden elem egy nagy egységbe összeötvöződő szerves láncolattá válik, tehát a változatosságot törvényszerű viszonylatok teszik szükségszerűvé.

* *
*

A kompozíció, mint a műalkotás alkatának, formájának lényeges váza, gerince, esztétikai jellegű. A kompozíciós elemek vonatkozásai, rendszere művészi értelemben már kifejezőek. A műalkotás formájának — s természetesen a kompozíciónak is — vannak azonban olyan sajátosságai is, amelyek még nem a művészi értéket, hanem csak a befogadás, a lélektani feldolgozás lehetőségeit, feltételeit biztosítják.

Minden művészet az emberhez szól s ezért szükségképpen az ember felfogó képességéhez igazodik. Ezt a követelményt azonban nem minden alkotás elégíti ki egyformán, azonos fokban. Vannak művek, amelyek könnyedén, spontán tárulnak fel a szemlélő előtt, kialakításukkal, formatiszta rendszerükkel szinte megolajozzák a szemlélés és tudatosítás élettani és lélektani pályáit. Viszont vannak alkotások, amelyek bonyolultabb felépítésűek, beállításuk nem jól alkalmaz-

codik a szemlélő adottságaihoz, elemeikben nehezebb eligazodni s feldolgozásuk is hosszadalmas, fárasztó.

A műalkotások könnyed befogadásának, szemléletének és lélektani feldolgozásának legfontosabb feltételei a térbeli művészeteknél az optikailag helyes beállítás (látószögviszonyok), az emberi lépték megfelelő érzékeltetése (átvetítése a műre), s végül a forma megfelelő tagolása, a részleteknek jól leolvasható összeillesztése, vagyis a formatisztaság. Ez a formatisztaság korántsem követeli a motívumok, részletek merev nagyságrendi rétegződését, mint azt főként a klasszikus és klasszicizáló stílusoknál tapasztalhatjuk. Nemesak éles kontúrokkal jellemzett részletekből épülhet fel formatiszta kompozíció (Rembrandt végtelmen finom tónusátmenetekkel festett művei nem bizonytalanok, nem zavarosak. Határozottan rátalál a szem a lényeges motívumokra. A kompozíció tiszta, egyértelmű s pontosan az alkalmazott tónusátmeneteket érezzük szükségserűnek, bár a részletek nincsenek merev körvonalakkal megrajzolva.) De még a barokk építészeti térkompozíciók is formatiszták lehetnek a maguk barokk kompozíciós elveik szerint. A feszülés-feloldódás érzelmi hullámválása ugyanis az ember lélektani adottságaihoz igazodva, új élmények ígéretével viszi tovább a szemlélőt egy dinamikus jellegű barokk térsoron át. Itt a formatisztaság az időbeli tagolásban a kellemes változatosságot, a figyelem ébrentartását jelenti.

Az időbeli formarendszereknél — például a városképi élmények sorozatában — a figyelem ébrentartására és az új élmények ökonomikus beiktatásának időpontjára csak nagy általánosságban kísérlelhetünk meg néhány megállapítást.

Vannak műalkotások, amelyek néhány másodperc alatt teljes értékű esztétikai élménnyel jutalmaznak s vannak — pl. egyes irodalmi művek — amelyeknek teljes hatása esetleg napok alatt bontakozik ki. A város művészi átélése ugyancsak hosszú idő eredménye lehet. A teljes feldolgozás azonban ilyen esetekben is szakaszokra bomlik. A város egységes élményében ilyen kisebb szakasz például néhány tér, utca kapcsolata.

A figyelem koncentrációja általában egy órán túl már fárasztó. (Ezt igazolják a nagyobb zeneművek, hosszabb felvonások.) A város szemlélésében a gyaloglás vagy séta fizikai fáradtsága is korlátozó jelentőségű.

Kiterjedtebb városképi sorozat esztétikai szintézisében 6—8 lényeges, kiemelkedő téma még egységbe kapcsolódik. Ezen túl a régebbi benyomások léptéküket elvesztik, egybefolynak. Az egyes szakaszok kiterjedését természetesen az egészben betöltött szerepük dönti el. De a részeknek jellegükben, formailag teljesen ki kell fejlődniük. Ha a szakaszok morfológiailag kialakultak, határozott benyomást keltenek, tehát mondanivalójuk van, szerepüket betöltötték. A Sztálin út pl. útszakaszokra bomlik, amelyeket terek választanak el egymástól. A szakaszok nemcsak a kellemes változatosság igényét elégítik ki, hanem a Belváros felé haladva a nagyvárosias jelleg fokozásával mélyebb tartalmi lényeg kifejezését is szolgálják. (Ez a jelleg természetesen már az alkotás esztétikai értékére utal.) A Sztálin út említett szakaszai természetesen tovább osztoznak. Változatos melléktémák sorozata vezeti a szemlélőt egy-egy formailag kibontakozó szakasz vé-

gég. Végső fokon tehát minden épület, kapu, üzlet, vagy fa epizód szerepet játszik s ez a szerep abban áll, hogy a városkép ne csak egyetlen rátekintés pillanatában nyújtson megnyugtató látványt, hanem azt szívesen járjuk végig. Egy utca összképének hatása még kevés lehet ahhoz, hogy változó részletszépségek nélkül, mondjuk 1/4 óráig járjunk-keljünk rajta. (Minden részletükben pontosan azonos kiképzésű monumentális utak nem hosszabbak 150—200 méternél: Uffizi utca, Rossi utca Leningrádban, a párisi Rue Royale azonos kiképzésű része stb.)

A monumentális városképi kompozíciókban a hangsúlyos élmény időbeli előkészítése és kifejtése gyakran három fázisra tagolható. Az előkészítés első fázisa a főtéma megmutatása — általában távolabbról — a városkép tágabb együttesében (globális bemutatás). Az első fázis hívogat, a főtéma közeli megtekintésére ösztökél. Az előkészítés második fázisában a szemlélet gyakran melléktémára vált át. Közben lévő motívumok vezetnek a szemlélőt, de ezek előkészítő szerepe határozott, várakozást felfokozó jellegű (pl. lépcsőzet, kapuzat). Végül, a harmadik fázis a teljes kibontakozást, s az addigi élmények szintézisét jelenti.

* *
*

Tanulmányunk célja a városépítészeti együttesek kompozíciós — tehát esztétikai — problémáinak általános jellegű vizsgálata, a kompozíciós tényezők jellegének, természetének kutatása és megvilágítása. Ezt az általános jellegű tanulmányt azonban a legszebb történeti példák elemzésének is követnie kell, hogy a felvázolt szempontok alapján a kompozíciós tényezők hatásának konkrét megismerésével, a tervezési gyakorlat számára valóban hasznos útmutatások, irányelvek is leszűrhetők legyenek. De ha a konkrét műalkotások elemzését megkíséreljük, tisztán kell látnunk, hogy az analízis hová vezet el bennünket, milyen mértékben jogosult s milyen eredményeket várhatunk tőle.

Tudjuk, hogy a műalkotás teljességében, szerves egységében rejlik a művészi érték. Az elemzés pedig részegre bontás. S ha a mű egységét szétördeljük, elemeire bontjuk, szertefoszlik ez a teljesség s éppen az siklik ki ujjaink közül, ami összetartotta, ami az alkotás művészi életét jelentette.

Ezért az elemzés valójában nem a művészi értékhez vezet el bennünket, nem a művészi alkotás feltételeit adja a kezünkbe. De az elemzésnek mégis van létjogosultsága, ha pontosan tudatában vagyunk annak, hogy milyen vonatkozásban tehetjük vizsgálat tárgyává az alkotást. Az elemzések a kompozíciós tényezők várható hatásáról tájékoztatnak bennünket s arról, hogy ezek az elemi hatások milyen eszközökkel érhetőek el.

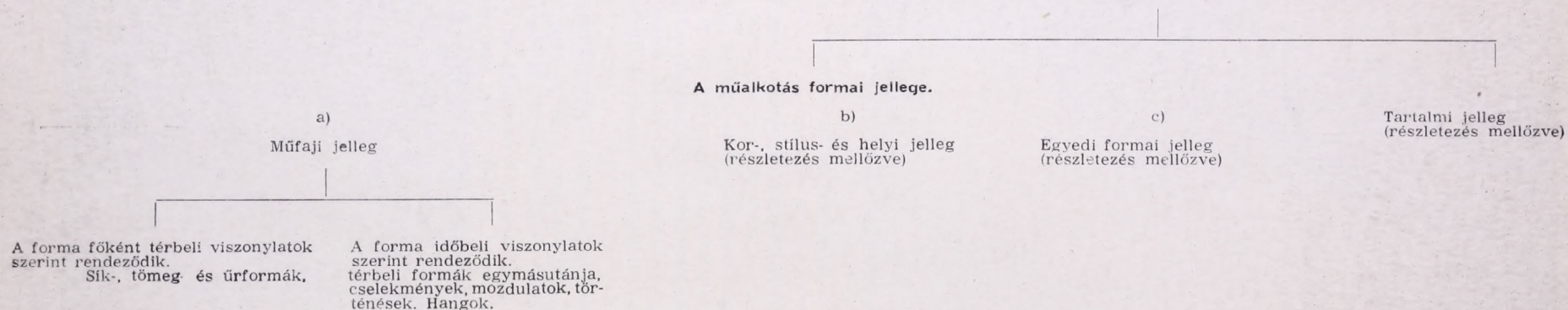
Az építész bonyolult térbeli rendszereket alkot papíron, elvont vetületben, a tényleges hatások konkrét ellenőrzése nélkül. S ezért, a városképi elemzések — bár nem pótolják a művészi képzelőerőt, az alkotóképességet — a kifejező eszközök várható hatásával ismertetnek meg bennünket s így közvetve hatékonyan hozzájárulhatnak a tervezési készség és az építészeti kultúra fejlesztéséhez.

A művészi tevékenység.

A művészi tevékenység az objektív létű világ törvényszerűségeinek intuitív megragadása és kifejezése.

A műalkotás.

A világ törvényszerűségeinek, mélyebb összefüggéseinek (tartalom) emberi alkotás formái útján való kifejezése (tartalom és forma dialektikus egysége). A műalkotás — a tartalmi kifejezés folytán — szerves, harmonikus egység, egész.

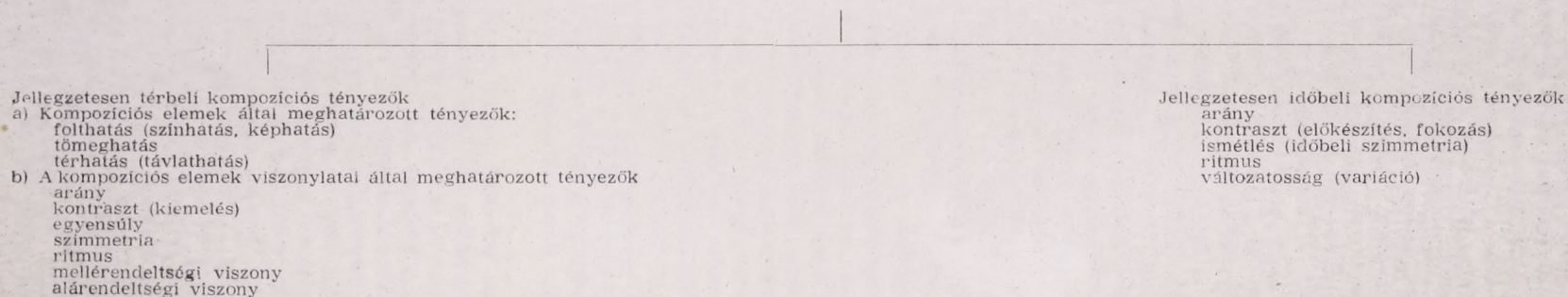

A műalkotás kompozíciója.

A tartalom kifejezése szempontjából jelentősebb formaelemek (kompozíciós elemek) viszonylatainak rendszere. (A művészi formajellegzetes rendező elve.)

Fontosabb kompozíciós tényezők.

(Kompozíciós tényező: a kompozíciós elemek hatásában és azok viszonylataiban rejlő kifejezési eszköz.)

A műalkotás befogadásának (lélektani feldolgozásának) feltételei.

TÉRBELI FORMARENDSZERNÉL

beállítás optikai feltételei
lépték
formatisztaság (az alkotás megfelelő tagolása).

IDŐBELI FORMARENDSZERNÉL

időbeli tagolás (globális, analitikus, szintetikus fázis)
lépték (felmérhető elemekre bontás), ritmus, lehatárolás
a fáradás és unalom szempontjából stb.

Bibliográfia

(A közölt munkák, cikkek részben a munkában kifejtett témával is foglalkoznak — sokszor eltérő felfogással — de felsoroltuk azon fontosabb munkákat is, melyek egyes esztétikai és városépítészeti kérdések mélyebb megértését elősegítik.)

- A. E. Brinckmann: Stadtbaukunst. Berlin, 1920. — Platz und Monument. Berlin, 1925.
- Granasztói (Rihmer) Pál: Városok a múltban és jövőben. Bpest, 1942. — Városépítés — a közösség művészete. Alkotás, 1947. — Az idő jelentősége a városépítésben. Magyar Építőművészet, 1955. 1—2. sz.
- Gromort, G. A.: Initiation à l'architecture. Paris, 1938.
- Korompay (Krompecher) Gy.: A városi főterek kialakulása. Budapest, 1940.
- Bunjin, A. V.: A városok építészeti kompozíciója. Moszkva, 1940. (oroszul)
- Dimitrieva: Tanulmányok. Az MSZT képzőművészeti szakosztályának tudósítója. 1952. szept. szám.
- Kisléghi Nagy és Pogány: Városi terek és utcák. Magyar Építőművészet, 1944. — Utcák. VÁTI Műszinterve. Kézirat. 1954.

- Lieser: Strasse, Platz und Hauptbau. Heidelberg, 1929.
- Lurcat, A.: Formes, composition et lois d'harmonie. Paris, 1953.
- Lavedan, P.: Histoire de l'urbanisme. Paris, 1952.
- Maertens: Der optische Maszstab. Berlin, 1884.
- Marx—Engels: Művészet—Irodalom. Lukács György bevezetésével. Budapest, 1946.
- Pogány Frigyes: Városépítészeti együttesek kialakítása. Mérnök Továbbképző Intézet, folyamatban. — Terek és utcák művészete. Budapest, 1954. — Gyakorlati építészettétika. Mérnök Továbbképző Intézet, 1948. — Esztétikai normák és a művészi nevelés problémái. Építéstörténeti Közlemények, 1954.
- Reichow, H. B.: Organische Stadtbaukunst. Braunschweig, 1948.
- Sitte, Camillo: Der Stadtebau. Wien, 1922.
- Schmarsoff: Grundbegriffe der Kunstwissenschaft.
- Sterzinger: Grundlinien der Kunstpsychologie. Leipzig, 1938.
- Tolwinski, T.: Urbanistyka. Varsó, 1934.
- Trapeznikov (szerk.): Az együttes problémája a szovjet építészetben. Budapest, 1953.

A középkori magyar városkép problémájához

Dr. Major Jenő

Amikor 1297-ben III. Endre Sopronban járt, elszomorító kép fogadta. A lakosság súlyos társadalmi és gazdasági nehézségekkel küzdött, a város falai és védőművei romokban heverték. A király ekkor a fertői vám felét rendeli a falak felépítésére és a város renoválására.¹ A következő évtizedek még mindig tele voltak súlyos megrázkódtatásokkal, úgy hogy az új várfalak felépítése sokáig elhúzódott. 1340-ben azonban arról számolnak be a polgárok, hogy elkészült a várost körülvevő háromszoros falgyűrű, csak az árkok kiásása van még hátra az erődítési munkálatok befejezéséből.

Nem kétséges, hogy a várfalak felépítése a városnak, mint testületnek volt a dolga. III. Endre erősen hangsúlyozza, hogy a fertői vám felét a polgároknak közös felhasználásra adományozza. („civibus seu hospitibus universis ... ad usum et utilitatem communem...”) Pozsonyban is a város megerősítéséből származó kiadások községi terhet képeztek, melyhez minden állású községi lakosnak hozzá kellett járulnia.² Annál meglepőbb tehát az a per, mely egy évvel a falak felépítéséről szóló jelentés előtt, 1339-ben Dági Fülöp fia Lőrinc és Cenki András között folyt egy bizonyos soproni torony, a hozzátartozó telek és egyéb tartozékok birtoklása felett.³ Miféle torony lehet ez? Nehezen lehet elképzelni, hogy akkor, amikor a város polgársága által épített falak szinte még el sem készültek, az erődrendszer egy tornya már magánosok kezére került volna, hogy annak birtoklása felett pert folytathatna két ember, akik minden jel szerint nem is voltak állandó soproni lakosok. A perben szereplők kilétét a kutatás már régebben tisztázta. Házi Jenő kimutatta, hogy Dági Fülöp fia, Lőrinc annak a Péter várnagynak a leszármazottja, akít kihágásai miatt már 1256-ban elűzött a király Sopronból, 1279-ben árulása miatt le is fejezték. Cenki András pedig nem más, mint annak a Sopron-megyei Baboton lakó Zonuknak az utóda, aki fiaival és más baboti polgárokkal éppen ennek az 1256-ban elűzött Péter várnagynak a tornyát és házait adományképpen meg-

kapta.⁴ Ezek szerint tehát a perelt torony már jóval előbb fennállott, mintsem, hogy a várfalak építéséhez egyáltalán hozzáfekedtek volna. Érthető hát, hogy a város birtokát képező falak építése közben miért lehetett most már ez a torony magánszemélyek tulajdonában, miért pereskednek felette, hiszen nagyon valószínű, hogy a készülő erődítménnyel semmiféle kapcsolatban nem állott. De nem ez az egyetlen ilyen nehezen értelmezhető torony a középkori Sopronban.

1250-ben a soproni várbeliek (Burgenses) egyezséget kötöttek a pár évvel azelőtt odatelepített ispotályosokkal. Az ispotályos testvérek ugyanis a soproni várban (in castro Supruniensi) egy kúriára és több hozzátartozó házra tartottak igényt. Végül is Csák tárnokmester, soproni ispán közbenjárására a következő egyezés jött létre: a várbeliek (Burgenses) a várban a szóbanforgó *tornyot a hozzátartozó kúriával és házakkal* átadják az ispotályosoknak, ugyanolyan feltételekkel és jövedelmekkel, amelyekkel a *többi tornyokat is* a soproni várban tartózkodó „civiseknek” átengedték.⁵ Ezek közé a tornyok közé tartozhatott Péter várnagyé is. Ezek a toronnyal rendelkező Burgenses — civis — elemek olyanok lehetnek, mint az említett baboti polgárok, vagy Péter várnagy: a várjobbágyok vezetőrétege, akik tulajdonképpen vidéken éltek, csak időnként, szolgálatteljesítéskor tartózkodtak az ispáni várban. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Sopron már ekkor erősen útban volt a várossá való átalakulás felé, ennek a rétegnek a helyzete nem egészen egyszerű. Különben is országszerte ez a réteg a köznemesi társadalomba való beolvadásra törekszik. Sopronnak is nehéz korszaka ez: a felbomló várispánságból való kiszabadulás lehetősége, a várossá való fejlődés lehetősége nyílik meg egyfelől, másfelől azonban éppen a soproni várjobbágyok sorsának alakulásával van további fejlődése

⁴ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története, II. 4. k. XVI. 1. A pert egyébként András indította a soproni bíró és esküdtek előtt. A soproni bíróság azonban nem mert állást foglalni a kérdésben, ezért mindenféle ürüggyel halogatták a döntést. András ezért a királytól kérte a per megszüretését, aki az ítélet meghozatala érdekében a bírót és az esküdteket magához rendelte. Jellemző, hogy a 12 soproni esküdt között a következő rokonság szerepel: Góri Peterman, Góri Péter, testvére: Góri Miklós és ennek fia: Miklós. Az esküdtek $\frac{1}{3}$ -a tehát egy család tagjaiból került ki! Mindebből következtetni lehet a városban uralkodó éles ellentétekre. (Hazai okmánytár. III. 141. 1.) A neveken előforduló falunévek: Cenk, Góri, Dág (= a mai Ágfalva) mutatják, hogy a soproni vezetőréteget birtokainál fogva erős szálak fűzték a vidékhez.

⁵ Fejér: Codex diplomaticus. IV: 2. k. 62. 1.

¹ Wenczel: Árpádkori új okmánytár. 5. k. 171. 1.

² Dr. Király János: Pozsony város joga a középkorban. 34. l.

³ Hazai okmánytár II. 70. 1.

összekötve. A szóban lévő oklevél emiatt hangsúlyozza erősen, hogy az ispánnak csak közvetítő szerepe volt az egyezés létrejöttében, amely egyébként a soproni burgensis réteg saját elhatározásából született meg.⁶ Ezek a toronnyal bíró emberek már nem függöttek közvetlenül az ispántól: Zonuk baboti polgár is azzal a feltétellel kapja meg a tornyot, hogy ennek fejében ezentúl a királynak tartozik szolgálni. Ilyenfajta feltételek terhelhették tehát a többi tornyokat is.

Az oklevél szerint a soproni tornyok bizonyos feltételekkel mind magánszemélyek birtokában vannak, curia, házak és bizonyos jövedelem tartoztak hozzájuk. Ez a jövedelem nem lehetett más, mint a fertői vám fele. 1277-ben IV. László a város kiváltságlevelében biztosította, hogy a fertői vám felét, amit már IV. Béla és István is erre a célra adományozott, továbbra is a tornyok javítására és fenntartására bírassák a polgárok. Míg ebből a jövedelemből a tornyok annyira jókarban maradnak, hogy szinte száz év múlva is épek (1339-ben), addig a város falai omladoznak és romokban hevernek. Ez a körülmény indíthatta III. Endrét arra, hogy a vámjövédlem rendeltetését megváltoztassa, azt elvegye a magánosoktól és a városnak, mint testületnek adja, közönségi célokra.

Az 1277-es privilégium azonban nem csak a meglévő tornyok karbantartásáról intézkedik, hanem megengedi azt is, hogy bármelyik polgár új tornyot is építhessen a soproni várban. Feltehetően tehát az 1250-es állapotokhoz képest a 14. századig a várbeli tornyok száma még újjakkal gyarapodott.

Az eddigiekből megállapítható, hogy a középkori Sopronban számos torony állott, melyek függetlenek voltak a 13. század végén épülni kezdő új várfalaktól, azokon belül helyezkedtek el a mai belváros területén, és kúriák, házak, és bizonyos jövedelmek és terhek tartoztak hozzájuk. Ezek a tornyok a soproni várjobbágyok vezetőrétegének a kezében voltak, akikről Házi idézett tanulmányában kimutatta, hogy a későbbi polgárság patriciusrétegének a magvát képezték.

Mindez nem egyedülálló soproni jelenség. IV. Béla 1245-ben Moch fiainak, a pozsonyi vár jobbágyainak Nyék falut adta, amiért a pozsonyi várban saját költségükön tornyot építettek. Ennek az adománynak ellenében ezután a falu tulajdonosai örök időkre kötelesek lesznek saját költségükön a tornyot javítani és őrizni.⁷ Az adományozottak itt még kifejezetten várjobbágyoknak nevezetnek; nem kétséges, hogy ebben a 10 évvel a baboti polgároknak szóló toronyadományozás előtt kelt oklevélben ugyanaz a társadalmi réteg szerepel, mint a soproni tornyokkal kapcsolatban emlegetett civisek, „burgenses“.

1252-ben János pilisi apát a pozsonyi vár tövében a Vödricz nevű részen saját költségén építtet két tornyot és mellettük házakat és udvarhelyeket létesített.⁸ 1314-ben Jakab, egykori pozsonyi polgár a városfalakon belül — a várossal kötött egyezsége értelmében — két tornyot építtetett. (duas tures infra muros nostros aedificavit et construxit pro restaura-

cione et commode civitatis).⁹ Ezek a pozsonyi tornyok is tehát vagy a falakon kívül, vagy azokon belül voltak, de nem képeztek a falakkal összefüggő egységes védelmi rendszert.

Jóval későbbi egy visegrádi adat, de egyúttal némileg többet is mond. 1415-ben Visegrad város hatósága előtt Baran András a városban lévő kőtornyát (quandam turrim suam lapideam) a mellette lévő házzal, pincével, könyhával eladta az esztergomi prépostnak és rokonainak. Nem tudjuk, azonos-e ez azzal az 1365-ben említett toronnyal és hozzátartozó udvarhellyel, mely Visegrad magyar városrészeiben a Szent László-egyház közelében állott.¹⁰

Hogy ezeknek a tornyoknak mennyire nem kellett egy erőrendszerbe tartozniok, azt azokból az adatokból is láthatjuk, melyek szerint a vidék is tele volt ilyenféle magában álló tornyokkal. Anélkül, hogy bármilyen csekély mértékben is kimerítenénk az idevonatkozó adatokat, néhány példát azért idézünk, hogy a tornyok szerepét, rendeltetését ezek segítségével még jobban tisztázzuk. 1250-ben Ostfi Miklós széplaki (Fertőszéplak, Győr-Sopron megye) tornyát — Sopron közelében — az örökösök egymás között öt részre felosztják.¹¹ 1351-ben a nádor és Potli Pál lefoglalták Dorogi András fiának, Jánosnak a birtokait, ezek között a sopron-megyei Dorogon — nem messze Soprontól — „egy kuriáját, melyben egy kőtorony van, és egy kőpalotáját és más jókarban lévő faépületeit és a két hostatnak nevezett kuriáját“ (unam curiam, in qua una turris lapidea, et unum palacium similiter lapideam et alia bona aedificia lignea domorum et duas curias hostat nuncupatas).¹² „Egy bizonyos torony“ szerepel 1412-ben a sopron-megyei Pordányban is.¹³ A Balassák ősei Balassagyarmaton emeltek ilyen védelemre alkalmas lakótornyot még a 13. században, s a nógrádmegyei Ilinytől délre említenek a 14. századból a források egy akkor már romokban álló tornyot,¹⁴ melynek egykori gazdáját nem ismerjük. Méreteinél fogva kiemelkedik ezek közül a tornyok közül Simontornya, melynek építésére a 13. század második felében nyert engedélyt a Dörögse nemzetséghez tartozó Salamonfia Simon alországbíró. Az igari ősi birtok határában egy kis halmon épített lakótornyot még 1324-ben is csak egymagában állott.¹⁵

Bővebb adatok állanak rendelkezésünkre a Balaton melletti Kövesden épített toronyról. 1320-ban a tihanyi apát nemes jobbágya, Sámson comes az apát nevében tiltakozik az ellen, hogy Folyunc-fia Arnold és rokona Wolpod tornyot és kőépületeket építenek az apátásig birtokán. Ezt a birtokrészt a két rokon már régóta „in feudum“ megkapta az apától, azonban az érte járó censust nem fizették. A torony mégis elkészült, a többi épületekből meg úgy látszik csak a pincék, mert 1325-ben Arnold és Wolpod fiai — veszprémi püspök nemes jobbágyai — a szóbanforgó birtokrészeket a toronnyal és pincékkel vissza-

⁹ Anjoukori okmánytár. I. 366—367 l.

¹⁰ Bárfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. 137, 65 ll.

¹¹ Nagy Imre: Sopron vm története. I. k. 22. l.

¹² Nagy Imre: Sopron vm. története. I. 223. l.

¹³ U. o. II. 2. l.

¹⁴ Makkai L.: Nógrád m. tört. 1848-ig. (Nógrád m. műemlékei) 44. l.

¹⁵ Varju Elemér: Magyar várak.

⁶ „Ex communi consensu et consilio“, u. o.

⁷ Fejér: Codex diplomaticus. IV/1. k. 380. l.

⁸ Ortway Tivadar: Pozsony története. I. k. 108, 104. l.

adták az apátnak (universas porciones ... cum quadam turri in dictu Kuesd et celariis lapideis in dictu Zeulus...)

Az ügy azonban ezzel még nem ért véget, mert 1394-ben Arnold két unokája — Kövesdi Tihan fia Tamás és Szőlősi Demeter fia, Miklós — az apátság 5 szőlőjét, 67 hold szántóföldjét, egy tornyát négy telekkel hatalmasul elfoglalták. 1397-ben a nádor visszafeltéte ezeket a tihanyi apátnak.¹⁶ A torony 1325-ben tehát már megépült. Hogy milyen szükség volt rá, azt egy 1318-as oklevél alapján sejthetjük. Az oklevél felsorolja Leurenté fia, Tamás mester gaztetteit, aki eszei várából embereivel rémületben tartotta az egész környéket, Tamás mester feltörette a szőlősi temetőt és kápolnát, kirabolta az alsóorszi, szárberenyi, hidegkúti templomot, birtokokat dúlt fel, embereket vert meg, rabolt ki és hurcolt el, köztük olyant, aki éppen a templomban imádkozott, s többek között elfogta éppen a toronyépítő Arnold fiát is: Tyhont a veszprémi vár kapuja előtt, másik fiának Demeternek és Volpoth fiának, Lászlónak pedig kövesdi és szőlősi birtokait dúlta szét. Sok helyet foglalna el az összes gaztettek felsorolása, ami azonban mind azt bizonyítja, hogy az ilyen rablólovag várurakkal szemben nagyon sürgető volt olyan védőtornyok építése, melyekben veszély esetén a vidéki nemes magát meghúzhatta, életét és javait nagyobb biztonságban érezhette, mint akár a templomokban.^{16/a}

A tatárjárás után tehát sokfelé épültek ilyen tornyok országszerte. „Az viszont, akinek nem volt módjában erősséget emelni — írja Varju Elemér — az a királytól arra kért és kapott engedélyt, hogy a királyi várakban vagy városokban magának tornyot építhesen. Ennek védelme ostrom esetén az építető család feladata volt.”¹⁷

Ezek a lakótornyok tehát a fentiek szerint lényegében megegyezhettek azokkal a tornyokkal, amelyekről az idézett soproni források beszélnek. A városi tornyok építetői valóban nem az országos méltóságok közül valók voltak, hanem csak a helyi társadalom vezetőrétegét képezték. A tornyokhoz házak, kúriák és egyéb épületek: konyha, pince stb. tartoztak az oklevelek egyöntetű vallomása szerint. Ez a hozzátartozás — amint az idézett oklevelekből kiderül — nemcsak jogi, hanem többnyire területi kapcsolat is volt. A soproni tornyokhoz tartozó házak és épületek is tehát közvetlenül a tornyok mellett állottak.

Ha most az így nyert adatokat beillesztjük az általános európai képbe, akkor a tornyok problémája teljesen megvilágosodik előttünk. Alfred Sitte 1908-ban „Streittürme“ c. cikkében foglalkozik ezekkel a városi tornyokkal európai viszonylatban.¹⁸ A következőkben röviden ismertetjük Sitte adatait, s ennek alapján úgy gondoljuk középkori városaink egy részének városképe, sziluettje tekintetében eddigi elképzeléseink határozottan gazdagodnak, tisztulnak. Hogy Sopron közvetlen szomszédságában kezdjük: Bécsben 1221-től kezdve lehet kimutatni ilyen tornyok

létezését. 1335-ből az „am Gestaden“-en álló két toronyról van említés, 1355 körül a Hoher Markt-on említenek 2—3 tornyos házat. Ezek a St. Péter, St. Ruprecht templomok környékén állottak, tehát Bécs legrégebb szívében. A 16. századból fennmaradt, Bécszet ábrázoló rajz segítségével is meg lehet állapítani, hogy a város tele volt tornyok által kiemelkedő házzakkal („eine Menge mit Türmen ausgezeichneten Häusern“ — írja A. Sitte). Regensburgban is számos ilyen tornyos ház volt. Még 1830-ban is fennállott közülük 22, a harmincéves háború alatt azonban számuk még 40-re rúgott. A régi római kőhiddal szemközt állott mindjárt a „Goliathhaus“, a Wahlenstrassen a „goldener Turm“, a Watmarkt-on a „Hochapfel (Baumburger) Turm“, a Kornmarkt-on a „Römerurm“ stb. Hasonló a kép Augsburgban, Kölnben, Aachenben, Metzben, Trierben, Braunschweigben. Hans Sachs költői hasonlattal magasztalja ezeknek a tornyos házaknak a szépségét: „herrlich hohe Häuser mit Türmen, den Bergschlössern gleich“. — „Mint az utcaképhe beillesztett várak, olyanok ezek az öreg patriciusházak a város közepén a maguk tornyaival“ — állapítja meg A. Sitte. Szerinte — a felsorolt példák is ezt bizonyítják — mindenütt elsősorban ott találjuk meg ezeket a toronyházakat, ahol a római erődítmények romjai és maradványai példaképpül szolgálnak. Így különösen Felsőolaszországban váltak jellegzetessékké. Pádua, Bologna, Firenze, S. Gimignano már közismert példák. Dante idejében (1265—1321) Firenzében 150 polgárháznak volt tornya a városfalakon belül, melyeknek ugyanaz volt a rendeltetése, mint a donjonoknak a vidéken. Csak a leggazdagabb, legelőkelőbb családoknak volt megengedve, hogy házuk mellé tornyot építsenek. A tornyok magasságával később kérkedni kezdtek, úgyhogy rendeltel kellett szabályozni, hogy a tornyok nem lehetnek magasabbak a városháza tornyánál. S. Gimignano tornyai a X—XIII. század folyamán épültek, a 16. században közülük még 25 állott.¹⁹

Úgy gondoljuk, ebbe a Sitte által megrajzolt képbe maradék nélkül beilleszthetők a soproni tornyok is. A tornyok itt is a házak mellé épültek, s nem annyira a városnak, mint inkább az előkelőbb vezetőcsaládok védelmére szolgáltak, ezek is a megerősített várterületen belül épültek és nyugtalanították kiemelkedő tömegükkel a város sziluettjét, ha nem is érte el magasságuk az olasz méreteket.

A soproni tornyok további sorsáról nem sokat tudunk. Valószínű, hogy a fertői vámjövedelem nélkül maradt tornyok a lassú pusztulás áldozatai lettek. 1353-ban ugyanis arról értesülünk, hogy a soproni polgárság vezetősége: a bíró, a polgármester és egy István nevű polgár újból a fertői vám felét kéri I. Lajostól ismét a tornyok javítására és fenntartására.²⁰ A kérelem újból elgondolkoztató. Alig 10 éve készültek el az új városfalak. Az itt szereplő tornyok

¹⁶ A kövesdi toronyra vonatkozó adatokat közli Erdélyi László: Pannonhalmi rendtörténet X. k. 256—9, 602—606. II.

^{16/a} Kumorovitz L. Bernát: Veszprémi regeszták. Budapest, 1953. 47. l.

¹⁷ Varju Elemér i. m. 126. l.

¹⁸ Berichte und Mitteilungen des Alterumsverein zu Wien. Band XLI.

¹⁹ A tornyok építészeti vonatkozásaival kapcsolatban csupán utalunk a „Handbuch der Architektur“ adataira. Részletesen ismerteti ezeket a vastagfalú, szinte ablak nélküli védelmi építményeket, melyekbe a bejárat emeletnyi magasságban volt, ahova csak létrával lehetett feljutni. A városi tornyok, a várak donjon-jai és a vidéki lakótornyok között semmi lényeges különbség nincs, a városi tornyok csupán magasabbak és a speciális telekviszonyok következtében kisebb alapterületűek voltak. (Handbuch der Architektur. Darmstadt 1889. II. Teil, 4. Bd. különösen a 152, 167—168, 178. II.)

²⁰ Nagy Imre: Sopron vm. története. I. k. 240. l.

tehát negintcsak nem lehetnek ezek bátyatornyai, mert hiszen érthetetlen volna, hogy miért éppen csak a tornyok mentek ezalatt a rövid idő alatt tönkre, míg az ezeket hordozó falaknak nincs semmi bajuk. A falak romlására pedig azért nem hivatkozhattak, mert hiszen Lajos még emlékezhetett 10 évvel korábbi jelentésükre a várfalak elkészültéről. A polgárságnak tudnia kellett azt is, hogy a fertői vám rendeltetése az volt, hogy belőle az új falakat felépítsék, az árkokat elkészítsék, hiszen az erről szóló oklevélnek meg kellett lennie levéltárunkban, ahogy megvolt az az oklevél is, melyre hivatkozva — most a vámjövédelmet újra a tornyok javítására kérték. Nyilvánvalóan az a helyzet, hogy a patriciusság a kezében lévő régi tornyok javítására valamilyen jövédelmre akart újra szert tenni. Az alaptalan kérelem azonban hiábavaló lehetett, és így az öreg tornyok pusztulása feltartóztathatatlanul folytatódott annál is inkább, mert védelmi jelentőségüket teljesen elvesztették, sőt a korszerű védelem akadályai lettek a tűzfegyverek idején. Utolsónak maradt meg belőlük az a kőtorony, mely a győri püspök Új-utcai házához tartozott, a falakkal körülvett belvárosban, melynek lebontására a török háborúk idején a 16. század közepén került sor.²¹ Amikor az első a többé-kevésbé hiteles látképek Sopronról megjelennek — a 16. század második felében — már nem érvényesülnek a városképben.

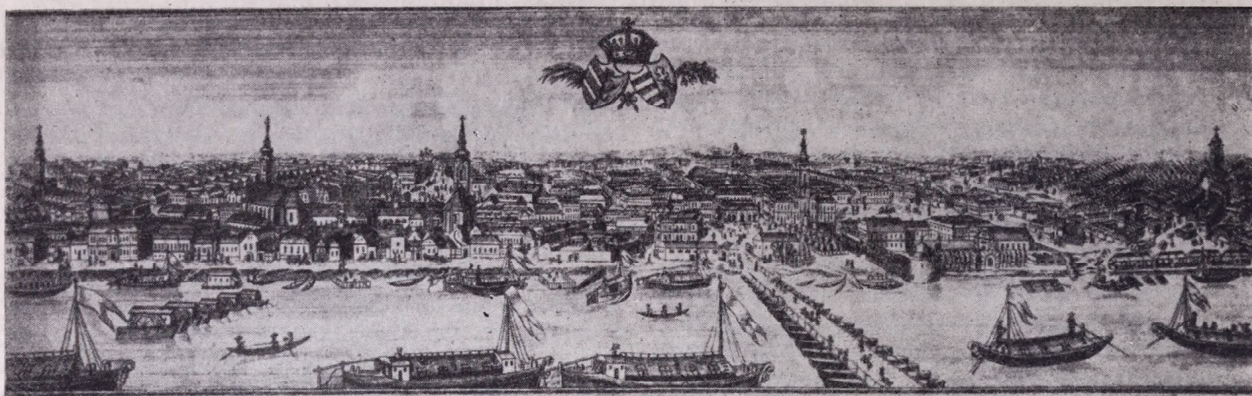
²¹ Sopron városképi és műemlékvizsgálata. Kézirat. 1953. 4. l.

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

A soproni ispáni várnak a 13. század közepe előtt jelentősebb állandó lakossága nem lehetett, inkább a vidéken élő várjobbágyok teljesítettek benne időről-időre szolgálatot. A 14. század előtti leletek hiánya a belvárosban talán ezzel a körülménnyel hozható összhangba. A várhoz tartozó egyéb népek a vár alatt éltek. Ez az ősi ispáni vár, védőképességét tekintve, eléggé gyenge lehetett, ezért vált szükségessé a tatárjárás után az erődítményen belül olyan védelemre is szolgáló lakótornyok építése, mint amilyeneket a várjobbágyréteg vezetőinek vidéki birtokain is építettek és amilyenek az európai városok egy részében is gyakoriak voltak. Ismerve azokat az éles ellentéteket, amelyek a várossá alakuló Sopron polgárait pártokra, élesen szembenálló ellenséges csoportokra bontották, ezeknek a tornyoknak — az olasz városokhoz hasonlóan — a pártharcok idején is lehetett jelentőségük, azután is, hogy a korszerű erődrendszer a 14. század elején kiépült.

Ezek alapján tehát középkori városaink egy részének (Sopron, Visegrád, esetleg Pozsony) utcaképe, sziluettje sok tekintetben hasonló lehetett az A. Sitte cikke alapján említett nyugateurópai és olasz városokéhoz.²² A soproni tornyok alapfalai pedig valahol a belváros házainak falai között rejtőznek.

²² Biztosra vehető, hogy további kutatások révén az ilyen jellegű magyar városok névsora bővülni fog.

Szeged Joó János rajza után. (XIX. század első fele.)

Szeged történelmi városközpontja

Laboda Zsigmond

1953. nyarán az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke megkezdte a magyar városközpontok felmérését. Ezúttal a felmérési munkatervben két alföldi városunk: Kecskemét és Szeged városközpontja is szerepelt. Ezt indokolta az a körülmény, hogy alföldi városaink mind szerkezeti felépítésükben, mind megjelenésükben különböznek az ország egyéb területein fekvő városainktól.

Általános érvényű megállapításokat természetesen csak több alföldi városközpont felmérése, feldolgozása és összehasonlítása után tehetünk, a jelenlegi munkák ez irányban csak a kezdeti lépések.

* *
*

Szeged a Nagyalföld közepén, annak legmélyebb vonalán, a Tisza völgyében fekszik. A terület évente nem kap sok csapadékot, mégis a történelem folyamán a táj uralkodó eleme a víz volt. A Tisza vízgyűjtőterületéről az év folyamán kisebb-nagyobb vízmenyiség hömpölyög végig a Tisza medrében. Áradások idején Szegednél naponta kb. 2—300 millió köbméter víz folyik el. Valamikor ez a nagy vízmenyiség hatalmas területet árasztott el. Ebben az időben árvizek esetén a Tiszavölgy alföldi szakaszának területe egyetlen tenger volt.

Sajnos, ma már nem tudunk fogalmat alkotni magunknak arról, hogy milyen lehetett ez a vízvilág, melybe az első települők beköltöztek. Az bizonyos, hogy áradás esetén a talajnak 1—2 m-es kiemelkedései már biztos védelmet nyújtottak.

A nyugati irányban távolabb kezdődő magasabb morfológiai szintekhez viszonyítva Szeged alacsony fekvésű lapos terület, melyet sekély vízállások horpadásai darabokra téptek. A város területén a morotvák és csöpörkék elhelyezkedésükkel három szárazon maradt, településre alkalmas helyet rajzoltak ki. Tulajdonképpen Szeged eredeti hármastottságát ezek a pontok határozták meg. A három pont közül a középső válik uralkodóvá, miután ez emelkedik ki legjobban az árvízszintérből, itt a legkedvezőbb a Tiszán való átkelés is. Ez a hely képezi a város magját, itt épült a Vár és a Palánk. Délre a legnagyobb kiterjedésű területen Al-Szeged, északon a szigetcsoportokon Felső-Sziget alakul. A távolabbi környéken is nagyobb számmal voltak kisebb kiterjedésű, csekély kiemelkedésű, településre alkalmas dombok. Így a víz nem zárta ki az embert erről a területről. A magasabb dombok a vízpartok letelepedésre mind alkalmas területek voltak, melyek mindazt az előnyt tudták nyújtani, melyek a víz partján általában jellemzőek.

A török hódoltság idején a terület kultúrája nagymértékben megsemmisült és elnéptelenedett. Majd ezt követően a Tisza szabályozásával, a védőgátak építésével a táj csaknem teljesen megváltozott. A korábbi 1—2 m-es szintingadozás helyett a gátak közé szorított víz Szegednél 11 m-es szintingadozást mutat.

Az emberi munka eredményeként 25.000 km²-nyi árterület szabadult fel és adott lehetőséget újabb települések kialakulására és a meglévők fejlesztésére.

— — —

Szeged környékén — a Tisza—Maros torkolat és Fehértó környékén — végzett ásatások arról tanúskodnak, hogy ez a terület legalább 3000 év óta folyamatosan emberi lakóhelyül szolgált.

A kőkorszaktól kezdve az ember által igénybevett terület állandóan növekszik, majd a vas elterjedése után meginduló népvándorlás nyomán csökken és csak a vízpartokra és a kereskedelmi útvonalak mentére korlátozódik. Az erdélyi sóbányászat fellendülésével megindul a kereskedelmi élet, mely később a római, hun, majd avar birodalom idején is jelentős.

A középkorban a sószállítás jelentősége növekedett. A Maroson szállított árut Szegeden rakták le, majd hajón és szekéren szállították tovább az ország különböző részeire, ahonnan a hajók és szekerek iparikkal tértek vissza. Ez a város iparát és kereskedelmét fellendítette.

A város további gazdasági fejlődését jelentette az erdélyi ércvel való kapcsolata. Károly Róbert pénzverő műhelyt alapít. A középkor végén az ország legkiválóbb ötvös céhe Szegeden volt. Később a só mellett a borkereskedelem is jelentős lett, mert a délidéki borokat Szegeden keresztül szállították Kassa és Lengyelország felé.

Valószínű, hogy a magyarság a későbbi vár és a palánk helyén települt le. Ezt bizonyítja a város legrégebb temploma — a Szent Demeter templom — meglévő tornyának alapfala a XI. századból.

A tatárjárás előtt IV. Béla Szeged környékére védelmi szempontból kunokat telepít. Később a várossal szorosabb kapcsolatba kerültek és csoportosan települtek le a városrészek között.

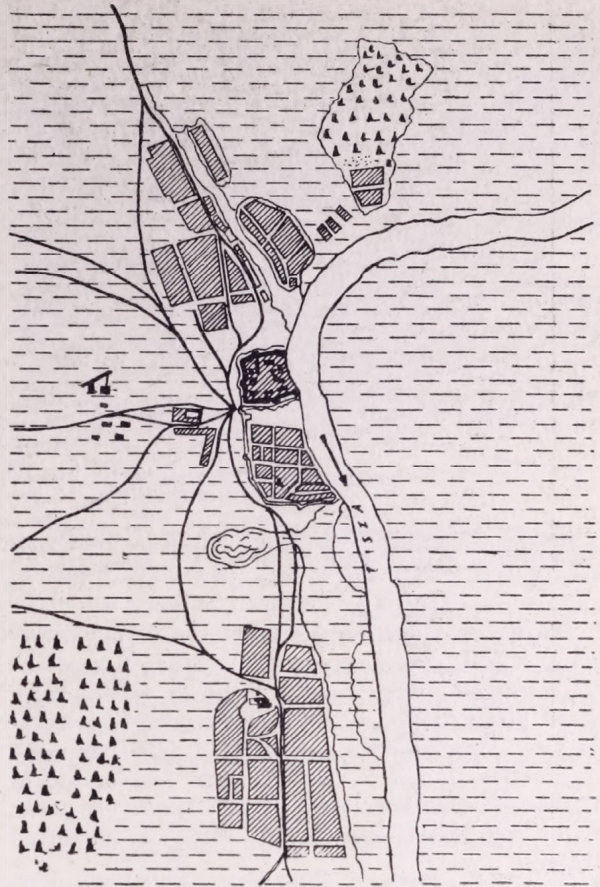
A tatár sereg elől 1241-ben a város lakossága elmenekül, ami arra enged következtetni, hogy a városnak nem voltak védelmi építményei.

A tatárjárás után IV. Béla építteti fel Szeged várát, melynek során az ősi település szerepe kibővül. Valószínű, hogy a vár a sziget északi részén — az ősi telephelyen — földből épülhetett, majd később léglábol építették át. A várterület később kicsinynek bizonyult, így ettől délre épült a nyílt város, a Palánk, melyet idővel árokkal vettek körül.

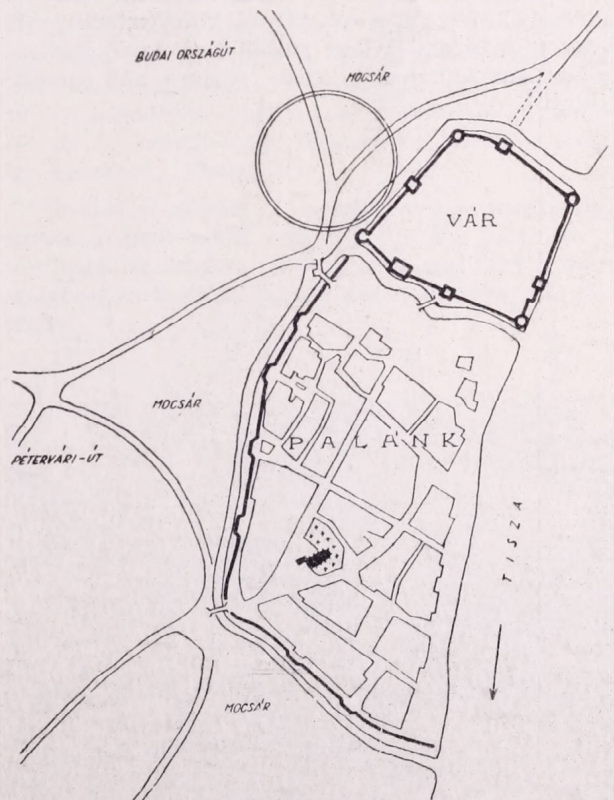
A középkori települések általában önálló városrészekből tevődnek össze; Szeged is több különálló városrészből állt. A vár és a Palánkon kívül önálló település volt Al-Szeged kb. a mai alsóváros helyén — melynek főútvonala a Bácskából a várba vezető útvonal mentén épült ki. A vártól északkeletre és útszakra fekvő szigeteken Felsősziget alakul ki. Főútvonala a várból Algyő felé vezető út volt.

Az Anjouk korában a jó vám- és kereskedelmi politika révén Szeged fellendül. Forgalmi csomópont, a gazdasági életnek a központja lesz. Kereskedelmi útjait kiépítik, a várost fejlesztik. A városi polgárság gazdasági fellendülésének első virágkorát éli. Ebben az időben a város terjeszkedik a sík területen, ahol víz nem gátolja. A várból kivezető utak mentén az épületek sűrűsödnek. A várat a haditechnika fejlődése folytán kerek sarokbástyákkal egészítik ki és belül a falak mögött földtöltést készítenek.

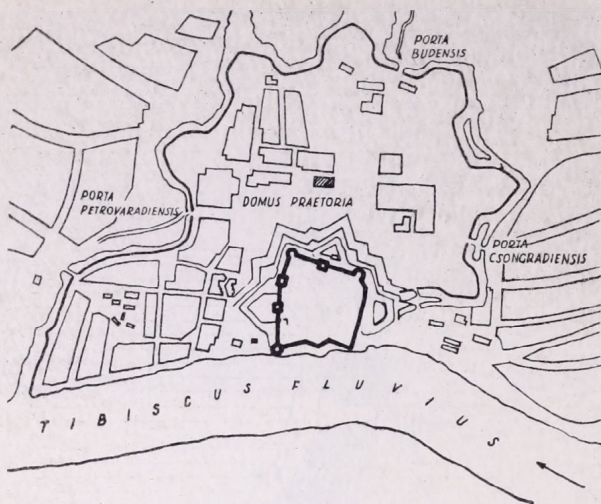
A XV. század közepétől Szeged hadi szempontból is jelentős hely lett. A Balkánról közeledő török hadsereg visszaverését itt szervezték, felvonuló központtá vált. Több eredményes támadást indítottak Szegedről, a harcok azonban később elérték Szeged falait.

Szeged és környékének térképe 1713-ban (másolat).

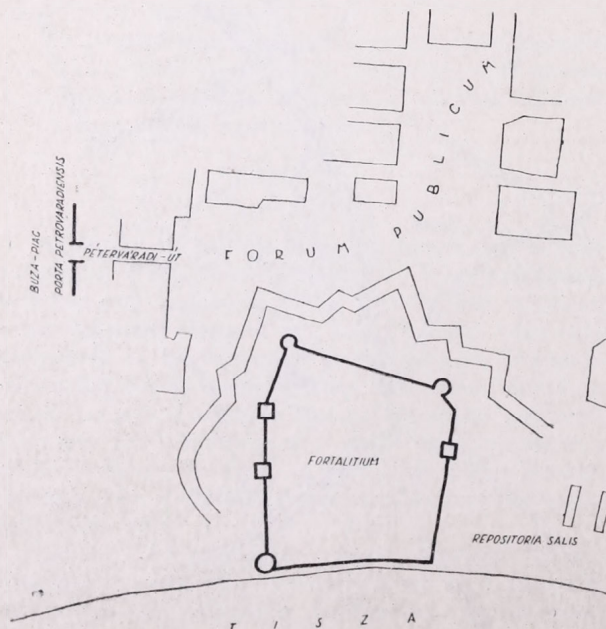
Vár és a Palánk 1713-ban (a Széchenyi tér helye körrel jelölve).

Szeged városközpontja és környéke 1747-ben (másolat a Kaltschmidt Ábrahám féle térképről).

1526-ban a török sereg elfoglalta a várat, kifosztotta és felgyújtotta a várost. A romokban heverő várat kijavították, megerősítették, csekély számú helyőrségre bízták. 1552-ben rajtaütéssel próbálták a várost visszafoglalni, de megérkezett a felmentő török sereg és bosszút állt a városon, ismét felgyújtotta és kifosztotta. Több ízben vonult át és állomásozott török sereg a városban s ez minden esetben a pusztulást jelentette.

A lakosság kulturális szükségleteinek kielégítéséről egyáltalán nem gondoskodtak. A középkor műemlékei, templomok, középületek, paloták majdnem mind elpusztultak, részben a sok háború következtében, másrészt a szükséges javítást nélkülözve.¹ Az új építkezéseket megakadályozták, saját céljaikra alig építettek valamit.

Városközpont 1776—77-ben (másolat).

1686-ban a város felszabadul a török uralom alól. Később tartós fejlődés következik a város történetében: különösen a kézműipar fejlődik.

A háborús veszély megszűnésével — a XVIII. században a közbiztonság szilárdulásával kezd fejlődni a város. A városi polgárság, a kisiparosok, a kert- és szőlőműveléssel, földműveléssel foglalkozó parasztság is építkeznek. Ekkor alakul ki a régi városrészekből a belváros, melynek beépítése fokozatosan tömörül és az épületek magassága is növekszik. A külvárosok hosszú utcáiban laza, terjengős beépítés keletkezik. Az árvíz által megrongált régi épületeket részben lebontották, vagy átépítették.

Szegeden a történelem folyamán kb. 30-szor pusztított az árvíz, melyek közül a legnagyobb volt az 1879-ben bekövetkezett katasztrófa.

Ez az igen rövid történeti áttekintés megmagyarázza, hogy miért nem kereshetjük ma a középkori városképet, városszerkezetet Szegeden. A múltból kevés műemlék maradt meg számunkra.

Az 1747-es Kaltschmidt-féle térképen az Eugeniuszáncsal bővített területen belül — a városközpont helyén — hatalmas térség látható.

¹ Szeged gazdagságáról a török krónikák is említést tesznek. „Szeged ... óriási kiterjedéséről, nagy épületeiről, javainak bőségéről és arról híres, hogy lakosai között nagy számmal vannak dúsgazdagok ... utcái tele vannak ritka és értékes áruval, melyet a kereskedők hoztak minden irányból”. (Kemál paszáé. Mohács — name.)

A városközpont és környéke 1878-ban (másolat).

A sok háborús pusztulás után az újkori Szeged ötletszerűen fejlődött. Az így kialakult városban azonban mégis figyelemreméltó, értékes városszerkezet és városközpont keletkezett.

* *
*

Szeged régi térképeit tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a mai Széchenyi tér területe mindvégig beépítetlen terület volt. Az 1713-as alaprajz szerint a vár és a palánk területét északon, délen és nyugaton mocsarak vették körül. A palánkon kívül eső Széchenyi tér helyén is mocsár volt. A vár és a város között a mai Roosevelt téren üres és száraz térséget találunk. Itt kereshető az ősi piactér, mely a város fejlődésével együtt növekszik és terjed a mai Széchenyi tér irányában.

Ennek az ősi piacnak elhelyezése tekintetében igen érdekes jelenséggel állunk szemben. Városainkban általában a várnak és a városnak külön piaca van, mert külön települések. Élesen el vannak szigetelve egymástól és rendszerint nagyobb távolság is van közöttük. Nemcsak külön területi joghatár választja el őket egymástól, hanem az ellenséges viszálykodás is. Az 1713-as alaprajzon az elkülönítettség nem észlelhető. Ellenkezőleg: egybeolvadó fal és árok veszi körül a várat, palánkot, piacot, és azokat egységbe foglalja.

A városközpont a XVIII. században kezd kibontakozni. A nagy térséget keleti oldalon a vár fala

Klauzál tér az 1900-as években.

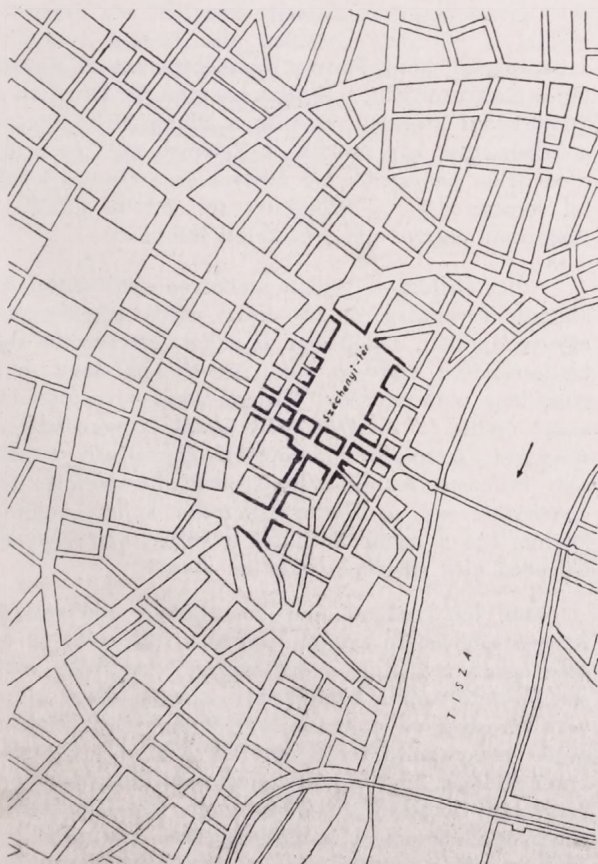
zárja le, nyugati oldalon a városháza épül 1728-ban Schwörz tervei alapján. A nagy térség formai alakulását láthatjuk az 1776–77-es térképen is, a Forum Publicum egyre szabályosabb formát vesz fel.

A városháza helyén 1799-ben épül a Vedres István féle városháza. Az 1878-as állapotot mutató térkép arról tanúskodik, hogy a városközpont másfél évszázad alatt alakult ki csaknem teljesen a mai formájában.

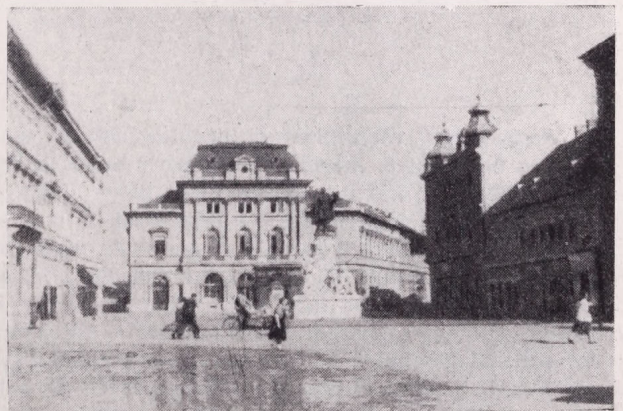
A leglényegesebb formai alakítást jelentette a Zsótér-ház (Széchenyi tér 9.) felépítése, melyet 1844-ben fejeztek be. Az épület a nagy térség nyugati irányban lévő nyúlványát leválasztotta, így a Széchenyi tér nyugati oldala csaknem egyenes vonallal záródott.

A mai Széchenyi tér és a Klauzál tér eredetileg egy nagy térséget alkotott. Az 1872-ben épült Kis-Dávid-ház (Széchenyi tér 15.), később a Széchenyi tér 16–17. számú ház épülettömbje a Kárász-házig (Klauzál tér 5.) húzódó nagy térséget két részre osztotta, így kialakult a Klauzál tér.

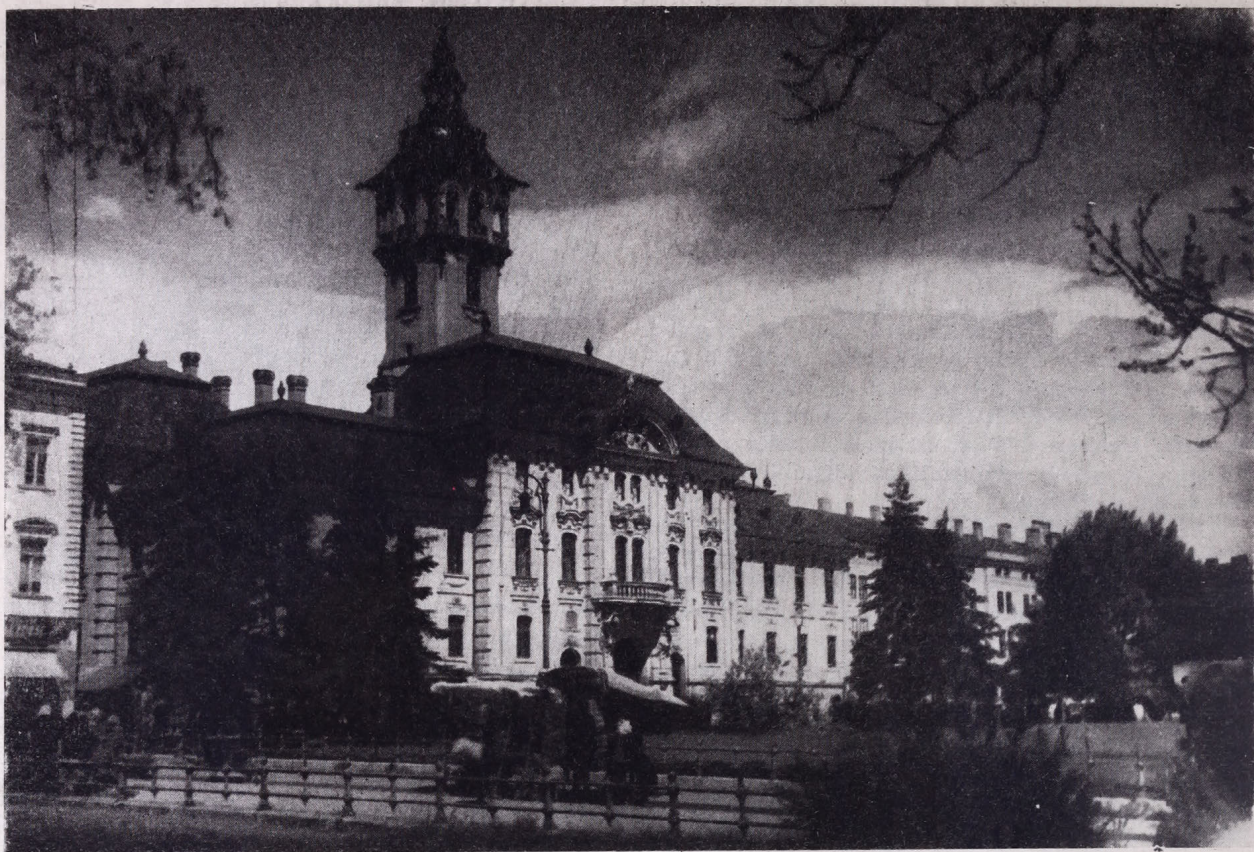
Ebben az időben a méretében már csökkentett Széchenyi teret keleti oldalon a vár fala határolta. A tér keleti épületsorát 1879 után a nagy árvíz megszüntével építették ki. Akkor került lebontásra a várfal is.

A városközpont és környéke 1928-ban (másolat).

Klauzál tér.

Széchenyi tér. Tanácsház.

A mai városházát 1883-ban a rekonstrukció során Pártos Gyula és Lechner Ödön építette a régi városháza mintájára franciás jellegű, eklektikus barokk stílusban. A régi épület tömegelrendezése megmaradt, csak a tornyot építették fel új helyre.

A városközpont helyén az egykor kialakult nagy térség a fejlődés folyamán mindvégig csökkent méreteiben, formailag pedig mind szabályosabb és szabályosabb szerkezeti rendszerré alakult.

1879-ig a Széchenyi tér volt a város piactere. A Kárász (Lenin) utca vezetett a pétervárad-i országútra, a Kárász és Költsey utca sarkán állott a pétervárad-i kapu (Porta Petrovaradiensis). A kapu előtt a mai Dugonits tér helyén a Búza-piac volt.

* * *

Szeged mai városépítészeti együttesének fő tengelye a Lenin utca, megközelítőleg párhuzamos a Tiszával. Délen a Dugonits térből indul ki — amely a Sztálin körúttal kapcsolódik — míg északon a Széchenyi tér hossz tengelyén és a Takaréktár utcán át ismét beköt a Sztálin körútba, így a tengely a körút két pontját összekötve hírt alkot. Kereszt tengelye a Híd utca, mely a Tisza-hídtól kiindulva a Széchenyi tér déli oldalán halad át és a Csekonics utcával kapcsolódik a Sztálin körútba. A Széchenyi tér nyugati oldalából kiinduló rövid utcák a Sztálin körúttal adnak kapcsolatot, míg a tér keleti oldalán lévő utcák

a tiszaparttal kötik össze a városközpontot. A Klauzál tér a Kígyó utcával a Sztálin körútba, az Oroszlán és Tömörkényi utcával, valamint a Viktor Hugó utcával a tiszaparthoz kapcsolódik. A Kelemen utca és Zrínyi utca délen az Április 4-e utcával és a Sztálin körúttal kapcsolódik. A Széchenyi tér északi oldalán a Budapesti sugárút indul ki keleti irányban.

A történelem folyamán szabályos szerkezettel kialakult városközpont az egész város szerkezetével együtt fejlődött, ennél fogva az akkori szerkezetbe való beilleszkedése kedvező volt. Az 1879-es nagy árvíz pusztítása után Szegedet körutas-sugaras városszerkezettel építik át. Az 1879 előtt kialakult városközpont szerkezeti felépítés tekintetében úgyszólván semmit sem változott. A régi városközpont kompozíciós felépítésének egy új városszerkezetbe kellett beilleszkednie. Ezt a nehéz feladatot a város rekonstrukciós tervében elég sikeresen oldották meg.

Meg kell említeni, hogy az Alföldön elhelyezkedő Szeged kiterjedése mindig nagyobb volt, mint az ország egyéb területein fekvő hasonló népességű városok területe. Már a középkorban is a palánkkal körülvett városban az épületek kényelmesen helyezkedtek el és tágas belső térségeket alkottak. Ez nagyrészt abból adódott, hogy a várost nem kőfal, hanem palánk vette körül, melynek bővítése nem jelentett komoly nehézséget. Sajnos a középkori város szerkezeti felépítését nem ismerjük, csak terjengőségére vonatkozóan vannak némi adataink. A későbbi korokban a vá-

ros terjengőssége megmutatkozik; szerkezete pedig szabályosságot mutat.

Szeged városközpontja a szabályos szerkezetét nem a nagy árvíz pusztítása után öltötte magára, hanem eredete — terjengős voltával együtt — az árvíz előtti időre nyúlik vissza.

* *
*

Az együttes főtengelye — a Lenin (Kárász) utca — a megközelítőleg trapezoid formájú Dugonits térből indul ki. Hosszabb útszakasszal a Klauzál teret, majd egy rövid szakasszal a Széchenyi teret kapcsolja össze.

A Dugonits tér keleti oldalán helyezkedik el a tér főépülete: az egyetem központi épülete. A tér a városszerkezet és a városközpont szempontjából igen fontos helyen van és ennél fogva sem alaprajzi megoldása, sem a térfalak jelenlegi kialakítása nem kielégítő.

A Dugonits térből a Lenin utca indítása kedvezőtlen a különböző magasságú saroképületek miatt. Továbbjutva az utcakép fokozatosan javul. Az 1:1-es légtérarányú utca kedvezően vezeti a szemet a Széchenyi tér felé, ahol belefut a zöld növényzetbe. A hosszabb szakasz után a Klauzál térnél megszakad a beépítés folyamatossága, majd a Klauzál tér és a Széchenyi tér közötti két épület kapuzatként jelentkezik a Széchenyi térre való bejutás előtt. Ez az utcában igen kedvező ritmusváltást ad és előkészíti a Széchenyi teret.

A Klauzál tér 1:4-es nyújtott arányú, intim megjelenésű tér, melynek térfalait egy-kétemeletes eklektikus és klasszicizáló épületek alkotják. A kellemes arányú téren az épületek jól érvényesülnek.

Ha a Klauzál térről tovább haladunk a Lenin utca rövid szakaszán át a Széchenyi térre beérkezés-kor nem kereshetjük a Klauzál téren nyújtott élmé-

nyeket. A nagy négyszögletes térség belső parkját nagyrészt kétemeletes épületek övezik. A túlnyomóan eklektikus és klasszicista épületek nem külön-külön érvényesülnek, hanem harmónikus összhatásban a belső tálca kereteként. Térhatást nem kapunk, mert szemünk nem tudja a nagy térséget egyszerre áttekinteni, csak részleteiben. Ezért indokolt a téren a növényzet, a szobrok és emlékművek, mert a részleteknek témát adnak.

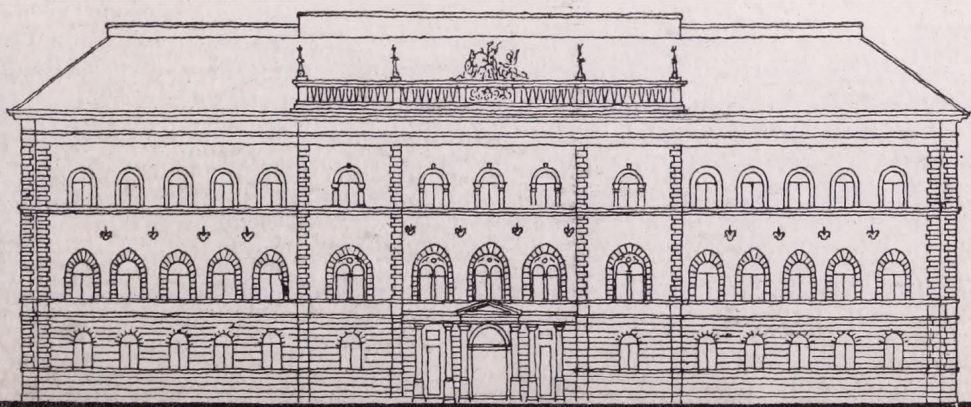
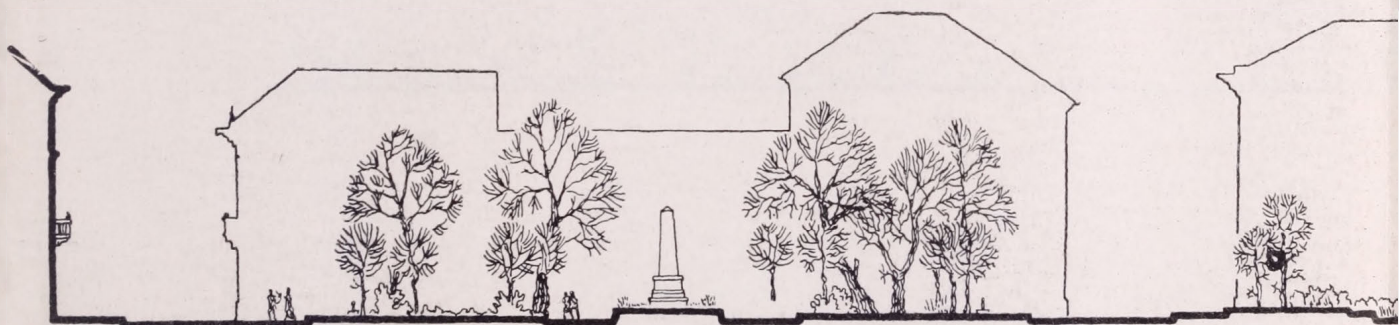
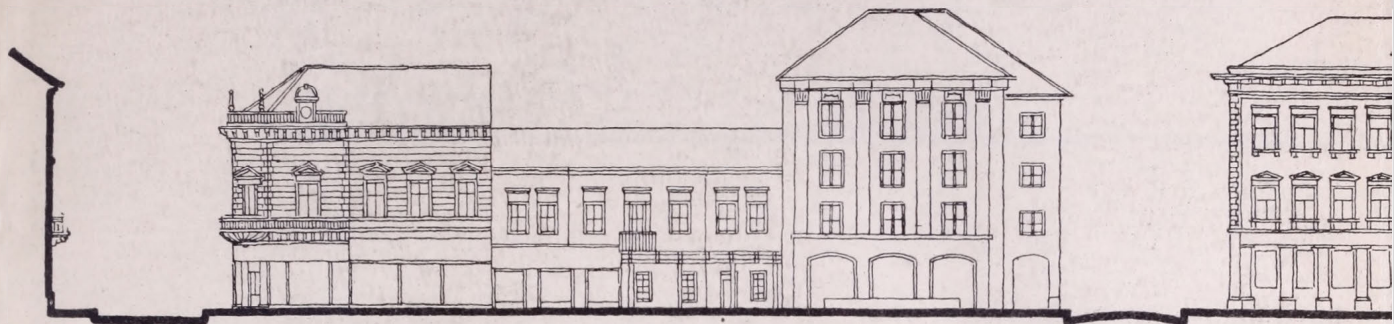
A térbe bejutva önkéntelenül körültekintünk, szemünk keresi a növényzet mögött a távoli térfalat, a keretet, melyből felkiáltójelként tűnik elő a főtéma: a Tanácsház tornyával. Ha a parkban a főtéma felé közeledünk, jelentőségét mindjobban érezzük. Míg előbb csak a fák mögött mutatkozott meg, közelről egy tisztás terület biztosítja a kedvező látási viszonyokat, az előtte lévő süllyesztett síkú kellemes kialakítású parkrészlet tovább fokozza jelentőségét.

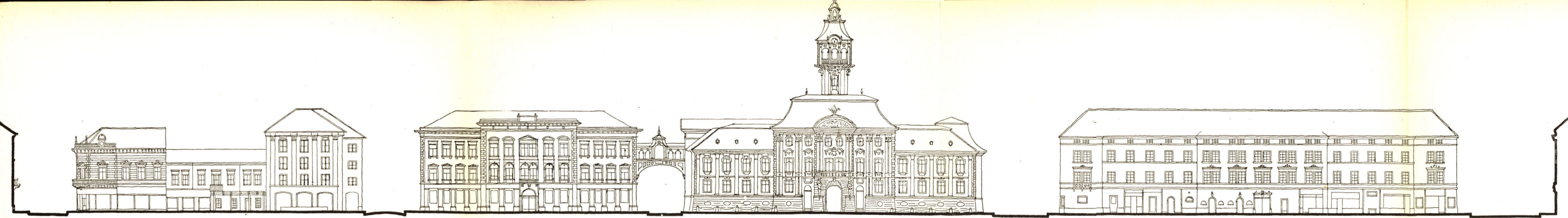
A tér északi térfalának kialakítása nem elég egyseges. A Széchenyi tér déli oldalán a városközpont kelet-nyugati tengelyét képező útvonalnak a városszerkezetbe való jelentőségét növelni kell.

E rövid tanulmány keretén belül ismerttettem Szeged városközpontjának kialakulását, fejlődését. Ezzel kapcsolatban a terjengősségre, valamint a szabályosságnak régi multjára vonatkozó megállapítások megcáfolják azt a közhitet, hogy Szeged központja csak a nagy árvíz után nyerte volna el szabályos alaprajzát. Így tehát Szeged szabályos városközpontja szerkezeti kialakulásánál fogva az alföldi városoknak sajátos típusát képezi.

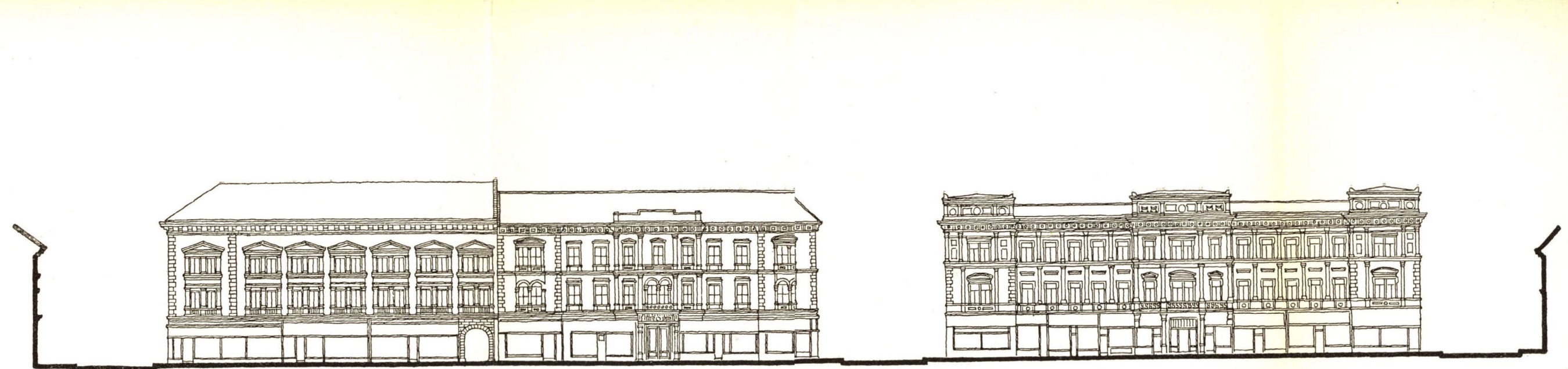
A felmérést irányította: Perényi Imre egyetemi tanár és Pogány Frigyes docens.

A felmérést vezette: Laboda Zsigmond tanársegéd.
A felmérési csoport tagjai: Babits Tibor, Bozai József, Domszky Tamás IV. éves építőművészhallgatók, Illés Lajos, Maár Márton, Papp Judit, Pretsch Mária, Rosenberszky Sándor, Sági Károly, Südi Ernő, Szabó Emil III. éves építőművészhallgatók.

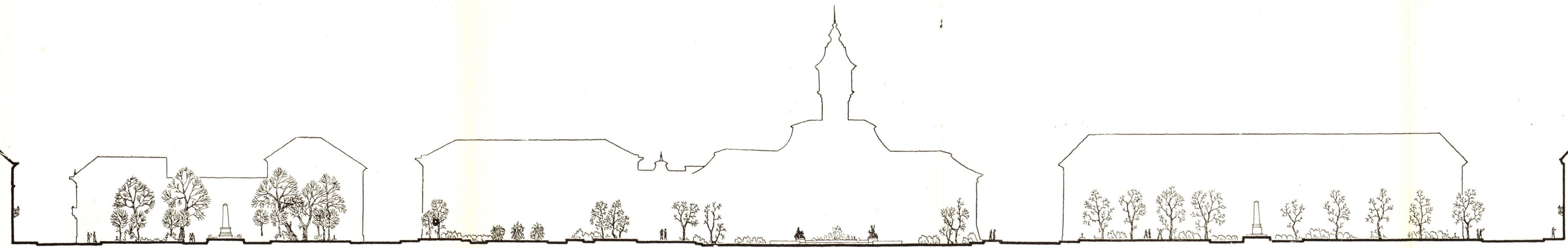

Széchenyi tér nyugati térfala 1:500.

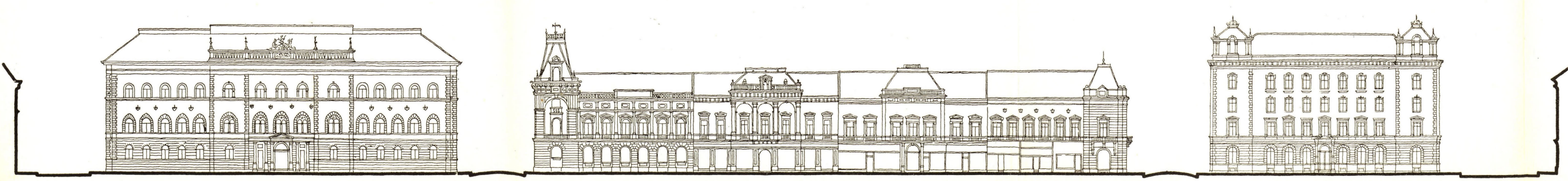
Széchenyi tér déli térfala 1:500.

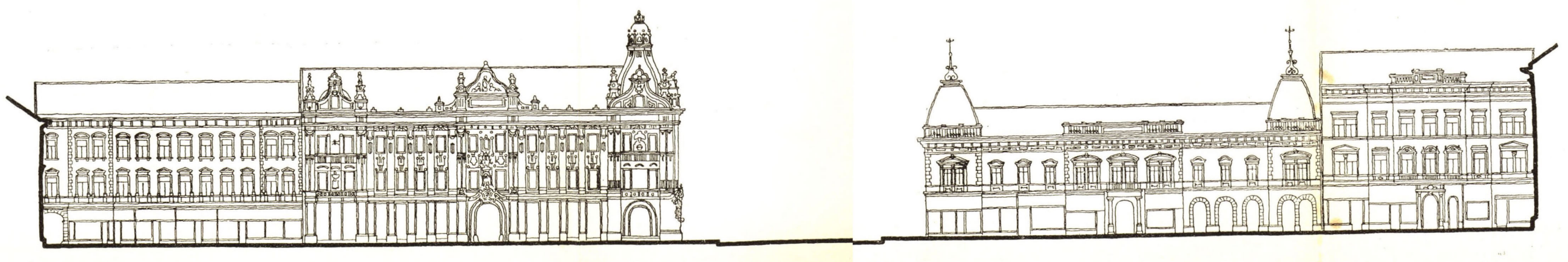
Széchenyi tér hosszmetsete 1:500.

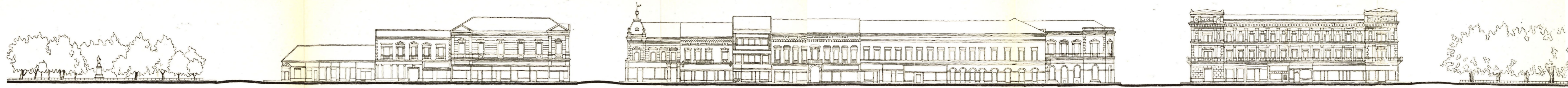
Széchenyi tér keresztmetsete 1:500.

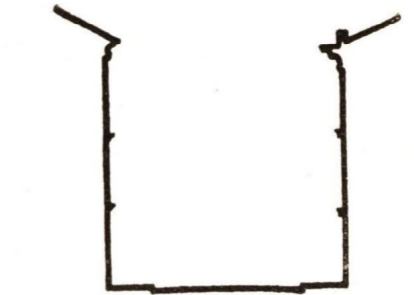
Széchenyi tér keleti térfala 1:500.

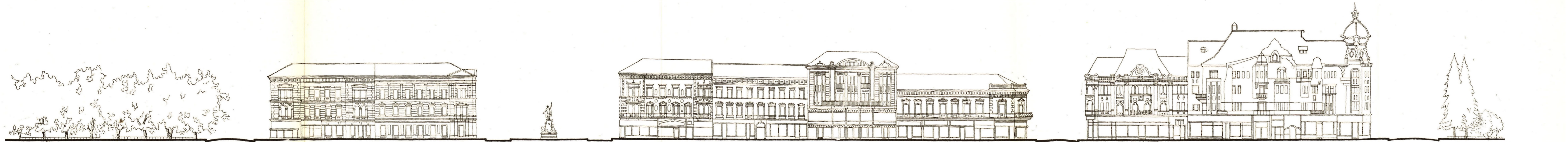
Széchenyi tér északi térfala 1:500.

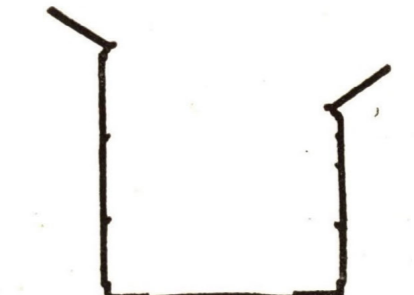
Lenin utca nyugati oldala 1:500.

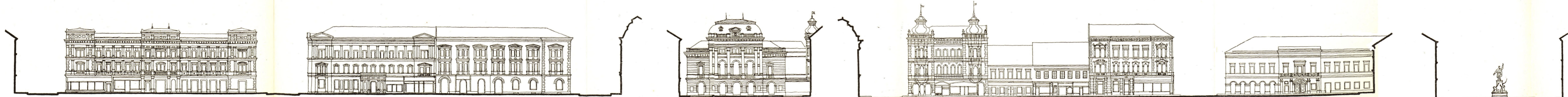
Lenin utca metszete (A—A) 1:500.

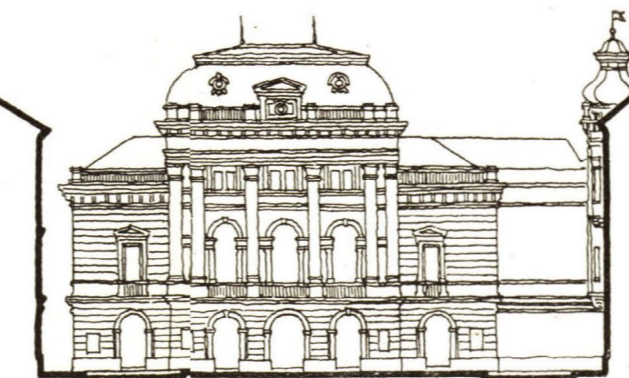
Lenin utca keleti oldala 1:500.

Lenin utca metszete (D—D) 1:500.

Klauzál tér északi térfala 1:500.

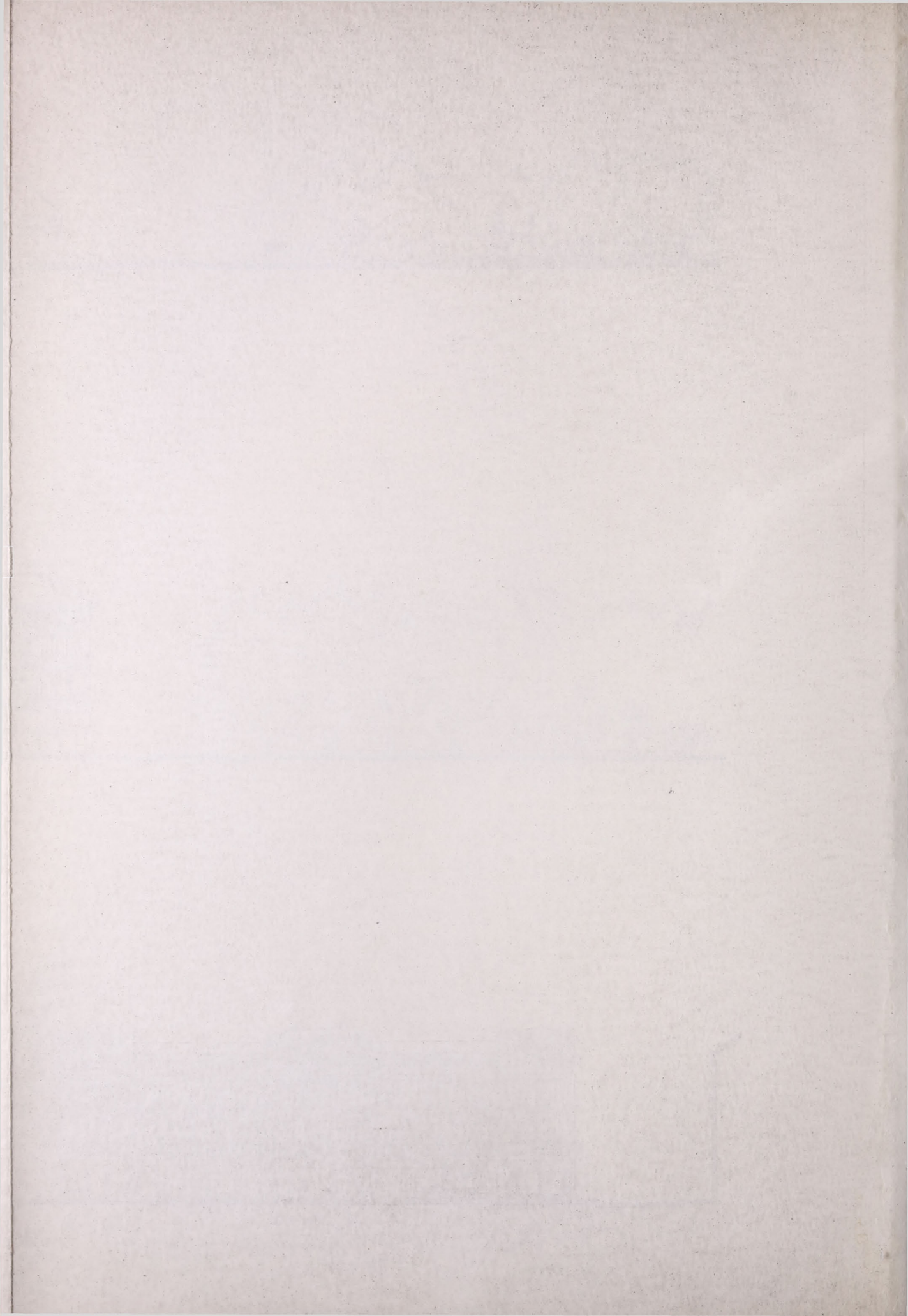
Klauzál tér keleti térfala (C—C) 1:500

Klauzál tér déli térfala 1:500.

Klauzál tér keresztmetszete (B—B) 1:500.

Gazdasági régiók területi tervezése és jelentősége települések tervezésében és építésében*

Tonev Ljuben

Bevezetés.

„A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“ című művében J. V. Sztálin rendkívül világos, klasszikus megfogalmazással arra tanít bennünket, hogy a szocializmus gazdasági alaptörvényének lényeges vonásai és követelményei a következők: „az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szüntelen növekedése és tökéletesedése útján“. Ugyanabból a műből megértjük azt is, hogy a szocialista termelésnek ezt a nagy célját, vagyis „az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítását“, csak akkor érhetjük el, ha a másik szocialista törvényt — a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényét — is alkalmazzuk. Ez a törvény — Sztálin elvtárs tanítása szerint — „lehetőséget ad tervező szerveinknek, hogy helyesen tervezzék meg a társadalmi termelést“. A szovjet társadalmi rend alapja ezért a szocialista gazdasági rendszer és a termelési eszközök társadalmi tulajdona, melyben a tervszerű vezetés a népgazdaság tervszerű fejlesztését parancsoló objektív törvényszerűség kifejezése. A Sztálini Alkotmány ezért kimondja, hogy az „SzSzkSz gazdasági életét az állami népgazdasági terv szabja meg és irányítja a közvagyon növelése, a dolgozók anyagi és kulturális színvonalának szakadatlan emelése, az SzSzkSz függetlenségének erősítése és védőképességének fokozása érdekében“ (11. cikkely).

Ezek a népgazdasági tervek a bővített szocialista újratermelés tervei; ennek a termelésnek minden oldalát — a termelést, a forgalmat, az elosztást és a fogyasztást — összehangolják. Ezekkel a tervekkel érik el a különböző népgazdasági ágak, és pedig az ipar és a mezőgazdaság, a kitermelő és a feldolgozó ipar, a termelés és az áruforgalom stb. fejlődése közötti helyes arányt. Ezek a tervek szabják meg a termelőerők fejlődését és elhelyezkedését az országban.

* Közzöljük L. Tonev professzor, a Szófiai Építőipari Műszaki Egyetem Városerősségi Tanszékének vezetője, a Bolgár Tudományos Akadémia levelező tagja, az Akadémiai Építészeti és Városerősségi Intézet igazgatójának regionális tervezési tárgyú értekezését. Ezzel megindítottuk a két tanszék közötti tudományos tapasztalatcserét. Tonev professzor cikke nemcsak tájékoztatást ad az idevonatkozó bolgár kutatásokról, hanem tanulmányával segítséget is nyújt az általunk hasonló témakörben végzett kutatási munkákhoz.

Ezért ezek a tervek, mint Sztálin elvtárs tanítja, „nem tervjósítások, nem tervtalálgatások, hanem *tervutasítások*, amelyek kötelezik a vezető szerveket és meghatározzák gazdasági fejlődésünk jövőbeli irányát az egész országban“. Ezt a rendkívül bonyolult és felelősségteljes tervezést, amelynek tudományosan, helyesen és megalapozottan kell kifejeznie és előmozdítania a népgazdaság tervszerű fejlődését, csak abban az esetben lehet végrehajtani, ha területi egységenként, megyénként, járásonként — egészen a legkisebb települési egységeig — történik. V. I. Lenin már közvetlenül a forradalom után rámutatott arra, hogy a termelőerők elhelyezkedését, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését *régiók szerint* kell megtervezni. Később, az SzK(b)P 1930-ban megtartott XVI. kongresszusán, J. V. Sztálin tovább fejlesztette ezt a gondolatot. Valójában ez a gondolat teremtette meg a sztálini ötéves népgazdasági tervek kidolgozásának előfeltételeit, melyek szerint a termelőerők elhelyezése és a gazdaság fejlesztése *gazdasági régióként, annak az elvnek alapján történik, hogy az ipart közel kell vinni a nyersanyagforrásokhoz és a fogyasztókhoz*.

Az így elkülönített *gazdasági régióknak* — az SzK(b)P XVIII. kongresszusán elfogadott határozat értelmében — rendkívül nagy jelentőségük van a szocialista termelésben. Gazdaságuk komplex fejlődése egyrészt néhány olyan szakosító gazdasági ág fejlődésére épül fel, amelyek a régió szakosítását országos viszonylatban meghatározzák, másrészt azoknak a különféle ipari és mezőgazdasági termékeknek előállítására, amelyek helyi szükségletek fedezését és helyi érdekeket szolgálnak, végül, harmadsorban, a szomszédos régiókkal és nagyobb területi egységekkel kiépített egészséges gazdasági és szervezeti kapcsolatokra.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen gazdasági régiók elkülönítése, gazdaságunk megtervezése és a termelőerők elhelyezése *egyrészt a gazdasági régiók egész területére vonatkozó nagy komplex műszaki tervezési és szervezési feladatok (regionális tervezési feladatok) megoldását teszi szükségessé, másrészt — nagymértékben kihat az ezen a területen lévő települések városépítési tervezésére és építésére*.

A gazdasági régiók egész területére vonatkozó nagy műszaki tervezési és szervezési feladatok (*a gazdasági egységek regionális tervezése*) mindazokat az intézkedéseket fölelelik, amelyek ennek a területnek

legésszerűbb megszervezéséhez a termelőerők és a gazdaság legteljesebb fejlesztése érdekében, a dolgozókról való szocialista gondoskodás jegyében, vagyis ahhoz szükségesek, hogy a régió területén mindenfajta építést helyes összefüggésben lehessen megtervezni. Ez pedig azt jelenti, hogy helyesen kell elosztani a kitermelő és a feldolgozó ipar vállalatait, az energetikai berendezéseket és hálózatokat, meg kell szervezni a mezőgazdasági területet, a földművelésszövetkezetek, állami gazdaságok és gépállomások telephelyeit, el kell végezni a legfontosabb talajjavítási és szanálási munkákat, folyószabályozásokat, parterősítéseket stb.; ki kell dolgozni a szállítás (közlekedés) sémáját; meg kell határozni a települések helyeit, profilját, lakosságuk lélekszámát és a szükséges terület nagyságát; meg kell szervezni az erdőgazdálkodást, a zöldövezeteket, a szabadon maradó, parkosítandó és védőterületeket, valamint a vízzel borított területeket; ki kell építeni a városon kívüli pihenő, üdülő- és gyógyhelyhálózatot; el kell dönteni a közművek (vízellátás, csatornázás stb.) rendszerének és fővonalainak kérdését; meg kell óvni, meg kell becsülni és fel kell használni a történelmi, építészeti és tájértékeket. Más szóval, *ez a népgazdasági terv anyagi, térbeli és méretbeli felbontása a gazdasági régiók területi szerinti.*

A gazdasági régiók így áttanulmányozott és megoldott problémáinak rendkívül nagy jelentőségük van a települések helyes városépítési tervezésében és építésében. A települések ezáltal nemcsak teljes gazdasági tervfeladatot kapnak, nemcsak jövőbeli fejlődésük helyes vonalát jelölik ki, hanem *helyes tervezésükhöz és építésükhöz keretet, vázat, építészeti, városépítési és mélyépítési alapot is kapnak.*

Ezek az új, bonyolult tervezési feladatok nagy elméleti, kompozíciós, műszaki és gazdasági problémát alkotnak és az utóbbi években igen sokat foglalkoztatják a szovjet szakembereket és az ő példájuk nyomán a többi demokratikus ország, elsősorban Lengyelország és Csehszlovákia szakembereit is. A szocializmus építése a Bolgár Népköztársaságban, az ország szocialista gazdaságának fejlődése az első kétéves és ötéves, majd most a második ötéves népgazdasági terv alapján, igen időszzerűt teszi, hogy ezt az új problémát a mi szakembereink — közigazdszaink, városépítőink, építészeink, mérnökeink és más szakembereink — is tanulmányozzák és megoldják. A gazdasági régiók és mikrorégiók problémája, a gazdasági elhatárolás, fejlesztés és területi tervezés problémája, mint komplex probléma, nálunk is reálissá és időszzerűvé vált.

A Dobrudzsa természetének a Cservenkov-terv alapján az ország elsőrendű éléstárává átalakítása, melyet most újabban a Sallánál és a Devnya folyónál végzett olajfúrások ipari vonatkozásban is kiegészítenek; a Rodop-hegységben, Kördzsali-Madan vidékén, rendkívül gazdag érclelőhelyek feltárása; a Dimitrovó—Szturmai szénmedence kifejlesztése, a Sztudena vízduzzasztóval, a Lenin kohászati művekkel és a Batanovoiban épülő cementgyárral; olyan hangsúlyozottan termelési területkomplexum létesítése, mint a Maricavidék kőszénmedencéje, a Dimitrovgrádban és másutt elhelyezett hozzátartozó kitermelő és feldolgozó iparral; a Mezdra—Vraca—Gavril Genov—Vidin terület mezőgazdasági termelési komplexumként

való elkülönítése; az a lehetőség, hogy a Balkán-hegység lábánál elterülő vidéket, a Fekete-tenger partvidékét, a Szturma völgyet stb. egységes gazdasági egységekké szervezzék — mind azt bizonyítja, hogy a gazdasági régiók (illetve, a mi viszonyaink között, pillanatnyilag, helyesebben — *gazdasági mikrorégiók*) tanulmányozásának és megszervezésének, valamint *egységes területi és mérnöki tervezésének, kiépítésének és megszervezésének kérdése* nemcsak reális és időszzerű, hanem sajnos eléggé elhanyagolt probléma is.

Ezekből a szempontokból kiindulva a Bolgár Tudományos Akadémia Városépítési és Építészeti Intézete, a Városgazdálkodási minisztériummal és az Állami Tervbizottsággal egyetértésben, 1952. évi tudományos kutatási tervébe, tanulmány alakjában, beillesztette a „*Regionális tervezés Bulgáriában és jelentősége a települések tervezésében és építésében*” című témát.

Ennek a felelősségteljes feladatnak az elvégzésére az Intézet tudományos tanácsának határozata alapján külön tudományos szakbizottságot állítottak fel. A bizottság munkatervének kidolgozásával, a tanulmány tematikájának felállításával és a tanulmány megírásával Ljuben Tonev professzort, a bizottság tudományos titkárát bízták meg. A munkát 1953. január havi, a bizottság bővített ülésén, más szakemberek jelenlétében megvitatták, az Intézet tudományos tanácsa pedig 1953. februárban jóváhagyta.

I. FEJEZET.

A regionális tervezés rövid történeti áttekintése a tőkés országokban.

Több települést magukba foglaló nagyobb területek komplex megszervezésének első jeleivel már az ókori görög és római gyarmatokon. később pedig a feudalizmus korában is találkozunk. Ezeket a nagyobb területekre vonatkozó szervezéseket azonban akkoriban elsősorban politikai, gyarmatosítási, közigazgatási és hadászati szempontok diktálták. A területi, „tartományi“, „regionális“ vagy „körzeti“ tervezés és szervezés a szó mai értelmében tulajdonképpen csak a 19. század végén vált szükségessé, különösképpen századunk első évtizedeiben, amikor Angliában és Franciaországban, később pedig Amerikában és Németországban rohamos fejlődésnek indult a kapitalizmus. Ennek a rohamos kapitalista fejlődésnek eredményeképpen a *termelőerők elosztása nemcsak nemzetközi viszonylatban, hanem az egyes tőkés országokon belül is egyenlőtlené vált.* Ezáltal egymással versengő régiók keletkeztek, a peremterületek erősen lemaradtak, kiéleződött a város és a falu közötti ellentét, a természeti adottságok és kincsek kihasználása ésszerűtlenül folyt. A nehézipart vaktában fejlesztették és összpontosították kőszénbányákban és lelőhelyeken vagy vízierőben gazdag, de korlátozott területekre. A közlekedés mérhetetlenül megnőtt és rendkívül bonyolulttá vált. Kezdetét vette a városok gyors és tervszerűtlen növekedése és gyakran az egymáshoz közelfekvő települések egyesítése és együttes fejlesztése. Ebből bonyolult közlekedési, energiagazdasági, vízellátási, csatornázási és egyéb kérdések származtak... Ezekben az országokban mindez még az első világháború előtt igen gyakran egész területek,

megyék és járások olyan *közös problémáit* vetette fel, amelyek messze túlnyúltak az egyes települések közigazgatási határain. Az imperializmusban ez ellentmondások még fokozottabb kiéleződése, (melyet a közgazdasági, társadalmi, orvosi és városépítési tudomány fejlődése idézett elő) még követelőbb formában tűzte napirendre ezeknek a problémáknak egész területekre vonatkozó komplex vizsgálatát és megoldását felölelő kérdést. Világossá vált, hogy a város a maga fejlődésében nem elszigetelt és önálló egység gazdasági, közigazgatási, építészeti tekintetben. Kiderült, hogy e bonyolult modern problémák megoldásának több településre, egész megyékre és régiókra kell kiterjednie.

A város hatása elsősorban azért terjedt túl közigazgatási határain, mert a város járásának vagy megyéjének közigazgatási és kulturális központja volt. Nem kisebb jelentőségű volt ebben a tekintetben az a körülmény sem, hogy a város az ipar és a kereskedelem fejlődésével egyrészt ennek a nagyobb kiterjedésű területnek termelési központjává, másrészt pedig nyersanyagainak és mezőgazdasági termékeinek fogyasztójává lett. Ugyanakkor, a város iparával munkát adott a feléje gravitáló területen lévő kisebb települések lakóinak.

A város közigazgatási határain túlterjedő hatásának ezeken a legegyszerűbb esetein kívül két és több város kölcsönös viszonyának bonyolultabb esetei is előfordulnak. Előfordul, például, amikor az egyik város ipari dolgozóinak nagyrésze a szomszédos kisebb városokban vagy településeken lakik. Vagy, amikor valamely város vízszolgáltatás, csatornázás, villamos áramellátás stb. tekintetében a szomszédos várostól függ, vagy azzal közös ilyen kérdései vannak. A bonyolult kölcsönös viszonyoknak ezek az esetei főleg az olyan gazdag kőszénvidékeken fordultak elő, mint a németországi Ruhr-vidék, Franciaország északi bányavidékei, a Liverpool—Manchester—Hull vidék Angliában stb.; ilyen esetek adódtak a gyógyforrásokban gazdag vidékeken is, ahol olyan előkelő fürdőhelyeket lehetett létesíteni, mint a csehszlovákiai Karlovy Vary, a franciaországi Vichy stb., valamint a hegyi üdülőövezetekben, ahol szállodák és szanatóriumok létesítésére adódtak kedvező feltételek, mint pl. a francia Alpokban Hauteville vagy a szép tengerparti ill. hegyvidéki üdülővidékeken, az egész francia Riviera a Földközi-tenger partján, Franciaország normandiai tengerpartján, Svájc vidékein stb.

Végül, a tőkés országok nagy fővárosai a környező nagy kiterjedésű területek és régiók erős gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális központjaivá váltak. Ezeken a területeken sokszáz kisebb város és falu van, amelyek önálló igazgatásuk ellenére merő függvényei a nagy főváros szükségleteinek és életének: ezeken a településeken talál olcsó és higiénikus lakást a sokmillió főváros lakóinak nagyrésze; zömmel itt vannak a főváros nagy iparvállalatai és gyárai; hegyeik, folyóik és réteik, a fővárosi lakosság egyetlen és természetes pihenőhelyei; ezeknek a kisebb városoknak és településeknek a vízellátása, csatornázása, villamosítása, a határaikon belül eső utak és utcák építése és karbantartása a főváros megfelelő hálózatának vagy rendszerének része és annak is kell lennie.

A tőkés rendszer azonban, amelyet a gazdasági fejlődés zűrzavara és tervszerűtlensége, a város és a falu közötti ellentét kiéleződése, a városközpont és a perem, a szellemi és a testi munka közötti ellentmondás fokozódása jellemez, és amelynek fő vonásai, Sztálin legutóbbi meghatározása szerint „a maximális tőkés profit biztosítása az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorba döntése útján“..., ez a rendszer kétségkívül nem engedi meg az említett bonyolult szervezési intézkedések regionális méretű tervszerű koordinálását vagy egységes megoldását. Még jobban megnehezíti ezt az a körülmény, hogy az egyes települések községi igazgatása ebben a rendszerben nemcsak hogy nem egységes és tervszerű gazdasági, költségvetési, közművesítési, építési stb. politikára épül fel, de sok esetben tökéletes ellentmondás van közöttük. Nem segítettek ezen sem azok a próbálkozások, hogy Franciaországban létrehozzák a „községek szindikátusait“, sem az Angliában elképzelt „községtanácsok“ vagy az Egyesült Államokban tervezett „községbizottságok“, sem a németországi „község szövetségek“, de még kevésbé segített a „Nagy-Párizs“-hoz, „Nagy-London“-hoz vagy „Nagy-Berlin“-hez hasonló közigazgatási egységek létesítése. A komplex regionális problémák megoldásának égető szükségessége beleütközött a termelés tőkés lényegébe és zsákutcába juttatta a tőkés országokban a területi, „regionális“ tervezést (regional planning; Landesplanung, aménagement régional). Az a számtalan kísérlet, melyet ezeknek az országoknak szakemberei tettek az élet kényszerítő hatása alatt, a hatalmas méretű propaganda ellenére eredménytelen maradt. Ez kitűnik abból a rövid áttekintésből, melyet ennek a kérdésnek sorsáról egyes tőkés országokban adunk.

*
* *

Angliában a regionális tervezés kérdése már az első világháború után felvetődött, amikor 1919-ben Addison népjóléti miniszter külön bizottságot nevezett ki Dél-Wales és Kent legsűrűbben lakott ipari központjai lakás- és közlekedési viszonyainak tanulmányozására. 1921-ben az angliai „kertvárosok társasága“ is sikertelen kísérletet tett ebben az irányban. Az 1919-ben és 1925-ben hozott angol városépítési törvények megengedik, hogy a városok tervezésébe mindazokat a területeket bevonják, „amelyek a város további fejlődése során számításba jöhetnek“. 1926-ban az egészségügyi miniszter felállította a „Nagy-London regionális tervezésével foglalkozó bizottságot“, melynek hatásköre 1846 négyzetmérföldre (azaz 4778 km²-re), 50 mérföldes (80,450 km) átmérőjű körzetre, több mint 9 millió lakosra terjedt ki. Ez a terv csak 1946-ban készült el, Sir Patrick Abercrombie neves angol építész fejezte be. Bár a terv ezen a nagy területen számos komplex építészeti és városépítési, valamint mérnöki kérdést megold, a Nemzetközi Építészszövetség végrehajtó bizottságának 1949-ben Stockholmban tartott ülésén maga a szerző panaszkodott, hogy terve eddig „csak arra volt jó, hogy luxusküldetésben megjelenjenk és néhány dolgozószobát díszítsen“. Az ingatlanpekuláció, a terv hatáskörébe tartozó területeken lévő ingatlanok árának emelkedése vagy esése, az ingatlan tulajdonosok és különösképpen a banktrösztök ellenkezése — Londonban a központi városrész ingatlanai főleg bankok tulajdonában vannak — akadályozza ennek a tervnek az alkal-

mazását és azt valóban csak „dolgozószobák díszévé“ teszi.

Franciaországban a kérdés nem sokban különbözik az angliai helyzettől. Henri Prost, neves francia város-építész már 1923-ban kidolgozta a „Riviera regionális tervét“. Ennek a tervnek az volt a feladata, hogy egy-egy és koordináltan oldja meg közlekedési, turisztikai, strandlétesítési és esztétikai tekintetben az egész gyönyörű partvidék problémáit (mintegy 175 km hosszú területről volt szó), különös tekintettel arra, hogy megőrizze a szép kilátásokat és megóvja a vidék természetes szépségét attól, hogy különféle szállodákkal és más létesítményekkel elcsúfítsák. A különféle társaságok és ügynökségek ui. nagy reklámhadjárat közepette egymással vetélkedve építettek spekulációs célokra. 1930-ban hasonló kísérlet történt a francia Alpok egy részének, Hauteville és a környező gyógyhelyek vidékének, a tüdőbaj gyógyítását szolgáló szanatórium-komplexumként való egységes megoldására. A legnagyobb regionális tervezési próbálkozás Franciaországban kétségkívül a „párizsi régió tervezése“ volt. A belügyminisztérium már 1928-ban külön szervezet állított fel a „Párizsi régió tervezésének és szervezésének főbizottsága“ révén. Ennek a régióknak a területe 95 km átmérőjű. Párizson kívül még 4 megye 656 községe tartozik bele. Ennek a regionális tervnek a programját (tervfeladatát) az 1932. május 14-i törvény hagyta jóvá, mely kimondta, hogy az új tervnek 1. meg kell javítania az egész közlekedést; 2. egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben szabad megengednie az építési terület kibővítését; 3. szigorú egészségügyi intézkedéseket kell hoznia az egész régióra vonatkozóan; 4. kategóriák szerinti övezeti beosztást kell felállítania és 5. meg kell ővnia a táj szépségét és meg kell javítania a régióba tartozó települések esztétikai külsejét. Ebben a programban azonban szó sincs a dolgozók gazdasági és társadalmi életével, vagy a régió gazdaságának és termelőerőinek fejlesztésével kapcsolatos kérdésekről. Magát a tervet, melyet ugyancsak Henri Prost professzor vezetésével, 1 : 50 000 léptékkal dolgoztak ki, két évvel később, 1934. május 14-én fejezték be. Három év kellett ahhoz, hogy a tervet a községek megvizsgálják és megvitassák, és hogy kifogásaikat össze lehessen hangolni. 1937-ben végre törvényerőre emelkedett. Elegendő elolvasnunk Henri Sellier szenátornak, a bizottság alelnökének cikkét az „URBANISME“ c. folyóirat 1935—1936. decemberi-januári számában, mely teljes egészében a párizsi regionális tervvel foglalkozik, hogy érezzük azt a nagy pesszimizmust, amely a terv szerzőjét már attól a pillanattól kezdve áthatotta, amikor tervét először vitatták meg az érdekelt községek és közigazgatási hatóságok. Félreérthetetlenül írja: „A városrendezés visszahatása igen könnyen magyarázható. Ez az elképzelés ugyanis feltételezi, hogy a közérdek előbbrevaló a magánérdekeknél és igen sok érdeket érint! Az ingatlan tulajdonosok tulajdonjogaik korlátozását látják benne, a községi tanácsnokoknak újjavasztatásuk veszélyeztetését stb. Az új terv szerinti építkezési korlátozásoktól a községek az építkezési illetékekből származó bevételeik csökkenését várják, melyekre pedig költségvetésükben nagy szükségük van, a magánépítetők és bankok viszont azt a profitot féltik, melyre ezekből az építkezésekből számítanak. A helyi és magánérdekek tehát szembekerülnek a közérdekekkel...“

Ilyen körülmények között ez az egyébként kompozíció és elképzelések tekintetében sikerült „regionális terv“ is meghalt, még mielőtt megszületett volna, annak ellenére, hogy az 1937. évi Párizsi Világkiállításon nagy reklám közepette kiállították.

Az *Egyesült Államokban* sem áll más alapokon a „regionális tervezés“ kérdése. Nagyobb területre vonatkozó szervezési kérdések megoldására ott 1854-ben tetek először kísérletet, amikor 28 község és 10 más település Philadelphia fővárossal egyesült. 1896-ban New York is követte ezt a példát. A regionális tervezés különösen a gépkocsiforgalom rohamos növekedésével és az abból fakadó nehézségek felmerülésével vált szükségessé. Ennek következtében sok nagyvárosban külön bizottságok alakultak, amelyek a városi területek és a városkörnyék tervezésével (Metropolitan Planning) foglalkoztak. A Csendes-óceán partvidékén 1923-ban alakult ilyen bizottság „Committee Regional Planning Commission“ néven, amelyben 41 város és helység képviseltette magát. A bizottság hatásköre közlekedési, országútépítési kérdésekre, építkezések korlátozására és övezeti beosztására, parkosításra, vízgazdálkodásra és egészségügyi kérdésekre terjedt ki. 1925-ben hasonló bizottságot állítottak fel New Yorkban a város környéke számára. Ezeket a feladatokat Amerikában gyakran magánegyesületek (!) is vállalják. A regionális tervezésben érdekelt községek egyesítését vagy törvényhozási úton elrendelt egybeolvasztással, népszavazással, vagy kooperálással oldják meg. A „region“ fogalmának jelenlegi meghatározása Stydensty P. szerint a következőképpen hangzik: A „régio olyan szociális és gazdasági egység, amelynek közös közigazgatási szükségletei vannak, anélkül azonban, hogy a közigazgatási felosztásban kijelölt politikai határokkal megegyezne. Ezen a területen együttesen kell megoldani több település vízellátását, csatornázását, közös szabad területek egészségügyi berendezéseket és különösképpen közös közlekedési és igazgatási szerveket kell létesíteni.“¹

Világos, hogy az ún. „regionális tervezés“ főiránya itt is néhány műszaki és városépítési jellegű részletkérdésre, különösképpen a nagyobb területen belül létesítendő „közös közlekedési és igazgatási szervekre“ korlátozódik. Ezekkel a közös szükségletekkel azonban, mint a szerző írja, szembenáll a politikai-közigazgatási feldarabolttság és az előirányzatokkal foglalkozó bizottságok gazdasági tehetetlensége.

Németországban, amely bizonyos késéssel lépett a tőkés fejlődés útjára (de amelynek fejlődése azután szélesebben haladt), a komplex regionális tervezés azonnal szükségessé vált. A köszénlelőhelyek feltárása és a hatalmas nehézipar megteremtése erős lendületet adott a városok, a közlekedés és szállítás fejlődésének. Ikervárosokként fejlődik Köln és Bonn, Greiwitz-Hindenburg-Böten felsősziléziai városok hármas csoportja és sok más város, különösképpen a gazdag Ruhr-vidék városai. Mindez azonban zűrzavarosan és tervszerűtlenül megy végbe. A középnémetországi barnaszénvidéken (Gliesental) pl. a barnaszénlelőhelyek 25%-a beépített területek és 10%-a vasútvonalak és országutak alatt fekszik. Értékes megművelhető földeket oktanul ipari célokra használnak fel. Az erdőket rendszertele-

¹ „La vie urbaine“, Páris, 1930. 3. sz.: L'adaptation de l'administration aux besoins régionaux aux États Unis.

nül irtják ugyanebből a célból (1885 és 1913 között a Ruhr-vidéken több mint 5000 hektárnyi erdőt semmisítettek meg). Az új lakónegyedek ártalmas iparvállalatok között épülnek. Mindenféle közlekedési lehetőségek (víziutak, vasutak, országutak) öletszerűen és tömegesen épülnek és gyakran fedik egymást. Ilyen körülmények között a regionális tervezés természetesen parancsoló követelmény volt. A területi rendezésre Németországban az első komoly kísérlet 1920 és 1930 között történt az erősen iparosított és igen sűrűn lakott Ruhr-medencében. 1920-ban törvényhozási úton, „Siedlungsverband Ruhrkohlenbezirk“ néven külön szervezetet állítottak fel. Ez a Ruhr-vidék tervezésére létesített szervezet, amelyhez 18 város és 6 község tartozott, 4571 km²-nyi területet és mintegy 4,2 millió lakost ölelt fel, akik négyzetkilométerenként 900 léleknek megfelelő laksűrűségben éltek. A szervezet főfeladata mindazoknak a kérdéseknek az intézése volt, amelyek mintegy 500 000 ember belső letelepítésével függtek össze, akikre a tőkésnek nehézipari munkaerőként szükségük volt. Ezzel kapcsolatban ki kellett dolgoznia a terület településeinek városrendezési terveit, meg kellett szerveznie a terület közlekedését, szabad és zöldterületeket kellett létesítenie és karbantartania, gazdasági intézkedéseket kellett végrehajtania a szervezet céljainak megvalósítása érdekében, építési előírásokat kellett kiadnia stb. Ennek a „szövetségnek“ tőkés jellegére könnyen következtethetünk vezetőségének összetételéből. A „szövetségnek“ közgyűlése, végrehajtó bizottsága és igazgatója volt. A közgyűlés tagjainak fele az egyesült körzetek képviselőiből (minden 50 000 lakos után 1 személy), másik fele pedig a gazdasági szervezetek (gyárak, bankok, trüsztok) képviselőiből tevődött össze.

Az új regionális terv, melyet ez a „szövetség“ az egész területre kidolgozott, új főútvonalhálózatot állított fel, elkészítette az építkezési és ipari területek, városközi zöld- és szabadterületek beosztását. A terv alkalmazása érdekében az 1929. augusztus 29-i törvény közigazgatási szervezeti módosítást léptetett életbe, mellyel számos községet egybeolvasztottak és összevontak, a városokhoz pedig hozzácsatolták a környező mezőgazdasági övezeteket és új ipari létesítményeket. A gyakorlatban azonban ezek az intézkedések is meddőek maradtak a tőkés gazdaság ellentmondásai és kizsákmányoló jellege következtében, hiszen a „szövetség“ valójában tőkés érdekeket szolgált.

Ausztriában a regionális tervezés kérdése az utóbbi néhány évben szintén eredménytelen próbálkozásokban merült ki. A „Der Aufbau“ című folyóiratból megtudjuk, hogy a második világháború után első ízben 1947 szeptemberében rendezték meg Bécsben a regionális tervezéssel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek országos tanácskozását.² Akkor hozták létre az „Osztrák regionális tervezési társulatot“, amely azt a feladatot kapta, hogy dolgozzon ki törvényjavaslatot „Ausztria területi rendezésére és a regionális tervezésre“. Ez a „társulat“, amely 48 tagból — tartományi és városi építésügyi igazgatókból, egyetemi tanárokból és más szakemberekből állt, az 1948 elején megtartott ülésén ki is dolgozta ezt a törvényjavaslatot. Azóta, különösen újabban, több tartományban, és pedig Felső-

és Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Karintiában, Tirolban, Voralbergben és Salzburgban (Bécs és a bécsi körzet kivételével) külön „Regionális tervezési hivatalokat“ állítottak fel a tartományi építésügyi igazgatók mellett. Ezek a kísérletek azonban leküzdhetetlen akadályokba ütköznek, amelyek — mint a cikk mondja — „ideológiai és gazdasági természetűek“. Ezért „Ausztria jelenlegi helyzetében a társulat főfeladata az lesz, hogy tanácskozással, kiadványokkal és más felvilágosító eszközökkel jól felkészült szakértőkből álló tartalék létrehozására törekedjék“ (!).

Még borúlátóbb ugyanennek a folyóiratnak „Településtervezés a regionális tervezés fényében“ című cikke,³ amelynek szerzője, miután ismertette a regionális és városi tervezés jelentőségét, mint területelosztó és beépítési tervezését, ezt írja: „Valamennyien, akik közreműködünk hazánk, Ausztria újjáépítésében, tudjuk, milyen mértékben ütközik a magántulajdon-jog és a közérdek, és mennyi engedményt kell tennünk az elénk kitűzött feladat megoldása közben“ (!). Nyilvánvaló, hogy a mai ausztriai tőkés viszonyok között a regionális tervezés problémáját képtelenség tudományosan, helyesen és reálisan felvetni és megoldani.

*
* *

Ezekkel a konkrét próbálkozásokkal párhuzamosan a tőkés országokban 1928 után „elméleti“ megoldásokat is kezdtek keresni és igyekeztek a regionális tervezés fogalmát és feladatait pontosabban meghatározni. Ezek a kutatások azért érdekesekek, mert lehetővé teszik, hogy megismerjük a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének működését ezen a rendkívül fontos területen, ahol a „maximális tőkés profit biztosítása az ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorbadóntése útján“ a fő mozgató erő. Cikkük kezdtek megjeleni a „regionális tervezésről“, 1928-ban pedig, a „Nemzetközi Lakásügyi és Városépítési Szövetség“ Párizsban megrendezett kongresszusán kísérletet tettek arra, hogy ezt a fogalmat a következőképpen határozzák meg: „A regionális tervezés tárgya egységes feladat kidolgozása olyan egész körzetek és vidékek számára, amelyeknek természetes földrajzi határaik és közös gazdasági, szociális, közlekedési és egyéb érdekeik vannak“. Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott a Zürichben 1942-ben megtartott városépítési értekezlet is, amely a következő meghatározást fogalmazta meg: „A regionális tervezés abban különbözik minden más tervezéstől, hogy célja a föld sokoldalú kihasználása, valamint megváltoztatása az ember tevékenységével. A tisztán gazdasági tervezéstől abban különbözik, hogy nem a javak termelését és fogyasztását akarja irányítani (aláhúzás tőlem — L. T.), hanem azok térbeli elrendezését és elosztását, mégpedig nem csupán gazdasági elvek, hanem egészségügyi, szociológiai és esztétikai követelmények szerint is. Ezeket az összefüggéseket egyetlen definícióba lehet tömöríteni, és pedig a következőképpen: a regionális tervezés egy területi egység olyan kulturális ösztönző megszervezése, amely különösen a föld célszerű kihasználására törekszik.“

² „Der Aufbau“, 1950. 7. sz., 309. old., Schimka Anton, Osztrák területtervezők munkaközösségének két és félévi működése.

³ „Der Aufbau“, 1950. 10. sz., 495. old., Sighartner A. cikke.

A regionális (területi) tervezés fogalmának elég részletes elméleti elemzésére kísérletet tesz a német Wasmuth Lexikon der Baukunst is (VI. köt., 1931), ahol a következő meghatározást találjuk: „Egy gazdaságilag összefüggő terület tervszerű megszervezése — gazdasági, egészségvédelmi, műszaki és műemlékvédelmi szempontból, azzal a céllal, hogy a legcsekélyebb befektetéssel a legnagyobb eredményeket érjék el az ezen a területen lakó emberek munkájában és jólétében“... A cikk második felében azonban már felmerülnek azok a leküzdhetetlen akadályok, amelyekbe ez a fontos tevékenység a kapitalizmus viszonyai között ütközik. „A regionális tervezés végrehajtása — olvassuk — még túlságosan formális. Valamennyi területi tervezési szervezet, majdnem kivétel nélkül, ugyanazokkal a nehézségekkel küzd célkitűzéseinek megvalósításában... A területi tervezés pénzügyi lebonyolítása rendkívül nehéz. Tekintettel azokra az óriási pénzügyi áldozatokra, amelyekkel az előrelátó területi tervezés jár, jogosnak látszik a kérdés, hogy egyáltalán célszerű-e ilyen politikailag és gazdaságilag nehéz időkben kockázatot vállalni.“ Kétségtelen, hogy a tőkés „nem vállalhattak ilyen kockázatot“ és nem hajthattak végre olyan intézkedéseket, amelyek nem biztosítják számukra a maximális profitot.

Összefoglalás. Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a regionális tervezés rendkívül bonyolult és felelősségteljes problémájának tervezési vonatkozású megoldása és elméleti tisztázása, amit a termelőerők, a gazdaság és a települések fejlődése tett szükségessé a tőkés országokban, *végző fokon olyan városépítési, műszaki és közlekedési tervezésre szorítkozik, amely nagyobb területekre terjed ki és több közigazgatási egységet ölel fel.* De még ezeknek a célkitűzéseknek a végrehajtása során is olyan nehézségek merültek fel, amelyeket tőkés viszonyok között majdnem lehetetlen leküzdni. A regionális tervezéstől érintett vállalatok: kőszénbányák és egyéb bányüzemek, nehézipari, energiatermelő, városi villany- és gázszolgáltató, közlekedési, turisztikai, üdülőhelyi, sőt még a csatornázási, vízellátási, park- és kertfenntartási vállalatok is tőkés vállalkozások ezekben az országokban, amelyek bankok, nagy monopóliumok és trösztök birtokában vannak, vagy pénzügyileg függenek azoktól. Ezek a vállalatok vagy pénzügyi szervezetek pedig kétségkívül nem hajlamosak arra, hogy alárendeljék magukat olyan egységes gazdasági, műszaki és szervezeti regionális tervezésnek, amely társadalmi érdekeket tart szem előtt, nem pedig az ő érdekeiket. Hajlandók volnának engedelmessé válni saját regionális tervezési szervezetüknek, sőt hajlandók lennének ilyen szervezetet a Ruhr-vidéki „szövetség“ mintájára maguk is létrehozni, ha az kizárólag nekik hajtana hasznot, ha biztosítaná a „maximális tőkés profitot“. Kétségtelen, hogy Sztálin meghatározása a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényének fő jellemvonásairól — a „maximális tőkés profit biztosításáról kizsákmányolás stb. útján“ — a tőkés országokban nemcsak a tervezésben, hanem az ún. „regionális tervezés“ elméleti alátámasztásában is érvényesül. Nyilvánvaló, hogy az ún. „regionális“ vagy „területi tervezés“ kilátástalansága a kapitalizmusban magának a kapitalizmusnak a kilátástalanságából, a kapitalizmus ragadozó, kizsákmányoló jellegéből fakad, mert „a monopolkapitalizmus nem bármilyen profitot,

hanem maximális profitot akar“ (Sztálin). A „regionális tervezés“ a kapitalizmusban ennél fogva csak a városépítések elméleti vágyálma marad.

II. fejezet.

Regionális tervezés a Szovjetunióban.

A népgazdaság tervszerűsége a szovjetállam egyik alapvető ismérve. „A népgazdaság tervszerű fejlődésének törvénye — tanítja Sztálin elvtárs a „Szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“ című művében — a konkurenciának és a termelési anarchiának a kapitalizmusban fennálló törvénye ellentétéként keletkezett... Szocialista népgazdaságot csak a népgazdaság tervszerű fejlődésének gazdasági törvénye alapján lehet vezetni. Ez azt jelenti, hogy a népgazdaság tervszerű fejlődésének törvénye lehetőséget ad tervező szerveinknek, hogy helyesen tervezzék a társadalmi termelést“⁴.

A társadalmi termelés helyes megtervezése — a termelőerők fejlesztésének és elhelyezésének, és a gazdaság fejlesztésének megtervezése — csak régiók szerint lehetséges. A termelés ilyen országos elosztásáról V. I. Lenin már 1918-ban beszélt, midőn április 12-én felszólította a Szovjet Tudományos Akadémiát, hogy első feladataként az ország termelőerőinek tanulmányozásával foglalkozzék. Ebből az alkalomból ezt írta: „Következetes munkával meg kell oldani azt a problémát, *hogyan helyezzük el az ipart az országban a leg-helyesebben* és hogyan használjuk fel legésszerűbben az ország gazdasági erőit“⁵ (kiemelés tőlem — L. T.). Ugyanezt a felfogást érvényesítette Lenin, amikor 1920 februárjában azt javasolta a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottságának, hogy foglalkozzék az első állami terv tanulmányozásával és kidolgozásával. Az ezzel kapcsolatban létesített szakbizottság, az Oroszország Villamosításával Foglalkozó Állami Bizottság (GOELRO), amely Vlagyimir Iljics Lenin közvetlen vezetése alatt működött, nemcsak a Szovjetunió villamosításának fejlesztésével kapcsolatos kérdéseket tanulmányozta, hanem az ország első alapos előtanulmányokon nyugvó gazdasági beosztását is elkészítette. A bizottság az ország területét nyolc gazdasági főkörzetre osztotta fel. Valamivel később, 1921-ben, az M. I. Kalinyin vezetése alatt működő másik szakbizottság elkészítette a Szovjetunió regionális felosztásának tervét, melyben Oroszország 21 régióra oszlik. Ennek a bizottságnak a téziseiben a gazdasági régió fogalmának a gazdasági teljesség és a szakosítás elvére támaszkodó világos meghatározását is megtaláljuk. Az ország gazdasági regionális felosztásának kérdését az 1930-ban megtartott XVI. pártkongresszus anyagában találjuk meg részletes kidolgozásban. Sztálin elvtárs a Központi Bizottság beszámolójának a párt feladataival foglalkozó részében külön kitért a termelőerők helyes elosztásának kérdésére, és ezeket mondta: „Az első probléma: hogyan helyezzük el területileg célszerűen a Szovjetunió iparát. Bármennyire fejlesszük is népgazdaságunkat, nem tudjuk megkerülni az ipar, e vezető népgazdasági ág célszerű elhelyezésének kérdését.“⁶ Később pedig, midőn

⁴ Sztálin J. V.: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Pozsony, 1952. 11. old.

⁵ Lenin V. I., Művei, 27. köt., 598. old. Szikra, 1952. (A bolgár eredeti a 22. kötetre hivatkozik, ami téves. A ford. megj.)

⁶ Sztálin J. V., Művei, 12. köt., 347. old. Szikra, 1950.

a mezőgazdaság regionális elosztásával foglalkozik, ezt írja: „Nem lehet kétséges, hogy a mezőgazdaság átépítése és a kolhozmozgalom fejlesztése terén nem tudunk volna ilyen óriási munkát kifejteni, ha nem hajtottuk volna végre az ország új *közigazgatási beosztását*.“⁷ A XVI. pártkongresszus határozatai ennek alapján a következőket találjuk: „... az ország gazdasági beosztásának végrehajtása (aláhúzás tölem — L. T.) jelentősen meggyorsítja elmaradottabb vidékeink, területeink és nemzeti köztársaságaink iparosítását, új ipari és proletárközpontokat létesít azokban és megkönnyíti az ipar és a mezőgazdaság helyesebb és célszerűbb elosztását az ország egész területén“.

1. Gazdasági régiók és gazdasági regionális tervezés

A „gazdasági régió“ (ékonómicseszki rajon) tehát a Szovjetunióban a termelőerők fejlesztésének és elhelyezésének, valamint általában a szocialista gazdaság és kultúra fejlesztésének és e régiók gazdasági tervezésének főelemévé — az egységes népgazdasági tervezés szerves részévé lett. Ennek a *gazdasági regionális tervezésnek* a főfeladatait nagy vonalakban a következőképpen vázolhatjuk fel:⁸

1. az ország termelőerőinek tanulmányozása régióként;

2. az ország gazdasági adatainak összegyűjtése;

3. a termelőerők fejlesztési és elhelyezési tervének elkészítése népgazdasági áganként, vagyis a régió távlati gazdasági fejlesztési tervének kidolgozása a régió országos viszonylatú szakosításának és a helyi szükségletek helyi forrásokból történő kielégítésének figyelembevételével;

4. a termelőerők régió belüli elhelyezésére vonatkozó terv teljesítésének ellenőrzése.

A „*gazdasági régió*“ fogalmának tartalmi tisztázása viszonylag hosszú időt igényelt. Tanulmányozni és ellenőrizni kellett a szocializmus építésében a Szovjetunióban szerzett nagy tapasztalatokat. A „*gazdasági régió*“ fogalmának legújabb szovjet értelmezése⁹ megközelítően így hangzik: a régió olyan közös földrajzi, gazdasági és egyéb feltételekkel rendelkező terület, amely lehetővé teszi a termelőerők legkomplexebb fejlesztését, különös tekintettel 1. azoknak a termelési ágaknak és vállalatoknak fejlesztésére, amelyek országos jelentőségűek és amelyek a régió szakosítását megszabják; 2. a helyi szükségletek kielégítésére szolgáló mindenfajta helyi források fejlesztésére és 3. a szomszédos régiókkal való legjobb gazdasági kapcsolatok biztosítására.

Ezeket a gazdasági régiókat természetesen nem pusztán az adottságok alapján határozzák meg és küönik el: létrejöhetnek újonnan fellépő szükségletek és az ezzel kapcsolatos intézkedések alapján is. Nyilvánvaló például, hogy a kommunizmus most folyó nagy építkezései a Szovjetunióban — a Turkmén főcsatorna stb. — hallatlan gazdasági fejlődést fognak előidézni azokon a vidékeken, amelyeket érintenek és ott új gazdasági régiók fognak keletkezni. A gazdasági régiók

határai a Szovjetunióban általában nem egyeznek meg a *közigazgatási kerületek* (bolgár viszonylatban járáások) vagy *területek* (bolgár viszonylatban megyék) határaival. A gazdasági régió eleve nagyobb terület a közigazgatási kerületnél; egy megye bizonyos részét vagy akár egész megyét is felölelheti, leggyakrabban azonban több megyére, vagy több megye részére terjed ki. A gazdasági régió egész *határterület* területét is felölelheti (a határterület a Szovjetunió határmenti közigazgatási területi egysége, zömmel azonos lakosság-összetétellel). A helyi viszonyok sajátossága következtében azonban előfordul, hogy a termelőerők legkomplexebb fejlesztéséhez ennek a területi gazdasági egységnek kisebb méretűnek — például, legfeljebb 1—2 közigazgatási kerületnek vagy több ilyen kerület bizonyos részeinek megfelelő területűnek — szabad lennie. Az ilyen kisebb területi gazdasági egységeket a Szovjetunióban *gazdasági mikrorégióknak* (ékonómicseszki mikrorajon) nevezték el. A gazdasági régióval szemben a gazdasági mikrorégió nem önálló és nem is lehet az; megvannak azonban a maga közös gazdasági problémái; a mikrorégióban nincs egyidejűleg nehéz- és könnyűipar és nincs meg az ehhez szükséges nyersanyagbázis sem; ezért más mikrorégióktól és régióktól függ.

Hangsúlyoznunk kell itt még azt is, hogy a gazdasági régiók tanulmányozása és tervezése mindig távlati — általános és nagy vonalakat követ, ennek a regionális gazdasági tervezésnek operatív végrehajtását, az operatív tervezést, a teljesítést és a teljesítés ellenőrzését pedig csak közigazgatási kerületenként és területenként végzik el, vagyis azokon a közigazgatási határokon belül, amelyekbe a vonatkozó tervező szervek tartoznak, ahol dolgoznak és intézkednek.

2. Területi tervezés és a gazdasági régiók megszervezése

Eddig a „*gazdasági régió*“ fogalmát abban az értelemben vizsgáltuk, ahogyan azt a Szovjetunióban *területi gazdasági egységként* (térbeli-területi komplexumként) értelmezik, különös tekintettel a termelőerők általában a szocialista gazdaság és kultúra maximális komplex fejlesztésére és elhelyezésére. Amikor pedig ennek a régióknak tervezéséről beszéltünk, ez a termelőerők fejlesztésének és elhelyezésének tervezéséről, e régiók gazdasági fejlesztésének tervezéséről, vagyis a *régió távlati gazdasági tervezéséről* alkotott szovjet fel fogást tükrözte. Ez a kérdés önmagában is rendkívül fontos és külön kimerítő és közzagdaságilag illetékes tanulmányozást kíván Sztálin elvtárs utolsó művének fényében. Ezzel a kérdéssel tehát közzagdasági szakembereknek kell foglalkozniuk. Itt ezt a kérdést csak nagyon vázlatosan vizsgáljuk, hogy azután helyesen a *gazdasági régió területi tervezésének, megszervezésének és kiépítésének kérdését*. Ez a tervezés komplex, vethessük fel és vizsgálhassuk meg a másik kérdést — aminthogy komplex módon jelentkeznek a gazdasági problémák, és teljes mértékben függ ezektől a gazdasági problémáktól, hogy megkönnyítse a régió belüli a termelőerők maximális és komplex fejlesztését és biztosítsa a régió keretén belül az emberről való szocialista gondoskodás érvényesítését. Egyedül a Szovjetunióban — és homlokegyenest ellenkező szellemben mint ezt a

⁷ U. o. 358. old. (Az eredetiben a hivatkozás téves. A ford. megj.)

⁸ Panajotov I. „A regionális tervezés és a termelőerők elosztásának kérdése“ című munkája nyomán (40—44. old. bolgárul). Ez a szerző azonban 5 főfeladatot állít fel.

⁹ Pitaevszkij P. I. A régió gazdasági tervezése. Goszpolitizdat, 1952. nyomán.

tőkés országokban láttuk — merült fel az ilyen természetű regionális tervezés — a valóban *komplex és kétoldali tervezés, a gazdasági régiók gazdasági és területi tervezésének kérdése.*

A kérdés második részére — éspedig *a gazdasági régió területi tervezésére és megszervezésére* — vonatkozóan a szovjet tudomány és gyakorlat gazdag tapasztalati anyaggal szolgál, amelyből rendkívül sokat tanulhatunk.

A Szovjetunióban a regionális tervezést (a gazdasági régió területi tervezésének és megszervezésének értelmében) törvénybe iktatták és a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottsága és Népbiztosainak Tanácsa az 1932. június 27-i határozata állami szükségességé nyilvánította a szovjet városok és települések szocialista újjáépítési terveinek kidolgozásával és jóváhagyásával kapcsolatban. Ez a határozat kimondja:

„Mindenfajta építkezést azokban a kerületekben, ahol önálló vagy kombinált vállalatok és ezeket kiszolgáló városok és települések vannak, vagy ahol ilyenek építését tervezik, amennyiben azok egységes közlekedési rendszerbe tartoznak, közös energetikai és nyersanyagbázissal rendelkeznek, kölcsönös termelési, városgazdálkodási, szociális és kulturális szolgáltatásokat nyújtanak egymásnak, *regionális tervezési sémák szerint kell elvégezni* (aláhúzás tőlem, L. T.).

Később, 1945. augusztus 9-én, az OSZFSZK Népbiztosainak Tanácsa 488. sz. határozatával tovább fejlesztette ennek a köztársaságnak határain belül a regionális tervezés kérdését. Ebben a határozatban kimondják — és itt ez a lényeg, — hogy a „regionális tervezési sémák” kidolgozása már nem egyes építkezésekkel függ össze, hanem közvetlenül a városok és munkáslakótelepülések általános városépítési terveinek kidolgozásával. Ez a rendkívül fontos határozat így szól:

„Azokban a kerületekben, ahol önálló vagy kombinált vállalatok és ezeket kiszolgáló városok és települések vannak, vagy ahol ilyeneket terveznek, amennyiben azok egységes közlekedési rendszerbe tartoznak, közös energetikai és nyersanyagbázissal rendelkeznek, kölcsönös termelési, városgazdálkodási, szociális és kulturális szolgáltatásokat nyújtanak egymásnak, *a városok és települések általános terveit előzetesen elkészített regionális tervezési sémák alapján kell elkészíteni*“¹⁰ (aláhúzás tőlem, L. T.).

Ez a két történelmi jelentőségű határozat nemcsak arra kötelezi az építészeket, mérnököket és közigazdászokat, hogy hatalmas méretű, mondhatnók „tervező és városépítő” munkát kezdjenek a Szovjetunió fő gazdasági régióinak területi megoldása, tervezése, szervezése és kiépítése érdekében, hanem egyben komoly kutatásokra is ösztönzi őket az ilyen vonatkozású tervezés feladatainak, tartalmának, munkamódszereinek, mutatóinak stb. elméleti tisztázása és konkrét meghatározása érdekében. Az ilyen természetű munkák sorában meg kell említenünk az „Építészeti kézikönyv” 1946. évi kiadásának „Városépítés” című második kötetét, ahol a 33—35. oldalon a következő meghatározást találjuk:

„A *regionális tervezés célja*: 1. a régió területének olyan ésszerű *megszervezése*, amelyben termelőerőinek

legnagyobb mérvű fejlesztése érhető el és 2. amelyben az adott régió lakosságának a legkedvezőbb életfeltételeket lehet biztosítani.“

A „*regionális tervezés tartalmáról*“ ugyanott azt olvassuk, hogy „a felsorolt feladatoknak megfelelően, a regionális tervezéssel a következő kérdéseket kell megoldani:

1. el kell osztani a régióban a kitermelő és a feldolgozó ipar vállalatait, tekintettel esetleges kombinálásukra és kooperációjukra;

2. el kell osztani a régióban a régió iparának, közlekedésének, mezőgazdaságának és településeinek el látására szolgáló energiagazdálkodási berendezéseket;

3. meg kell szervezni a régió mezőgazdasági területét, a szovhozok, kolhozok, gép- és traktorállomások és mezőgazdasági központok feltüntetésével;

4. meg kell határozni a települések helyét az ipari és közlekedési építkezésekkel és a telepítésre kiválasztott területekkel szemben támasztott követelményekkel összhangban;

5. el kell osztani a városon kívüli pihenésre szánt helyeket (üdülőket, nyaralóhelyeket, stb.);

6. ki kell dolgozni a közlekedési — közúti, vasúti, vízi, légi közlekedési hálózatot, a főbb létesítmények és a raktárhálózat megépítéséhez szükséges területek kijelölésével;

7. meg kell állapítani a közmű és egyéb mérnöki létesítmények rendszerét, a vízgyűjtők, szennyvízlevezetések stb. helyének feltüntetésével;

8. meg kell szervezni az erdőítés céljaira (erdőparkok, védőövezetek stb.) kijelölt területeket és ki kell használni a régió építészeti és tájsajátosságait (a leg szebb magaslati helyeket, vízforrásokat, zöld tömeget stb.);

9. ki kell jelölni a mocsarak lecsapolására, töltések megerősítésére, folyók szabályozására stb. irányuló tálajjavítási intézkedéseket;

10. meg kell állapítani az építkezés rendjét (időbeli sorrendjét) az adott régióban.

A felsorolt kérdések volumene és tartalma minden egyes esetben különböző és a régió területi jellege és termelési profilja szerint változik.

Ezután a „Kézikönyv” felsorolja a különféle *regionális tervezési módokat*:

A *területi elv* alapján a Szovjetunióban kétféle regionális tervezést ismernek, éspedig: 1. a régiók tervezését és 2. a mikrorégiók tervezését.

A regionális tervezés fő formája az egész régióra kiterjedő tervezés, melyet a régióba tartozó egyes mikrorégiókra vonatkozó tervek részletes kidolgozása kísér. A gyakorlatban azonban célszerű sok esetben csak mikrorégióként tervezni. A tervterület határainak megállapítása egyike azoknak a feladatoknak, amelyeket a regionális tervezés során meg kell oldani.

A *termelési elv* alapján a Szovjetunióban háromféle regionális tervezést ismernek, éspedig:

1. a kitermelő és feldolgozó ipari vidékek tervezését;

2. a mezőgazdasági vidékek tervezését és

3. az üdülővidékek tervezését.

A regionális tervezés különleges fajtája a nagyvárosok városkörnyéki övezeteinek tervezése.

Majdnem ugyanezeket a célokat és feladatokat sorolja fel a Moszkvában 1947-ben kiadott „Építészeti

¹⁰ Mérnöki geológiai kutatások. Várostervezési kézikönyv. Moszkva, 1950. 16. old. (oroszul).

évkönyv“ 11. oldalán található „Regionális tervezés“ című fejezet, amely azonban csak 7 pontban rendszerezi azokat, de külön hangsúlyozza a régió tájsajátosságai kihasználásának és az építkezések beosztásának szükségességét.

A gazdasági régiók területi tervezésével és megszerzésével kapcsolatos kérdés viszonylag teljesebb tárgyalását találjuk V. G. Davidovics „Városstervezés“ című könyvének „Mérnöki és gazdasági alapfogalmak“ című I. kötetében, melyet az OSZFSZK Városgazdálkodási minisztériuma 1947-ben adott ki. Ennek a könyvnek az egész XVI. fejezete (300—312. old.) a „Regionális és gócponti tervezés alapjai“-val foglalkozik. Kifejti, hogy a „regionális tervezési sémáknak“, amelyeket a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottságának és a Népbiztosok Tanácsának 1932. június 27-i határozata értelmében kell kidolgozni, az a feladatuk, hogy „komplex tervvel szolgáljanak a különböző gazdasági ágakban folyó mindennemű építkezés fejlesztésére és elosztására a régió területén, figyelemmel kölcsönös kapcsolataikra“. Ezután 8 pontban részletezi azokat kérdéseket, amelyeket a regionális tervezési sémának meg kell oldania és amelyek más fogalmazásban vagy kiegészítésekkel azt a 10 pontot ismétlik, melyeket az „Építészeti kézikönyv“ II. kötetéből az imént idéztünk. Új azonban itt a 8 pontot követő összefoglalás, mely így hangzik: „A regionális tervezés a Szovjetunió termelőerőinek fejlesztésére és elosztására vonatkozó népgazdasági terv további részletezése“, — ami világosan kifejezi a regionális tervezés két irányának — a gazdasági és a területi tervezésnek — szoros kapcsolatát, mint az egész elválaszthatatlan két felének összetartozását.

A továbbiakban ebben a műben azt olvassuk, hogy „a Szovjetunió termelésének növelésére irányuló általános tervnek megfelelően és az adott régió forrásainak és szükségleteinek mérlegelésével a *népgazdasági feladat* megszabja ebben a régióban a fő gazdasági ágakban folyó termelés általános keretét és kijelöli a főbb építkezések hozzávetőleges földrajzi helyeit“.

A szerző szerint a „regionális tervezési sémák“ kidolgozásakor a következő feladatokat kell megoldani:

1. „A különböző gazdasági ágakat *kölcsönös összefüggésük figyelembevételével* el kell osztani a régió területén: ki kell jelölni az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, sport, lakótelepülések stb. céljaira szánt területeket.

2. Egyidejűleg *pontosan meg kell állapítani az egyes gazdasági ágak volumenét* a régióban; például, meg kell határozni az egyes központok lakosságának számát, ebből pedig a lakás- és közműépítés terjedelmét, a városkörnyéki mezőgazdasági ellátó övezet fejlesztését stb.

3. Valamennyi gazdasági ág figyelembevételével, *komplex módon*, meg kell oldani a közlekedés, energia-szolgáltatás, vízellátás, csatornázás stb. kérdéseit és a régió területén összhangba kell hozni a megfelelő *berendezések és létesítmények elosztását*.“

A szerző így jut arra a következtetésre, hogy a regionális területi tervezés feladatai „közvetlenül összefüggnek az egyes ipari és közlekedési csomópontok, a régióban lévő egyes városok tervezésének kérdéseivel. A munka tehát két ellentétes irányú, alulról és felülről kiinduló folyamat vonalát követi: egyrészt a népgazdasági tervből indul ki, másrészt az iparvállalatok,

városok, városkörnyéki zöldövezetek stb. elhelyezési feltevéleinek tanulmányozásából. Ebben a tekintetben igen nagy jelentőségűek a régió forrásai, alkalmas területei, vizei, energiakészletei, a közlekedési csomópontok megszerzésére adott lehetőségek stb.“.

Ily módon világossá válik, hogy „a regionális tervezés különböző esetekben (melyeket a szerző természetüktől, a helyi földrajzi adottságoktól és termelési lehetőségektől függően három csoportra oszt) konkretizálja és kijavítja a termelőerőknek a népgazdasági tervekben előirányzott elhelyezését“.

A kérdés tárgyalását végül a Szovjetunió regionális tervezési gyakorlatából kiragadott néhány tipikus példa egészíti ki, amelyekből kitérnek ezeknek az egyrészt termelési sajátosságoktól, másrészt helyi viszonyoktól függő bonyolult problémáknak és a megfelelő tervezési megoldásoknak végtelen sokrétűsége. A felsorolt esetek között szerepelnek: 1. ásványi kincsekkel rendelkező iparvidékek; 2. kombinált profilú iparvidékek; 3. nagy folyók völgyeiben fekvő vidékek; 4. közös öntöző vagy szárító rendszerekkel fejlődő vidékek; 5. üdülési vidékek és 6. újjáépítésre szoruló vidékek, amelyeket a háborús pusztítások után helyre kell állítani és ki kell fejleszteni. Ezekből a példák-ból még világosabban látjuk, hogy a regionális területi tervezés valóban a népgazdasági tervek régiószintre lebontott, a régió területére vonatkozó anyagi (területi és méretbeli) kifejezése és további részletezése a termelőerők fejlesztése és elhelyezése érdekében.

A regionális területi tervezés kérdéseivel kapcsolatban különösen érdekes a V. A. Priklonszkij irányításával Moszkvában 1950-ben kiadott „Mérnöki geológiai kutatások. Városstervezési és városrendezési kézikönyv“ című kiadvány.

A „Mérnöki geológiai kutatások a regionális tervezés szakaszában“ című külön fejezetben nemcsak a regionális területi tervezés tartalmát és feladatait tárgyalja, hanem összesen 74 pontban összefoglalja az ilyen tervezéshez szükséges kutatásokat, adatokat és anyagokat.

A regionális területi tervezés feladata, hogy a termelőerők fejlesztésére és a természeti kincsek kihasználására vonatkozó általános terv alapján előirányozza a népgazdasági elemek ésszerű elosztását a régió területén.

Ennek a regionális tervezésnek jelentékeny nagyságú, iparvállalatokat, városokat és településeket környező és egymással gazdaságilag összefüggő területeket kell felölelnie. Tekintetbe kell venni a helyi természeti és történelmi, valamint műszaki és gazdasági adottságokat és ezek alapján kell megoldani a régió valamennyi főfeladatát, melyeket az a mű a már említett „Kézikönyvhöz“ hasonlóan 7 pontba foglal össze.

A regionális területi tervezés vezérelve a régió gazdasági és természeti sajátosságainak figyelembe vétele. Iparvidékek regionális tervezésében ezért alapvető fontosságú az ipar elhelyezésének, üdülési régiók tervezésében a fürdőintézmények és szanatóriumok elhelyezésének kérdése.

A szerző szerint ennek a tervezésnek nagy — 1000—1500 km²-es területeket kell felölelnie. Példaként felhossa a Krim déli partvidékét, amely 1600 km²-es területével regionális tervezési objektum, vagy

az Apseron félszigetet, amelynek területe 1500 km². A tervezési terület nagysága határozza meg a léptéket is. A terület nagyságától, természeti és gazdasági adottságaitól függően, a regionális tervezés léptéke 1:20 000-tól 1:100 000-ig terjedhet. A lépték viszont meghatározza a mérnöki geológiai kutatások részletességi fokát.

A regionális területi tervezésnek ésszerűen fel kell osztania a régió területét a népgazdasági ágak között, mégpedig oly módon, hogy minden népgazdasági ágnek elegendő nagyságú és megfelelő minőségű területet kell kapnia. A feladat tehát az, hogy az összterületet a következő kategóriákra kell felosztani.

1. az ipar számára kijelölt területek: hasznos ásványi termékek kitermelésére szolgáló területek (földalatti és földfeletti bányaterületek); ipari és kiegészítő jellegű vállalatok által elfoglalt területek;
2. mezőgazdasági célokra kijelölt területek;
3. zöldültetvények (erdők, parkok, faiskolák, különféle védőövezetek) által elfoglalt területek;
4. telepítésre szánt területek (városok, települések);
5. közlekedési és távközlési célokra fenntartott területek;
6. piacok, vásárok, városgazdálkodási, kulturális és jóléti létesítmények céljaira szolgáló területek.

A regionális területi tervezés problémáit csak abban az esetben lehet sikeresen megoldani, ha gondosan figyelembe veszik a terület természeti, különösképpen mérnöki geológiai adottságait.

A regionális területi tervezés kérdéseivel foglalkozó másik munka A. N. Marzejev „Településegészségügy“ című, Moszkvában 1951-ben megjelent könyve (28—32. old.). A „Regionális tervezés“ című külön fejezetben, bár igen röviden, tárgyalja egyrészt azokat az okokat, amelyek a regionális tervezést szükségessé teszik, másrészt ennek a tervezésnek a lényegét. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy:

„A városépítési gyakorlat megmutatja, hogy sok esetben lehetetlen az egyes települések helyes és célravezető tervezése, elszakítva, önállóan, a környező regionális területtől függetlenül. Ez különösen iparvidékeken fontos.

A különböző népgazdasági elemek (vállalatok, települések, közlekedési létesítmények, mezőgazdasági területek, vízvezetékek, csatornázási művek, pihenőhelyek stb.) ötleterű elosztása bármely területen gazdasági károkat okozhat, akadályozhatja a normális gazdasági és kulturális fejlődést, kedvezőtlen egészségügyi viszonyokat teremthet a lakosságnak. Az ebből levont következtetésből született meg a *regionális tervezés gondolata, melynek az a célja, hogy nagy területeket tervszerűen megszervezen, felossza a földterületeket az egyes vállalatok és települések között, komplex módon megoldja a régió egész területének műszaki megszervezését, maximálisan kihasználja a helyi természeti tényezőket a települések egészségügyi viszonyainak megjavítására stb.* A regionális tervezés önmagában véve haladó gondolat, amely elképzelhetetlen a tőkés gazdasági viszonyok között“ (aláhúzás tőlem, — L. T.).

Mindennek összefoglalásaként az alábbi következtetést találjuk: „A *regionális tervezés* célja a terület tervszerű kihasználásának biztosítása, mindenfajta építőtevékenység szabályozása és kedvező életkörülmények megteremtése az egyes komplex régiókban a la-

kosság számára. Ez szükségessé teszi a régió területének tervszerű és összehangolt felosztását az egységes közlekedési rendszerbe tartozó, közös energiabázissal rendelkező, közös vízgazdálkodást folytató és kölcsönös termelési és városgazdálkodási szolgáltatásokat nyújtó vállalatok és települések között.“

Végül, megvizsgáljuk a regionális tervezésre alkalmas területek *nagyságának és határainak* kérdését. Ezzel kapcsolatban az említett mű szerzője hangsúlyozza, hogy a „régio“ (rajon) fogalmát ebben az esetben nem a közigazgatási kerület (azaz járás) értelmében, hanem nagyobb területi egységre alkalmazza. Szó szerint a következőket mondja: „A regionális tervezésre rendszerint tágasabb területeket választanak ki, közigazgatási határaiktól függetlenül, de feltétlenül olyanokat, amelyek bizonyos gazdasági komplexumot alkotnak, amelyeknek népgazdasági elemei bizonyos összefüggésben állnak egymással vagy gazdaságilag vonzzák egymást... Ez az eset áll fenn a Szovjetunióban, például, a Donyeci köszénmedence, a Krivojrogi vasérclelő vidék, az Apseron-félsziget és Baku városa, mint nyersolajövezet, a Krim déli üdülő övezete, néhány mezőgazdasági övezet stb. regionális tervezésénél.

Feltétlenül rá kell mutatnunk arra, hogy a „Településegészségügy“ című könyvben a regionális területi tervezés kérdését elsősorban műszaki tervezési szempontból vizsgálják és csak kisebb mértékben kötik össze a kérdés gazdasági oldalával, a régió termelőerőinek fejlesztésével és elosztásával és csak másodsorban tüntetik fel ennek a fejlesztésnek és elosztásnak szükségsszerű előzményeként.

A regionális területi tervezésről, bár röviden, de tömör és helyes megfogalmazásban meghatározást találunk Ja. P. Levcsenko 1952 második felében megjelent „Városok tervezése — műszaki-gazdasági mutatók és számítások“ című városépítési könyvében.

A regionális területi tervezés problémáját itt összefüggésbe hozzák a *városfejlesztési perspektívák* kidolgozásának módszertanával, ami ténylegesen a városépítés elsődleges és legfontosabb szakasza. Valamely város perspektivikus fejlődésének helyes megállapítása lehetővé teszi, hogy meghatározzák a város jövőbeli nagyságát lakosságának létszáma szerint, a lakóházak, középületek stb. építésének terjedelmét, a városgazdálkodás minden ágának, az iparnak és a közlekedésnek zavartalan működéséhez szükséges területek nagyságát, a lakosság kulturális és jóléti ellátásának rendszerét és végül a város általános tervével kapcsolatos különböző intézkedések végrehajtásának sorrendjét. Ezt a felelősségteljes feladatot — a város perspektivikus fejlesztését — pedig a népgazdasági terv adatai és a különböző közületektől származó anyagok alapján kell megoldani, mert, mint a szerző mondja: „... városaink fejlődésében a vezető szerep az iparé. Az ipar az a szervezési mag, amely körül a közlekedés, a különféle helyiipari vállalatok, a közigazgatási, gazdasági, kulturális és népművelési intézmények fejlődnek. A fő tényező, melyet a települések perspektivikus fejlesztésének meghatározásánál tekintetbe kell venni, az ipar tervszerű fejlesztése, a szocialista nagyüzemi gazdaságok erősítése, a termelőerők tervszerű fejlesztése és egyenletes elosztása az ország területén.“

A szerzőnek ezekben a gondolataiban világosan kifejezésre jut az a felfogás, hogy a gazdasági régiók területi tervezése nemcsak elválaszthatatlanul összefügg a termelőerők fejlesztésével és elosztásával, hanem annak előfeltétele is. Sőt, mi több, itt hangsúlyt kap az a körülmény, hogy a régióknak ez a kettős tervezése — a gazdasági és területi tervezés és szervezés — *szükségszerű előfeltétele a gazdasági régióba tartozó városok és települések tudományosan helyes és gazdaságilag megalapozott tervezésének és építésének is.* Éppen ezért helyesen hangsúlyozza az említett mű szerzője, hogy:

„Valamely város fejlődésének perspektíváit hosszú időre csak bonyolult kérdéskomplexum keretében, a népgazdasági ágak közötti sokoldalú összefüggések és kölcsönhatások figyelembevételével lehet meghatározni. Ezek a kérdések lehetővé teszik az adott város népgazdasági jelentőségének, ill. a környező régió vagy a nagyobb területi egység viszonylatában betöltött szerepének meghatározását. Ilyen esetekben, amikor meglévő vagy létesítendő új településekről és iparvidékekről van szó, perspektivikus fejlődésük és elosztásuk valamennyi kérdését csakis a regionális tervezéssel oldhatjuk meg maradéktalanul és a leghelyesebben.“

A mű szerzője a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottságának és a Népbiztosok Tanácsának már említett 1932. június 27-i határozatára támaszkodva és az 1946. évi „Építészeti kézikönyv“ II. kötetének a regionális tervezés fő feladataira vonatkozó tételit felhasználva, teljesebb és pontosabb fogalmazásban fejti ki, hogy ezeknek a feladatoknak a lényege az adott terület kihasználásával kapcsolatos kérdések komplex megoldása.

Fontos az a felosztás, melyet itt a „területi elv“ szerint alkalmaztak a regionális területi tervezésben. A tervezés két lehetséges fajtáját vizsgálják, és pedig: 1. azt a tervezést, amely többé-kevésbé jelentős területeket ölel fel és 2. a viszonylag kis térségek, ún. *mikrorégiók vagy ipari góccok tervezését*, ahol a feladatokat szerényebb méretek között oldják meg. Itt a legfontosabb az, hogy megtaláljuk az összhangot a települések termelési érdekei és ésszerű elosztása között. A regionális területi tervezés különleges fajtáihoz kell sorolnunk az ország üdülési vidékeinek (például a Krim déli partvidékének, Szocsinak, a kaukázusi hőforrások csoportjának stb.) régióit érintő tervezést.

A munka a végén még egyszer hangsúlyozza, hogy a regionális tervezést meg kell előznie a tervfeladat kidolgozásának, amely a régió szociális és gazdasági profilját megszabja. Ebben a tervfeladatban *hozzávetőlegesen műszaki-gazdasági mutatókat* kell adni valamennyi népgazdasági ágra. Ezeknek a mutatóknak a régió optimális fejlődéséből kell kiindulni, különös tekintettel az építés első szakaszára (aláhúzások tölem, L. T.). Nyilvánvaló, hogy ezt a tervfeladatot csakis a régió gazdasági tervéből, a régió termelőerőinek fejlesztésére és elhelyezésére vonatkozó tervből kiindulva lehet megszabni, melyekről a szerző a mű elején beszélt. A régióba tartozó egyes települések perspektivikus fejlődésének a tervfeladat alapján történő tisztázása lehetővé teszi a települések lakosságának megállapítását a fejlődés különböző szakaszaiban. A lakosság létszámából pedig tudományosan meg-

het állapítani, mint a szerző írja: „a) a lakásokhoz szükséges terület nagyságát, valamint a kiszolgált (szolgáltató) jellegű vállalatok és intézmények elhelyezéséhez szükséges terület nagyságát; b) valamennyi kulturális és jóléti intézmény befogadóképességét és a települések műszaki berendezéseikhez és közműveikhez tartozó elemek összetételét és teljesítményét. A lakosság perspektivikus létszámának megállapítása tehát a *települések rendezési és kiépítési terveinek kidolgozásához szükséges, kötelező előfeltétel*“ (aláhúzások tölem, — L. T.). A szerző tehát ismét arra a megállapításra jut, hogy a régió gazdasági és területi tervezése elszakíthatatlanul összefügg egymással és ennek a tervezésnek óriási jelentősége van a települések tervezésében és építésében, ami a szocialista városépítés egyik legjellemzőbb vonása, olyan vonás, amely a szocialista gazdaság lényegéből, a szocializmus gazdasági alaptörvényének lényeges vonásaiból és következményeiből fakad.

Végül említést érdemel a „Rövid építészeti kézikönyv“ legújabb, 1952-ben megjelent kötete (a Szovjetunió Építészeti Akadémiájának kiadása), amely a „Regionális tervezés“ című fejezettel kezdődik.

„A regionális tervezés alapja — olvassuk ebben a kézikönyvben — a népgazdasági terv és az abban előirányzott ipari, közlekedési, lakás-, városgazdálkodási és mezőgazdasági építés“. A regionális területi tervezés célját, bár egyszerűsített alakban, itt is az 1946. évi „Építészeti kézikönyv“ és Ja. P. Levcsenko könyve nyomán, 8 pontban összefoglalva találjuk meg.

Ennél a tervezésnél, a területek helyes kiválasztásához és a régióban való helyes elosztásukhoz alaposan tanulmányozni kell „a helyi természeti adottságokat (meteorológiai, topográfiai, mérnöki, geológiai, hidrogeológiai és hidrológiai viszonyokat), a talajokat, a növényzetet, az ipar, a települések és a közlekedés elhelyezési viszonyait“.

Itt tehát, bár egészen rövid, szinte feljegyzészerű formában, szintén megtaláljuk a „regionális tervezési sémák“ lényegének, céljainak és előfeltételeinek helyes meghatározását, különös hangsúlyozásával, hogy *ennek a tervezésnek alapjai a népgazdasági tervek, amelyeknek a regionális tervezés anyagi és területi kifejezése.*

4. A regionális területi tervezés gyakorlata a Szovjetunióban

A regionális területi tervezés kérdéseinek tudományos kidolgozásával párhuzamosan, a Szovjetunióban folyó hallatlan méretű és ütemű szocialista építés már a kezdet kezdetén számos rendkívül bonyolult és fontos tervezési feladat gyakorlati megoldását tette szükségessé.

Az első ilyen nagy gazdasági régióra kiterjedő tervezést és szervezést az USZSZK Városépítő Tervező Intézete (Kiev) végezte a Donyeci köszénmedencére vonatkozóan. Ezt követte a Kuznyeki köszénmedence, az Apseron-félszigeten lévő ásványolajvidék, a Krivojrogi vasércvidék, a Perm-Krasznojamszki régió (ásványolajlelőhelyekkel, nehéz- és könnyűipari vállalatokkal), az Isimbajevo-Karagandai ásványolajipari vidék, a Sztálinzski iparvidék, a Krim déli partvidékének, és a kaukázusi tengerpartnak mint üdülési régióknak.

egyres fontos mezőgazdasági vidékeknek stb. regionális területi tervezése.

Az ezen a téren felhalmozott hatalmas tapasztalatok lehetővé tették, hogy gyakorlatban ellenőrizték és általánosítással megszilárdítsák mindazokat a regionális gazdasági és területi tervezésre vonatkozó tudományos tételeket, amelyek magából a szocialista gazdaságból és a Sztálini ötéves népgazdasági tervek-ből fakadnak.

Rendkívül érdekes például, a Donyeci köszénmedence regionális területi tervezése, mellyel személyesen is alkalmunk volt megismerkedni 1946 júniusában. Ez a régió magában foglalja az egész Sztálini és Vorosilovgrádi területet, valamint a Rosztovi terület nagy részét. Ennek a régiónak a tervezése igen bonyolult volt. Mindenekelőtt egész sor „támtervre“, sémára és térképvázlatra fel kellett hordani minden meglévő adottságot, amelyek a régiót fizikai-földrajzi, geológiai és más vonatkozásokban jellemzik, továbbá a gazdasági és termelési, demográfiai, szociális, egészség- és munkaügyi adatokat, a települési és építési kérdéseket, a mérnöki létesítményeket, a zöldépítés állását stb. Csak ezután kerülhetett sor arra, hogy ezen a hatalmas területen megoldják azoknak a kérdéseknek a komplexumát, amelyeket a gazdag köszénlelőhelyek kiaknázása és az ezzel kapcsolatos nehézipar felvet, és pedig oly módon, hogy az ebben a régióban lakó dolgozó millióknak az emberről való sztálini gondoskodással egyező életkörülményeket biztosítsanak. Ez a hatalmas terv, amely egy egészen nagy-szabású általános tervből és számos mellékletből állt, nagy vonalakban elsősorban a legfontosabb iparvállalatok, energiaelosztó és közlekedési hálózatok elhelyezését és elosztását oldotta meg. Ezenkívül megoldotta valamennyi település egészségügyi, fekvési és egyéb szempontokból legkedvezőbb elhelyezését, a régió ezzel kapcsolatos zöldültetvény- és vízi létesítményhálózatát, a tömeges pihenésre szolgáló helyek elrendezését, amelyekhez igen ügyesen felhasználták a legkedvezőbb természeti adottságokat, a meglévő erdőket, vízfelületeket, kirándulóhelyeket stb. Az általános terv mellékleteiben nagy vonalakban megoldották a mezőgazdasági területek elhelyezését, kihasználását, a szovhozok, kolhozok és gépállomások elosztását, a városok körül pedig megfelelő városkörnyéki zöldövezetek létesítését burgonya- és zöldségtermelő és állattenyésztő gazdaságokkal. Más terveken a régió egészségügyi és közművesítési létesítményeinek főbb rendszereit oldották meg, mint például, a komplex vízellátás általános sémáját, a települések és vállalatok csatornázását, a tisztító állomások elhelyezését, a kövező- és építőanyagbányák kérdéseit stb. Mindezt kimerítő magyarázatokkal és műszaki-gazdasági indoklással támasztották alá. Ezt az egész hatalmas kutató, tervező és műszaki munkát szakemberek — városépítésszek, építőművészek, mérnökök, közigazdászok, földrajztudósok, geológusok és más műszaki és gazdasági szakértők — népes csoportja végezte.

A kommunizmus nagy építkezései, amelyek a Szovjetunióban jelenleg a legfejlettebb és leghaladóbb technikával folynak és amelyek eddig elmaradott vagy sivatagi jellegű hatalmas területek természetét alakítják majd át, ezeken a területeken nemcsak az intenzív mezőgazdaság fejlesztéséhez szükséges feltételeket teremtik meg azzal, hogy ezeket a vidékeket

virágzó kertekké varázsolják, hanem az erőteljes ipari fejlődés lehetőségeit is. Ezzel egyidejűleg tucatjával keletkeznek majd ott az új városok és települések, százával a kolhozok és létrejönnek mindazok a feltételek, amelyek a dolgozó milliók szép kommunista életéhez szükségesek. Mindezek az átalakított vidékek valóban újtípusú, kommunista gazdasági régiókká alakulnak majd át. Megszervezésük és építésük alapjául teljesértékű regionális területi tervek szolgálnak, ami világvizonylatban is igen nagy eredmény lesz ebben az új és bonyolult szocialista művészetben — a regionális területi tervezésben.

4. „Városkörnyéki övezetek“ és „ipari gócpontok“ tervezésének kérdése.

Az ún. „városkörnyéki“ (városmelléki, városkörüli övezetek, vagy közeli városkörnyékek) területi tervezésének, megszervezésének, rendezésének és kiépítésének kérdése önmagában véve is rendkívül fontos és bonyolult probléma, mellyel mélyrehatóan és önállóan kell foglalkozni. *Ezért nem tartozik jelenlegi vizsgálódásunk keretébe.* Ha itt egészen röviden mégis megemlítjük, azért tesszük, mert az itt említett egyes munkákban ezt a tervezést a regionális tervezés „váltfajaként“ tárgyalják.

V. G. Davidovics „Városok tervezése“ című munkájában (Moszkva, 1947), például ezzel a kérdéssel külön pontban („A városkörnyéki terület tervezése“, 304—306. old.) foglalkozik, ahol helyesen hangsúlyozza, hogy „a várost nem szabad környezetétől elszigetelten tervezni“, majd hozzáteszi, hogy „ez a munka a regionális tervezés válfaja“. Ezután röviden megvizsgálja a városkörnyéki övezet tartalmát, szerepét és jelentőségét, valamint tervezésének és szervezésének módját, — és pedig valójában az *illető város városépítési tervezésének folytatásaként.*

Ja. Levcsenko „Városok tervezése, műszaki-gazdasági mutatók és számítások“ (1952) c. könyvében a városkörnyéki övezet tervezéséről egyetlen mondatot találunk (a 22. oldalon), mégpedig a következő: „A regionális tervezés válfaja a nagyvárosokat övező városkörnyéki övezetek tervezése is.“

A Szovjetunió Építészeti Akadémiájának kebelében működő Városépítési Intézet azonban 1951-ben kiadta M. O. Hauke és K. M. Bulgakov terjedelmes szakkönyvét („A városkörnyéki övezetek tervezése“), melyben kimerítően és sokoldalúan tárgyalják ezt a problémát. Minden város életében nagy és sokoldalú szerepet játszik a közvetlen környék, gazdasági, egészségügyi és építőművészeti vonatkozásban egyaránt. „A szovjet város környéke az a terület, amely a városhoz tartozik és különösen szoros kölcsönös kapcsolatban áll azzal.“ Ahhoz, hogy helyesen teljesítse lényeges funkcióit, megfelelően meg kell tervezni és szervezni.

A városkörnyéki övezet tervezése „... a legszorosabban összefügg a város tervezésével. Ily módon, — folytatja az idézett mű, — a városkörnyéki övezet tervezését a szovjet városépítés fejlődésének valamennyi fontosabb szakaszán *időszerű városépítési feladatnak tekintették*“ (aláhúzások tőlem, — L. T.).

Igaz, hogy a „Városkörnyéki övezetek tervezésének fő feladatai és sajátosságai“ című fejezetben, amikor ezeknek az övezeteknek egyik jellemző ismértét

vizsgálja, és pedig azt, hogy viszonylag nagy kiterjedésűek és tervezésüknek az a sajátossága, hogy az épületek a területnek aránylag kis részét foglalják el, ezt olvassuk: „Ebben a tekintetben a városkörnyék tervezése megközelíti a regionális tervezést és ebben a vonatkozásban az utóbbi egyik válfajának tekinthető. Ez a hasonlatosság különösen a legnagyobb városok környekének esetében nyilvánul meg erősen“ (aláhúzások tőlem, — L. T.).

Ha azonban a városkörnyéki övezet tervezésének minden sajátosságát és valamennyi feladatát olyan alapossággal tanulmányozzuk, amilyen alaposan és teljesen azokat az említett könyv tárgyalja, szoros és elszakíthatatlan kapcsolatot fedezünk fel a város élete és a városkörnyéki övezet között. Ez az övezet, amely szerves kapcsolatban áll a várossal (amelynek közvetlen területi folytatása), valójában egyben a város a tágabb regionális területtel összekötő elem (átmenet). A városkörnyéki övezet tervezése, melynek általános városépítési, rendezési és területelosztási jellege van, tehát a városi terv folytatása és kibővítése, vagyis annak kapcsolata a regionális területi tervezéssel, átmenet a regionális területi tervezésbe. Ezért az a véleményünk, hogy a városkörnyéki övezetek tervezését csak a „legnagyobb városok“ (mint pl. Moszkva) esetében szabad a regionális területi tervezés „válfajaként“ kezelni. A többi várost illetően kétségtől helyesebb, ha a városkörnyéki övezet tervezését egyrészt a regionális területi tervezés alkotóelemének, részének tekintjük, másrészt, ha a városrendezési tervvel együtt dolgozzák ki (ami a leggyakoribb jelenség), mint ennek a tervnek folytatását és kibővítését, azaz mint a városrendezési terv (általános városrendezési helyszínrajz) kiegészítő részét.

A probléma fontossága — a szóhasználatról vagy elnevezéstől függetlenül — mindenestre arra kötelez, hogy megvizsgáljuk, hogyan oldják meg a Szovjetunióban és más országokban és hogyan kell foglalkoznunk vele specifikus hazai viszonyaink közepette. A Bolgár Tudományos Akadémia kebelében működő Városépítési és Építészeti Intézet ezt egyik legközelebbi feladatának tekinti.

*

Végül, a szovjet regionális területi tervezés kérdésének befejezéseként és azzal kapcsolatban foglalkoznunk kell a „gócponti tervezés“ néhány szerzőnél előforduló fogalmával. Ilyen „góccok“ (értsd: termelési góccok) tervezéséről beszél V. G. Davidovics a már említett „Városok tervezése“ című könyvének 306—312. oldalán található külön pontban. „A regionális tervezés — olvassuk itt — rendszerint egész sor „gócot“ ölel fel. A „góc“ városalkotó objektumok — gyárak, bányák, közlekedési létesítmények stb. — csoportja, az azokat kiszolgáló városokkal vagy város csoportokkal és településekkel, amelyek egységes települési rendszert alkotnak. Másszóval, a „gócon“ belül a telepítés és a települési területek rendszerét a szokásos módon oldják meg. A szerző szerint ennek a feladatnak céljai a következők:

1. a „góc“ összlakosságának elhelyezése, egyetlen városba való összpontosítása vagy több város és település közötti elosztása;

2. a termelést szolgáló településrészek elosztása (pl. több vállalat lát el egyetlen várost és megfordítva, egyetlen egyesített ipari terület szolgál ki városokból és településekből álló csoportot);

3. a lakosság gazdasági, jóléti, közigazgatási és kulturális ellátását szolgáló intézmények elosztása.

A szerző szerint az ilyen „gócponti tervezés“ területi hatálya a regionális tervezés nagy területeitől eltérően 100 és 1000 km² között ingadozik. Nyilvánvaló, hogy a szerző ennél a meghatározásnál nem a „gazdasági mikrorégió“ kiterjedésére, hanem még ennél is kisebb gazdasági egységre — az „ipari góccra“ gondol, melyről Ja. P. Levcsenko is említést tesz a „Városok tervezése, műszaki-gazdasági mutatók és számítások“ című legújabb könyvében (Moszkva, 1952). Ilyen kis területen — 100—1000 km²-en — nehéznek látszik összegyűjteni a városalkotó objektumokat és az azokat kiszolgáló „városokat vagy városok és települések csoportját“, amint ezt a szerző képzei. Ilyen körülmények között talán helyesebb volna a „gócponti tervezés“ fogalmán egy ipari kombinát, vagy ipari komplexum, vagy ahogyan a szovjet tervezési és gazdasági szóhasználatban nevezik — „termelési-területi komplexum“ területének tervezését érteni, mégpedig csak abban az esetben, ha kisebb komplexumról vagy kombinátról van szó. Ilyen esetben a problémákat természetesen nem lehet teljes egészükben, komplex módon megoldani, mint a regionális területi tervezés esetében. A „gócponti tervezést“ tehát inkább a gazdasági régió területi tervezésének részeként (elemeként) foghatnánk fel és azt a regionális tervezés fő vonalainak keretén belül kell végrehajtani.

*

Összefoglalás. Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy — a népgazdaság tervszerű fejlődésére vonatkozó szocialista gazdasági törvény fényében, és különösképpen a szocializmus gazdasági alaptörvénye sztálini megfogalmazásának fényében — a gazdasági regionális beosztás problémája és ezeknek a gazdasági régióknak gazdasági és területi tervezése a Szovjetunióban rendkívül nagy jelentőségre tett szert. Elképzelhetetlen volna szocialista fejlődésről, a termelőerők elosztásáról, a népgazdaság és kultúra fejlődéséről, az emberről való szocialista gondoskodás alkalmazásáról beszélni sokmillió egyszerű ember kulturális és életkörülményeinek kialakításában, vagy szocialista ötéves tervek megalkotására, végrehajtására és a teljesítés ellenőrzésére gondolni, melyeknek célja éppen az említett feladatok megvalósítása, ha a gazdasági régiók gazdasági és területi tervezésének problémája nem vált volna a Szovjetunióban minden gazdasági szervezési intézkedés és az egész építés alapjává (amint azt a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának 1932. évi és az OSZFSZK Népbiztosai Tanácsának 1932. évi és az OSZFSZK Népbiztosai Tanácsának 1945. évi idezett határozatai oly világosan előírják). A szovjet városok és települések tervezését és építését csak ilyen komplex regionális tervezés keretében lehetett valóban tudományos és alkotó alapokra helyezni. Ennek a rendkívül bonyolult és felelősségteljes tervezésnek a megoldása és kivitelezése megkívánta a tudományosan helyes munkamódszer kidolgozását, számos főbb mutató megállapítását és azoknak a helyes kompozíciós

és műszaki megoldásoknak a megtalálását, amelyek a regionális tervezéshez szükségesek.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán hozott határozatok és azok az utasítások, melyeket a kongresszus az ötödik ötéves tervre vonatkozóan kiadott, amelyben fontos helyet foglal el a természeti kincsek további feltárása, a termelőerők észszerű elosztása az országban és új ipari és mezőgazdasági központok létesítése, — a Szovjetunióban, a kommunizmus építésének szakaszában, új és még nagyobb feladatokat tűznek ki a gazdasági régiók kijelölése, tervezése és kiépítése terén. Ez még jobban fellendíti majd a regionális tervezés tudományát és művészetét. A regionális tervezés terén elért szovjet eredmények kimeríthetetlenül gazdag forrásai a népi demokratikus országoknak, különösképpen a Bolgár Népköztársaságnak, amelyekből tapasztalatokat meríthetnek történelmi jelentőségű feladatuk — a szocializmus országukban való építésének — végrehajtásához.

III. fejezet.

Regionális területi tervezés a népi demokratikus országban

A szocializmus építése a népi demokratikus országokban is feltétlenül szükségessé teszi egész gazdasági régiók kijelölését és területi tervezését, kezdetben legalábbis a bányatermékek fokozott kihasználása és a nehézipar kifejlesztése terén.

1. Regionális tervezés Bulgáriában.

Az első kétéves népgazdasági terv, amelynek fő feladata a háborúban szétzilált népgazdaság helyreállítása volt, még nem foglalkozhatott az ország gazdasági regionális felosztásának kérdésével. Meg kellett történnie a bankok, iparvállalatok és bányák államosításának, meg kellett kezdődnie és nagy arányokban végbe kellett mennie az egyéni parasztgazdaságok szövetkezeti egyesülésének és meg kellett kezdődnie az első ötéves népgazdasági terv végrehajtásának, melynek célja a szocializmus alapjainak felépítése volt a fiatal bolgár köztársaságban. Csak ilyen körülmények között lehetett komoly formában felvetni a termelőerők elosztásának és általában a népgazdaság regionális fejlesztésének megvizsgálását, ezzel együtt pedig az ország gazdasági regionális felosztásával, a régiók távlati gazdasági és területi terveinek kidolgozásával kapcsolatos kérdéseket. Az Állami Tervbizottság mellett 1948-ban külön hivatalt létesítettek a regionális tervezésre és a termelőerők elhelyezésére. El kell azonban ismernünk, hogy az ország gazdasági regionális felosztásának problémája még nem oldódott meg véglegesen, a gazdasági régiók területi tervezése, a „regionális tervezési sémák” szovjet értelmezésében, pedig még egyáltalán nem is merült fel, sem törvényhozási, sem elméleti, sem tervezési, sem gyakorlati vonatkozásban. Gazdasági földrajzi és városépítési tudományunk még nem nyújtott segítséget ezeknek a szocialista fejlődésünk számára rendkívül fontos feladatoknak a megoldásához. Regionális tervező szerveink összetétele, feladatköre és tevékenysége sem alakult még ki véglegesen. Nem foglalkoznak *módszertanilag helyesen és tudományosan*

az egyes közigazgatási kerületek gazdasági arculatának, lehetőségeinek és feladatainak megállapításával, hogy azután ennek alapján az egész ország valóban szocialista regionális beosztását és távlati regionális tervezését el lehessen végezni abban az értelemben, ahogyan azt tanulmányunk elején kifejtettük. A regionális tervezés terén eddig nálunk folytatott tevékenység fő fogyatékosága még az is, hogy a regionális tervezés elszakadt a gazdasági régiók területi tervezésének, szervezésének és építésének problémájától és különösképpen a településtervezés és építés problémájától, mint a regionális tervezés funkciójától. Igazolja ezt, például, az a körülmény, hogy a városépítési tervfeladatok összeállítása (melyek a városok tudományosan megalapozott távlati gazdasági fejlődése: kijelölik), eddig, a települések tervszerű építésére vonatkozó szabályzat 16. cikkelyének nyomtatékos utasítása ellenére, gyakran leküzdhetetlen akadályokba ütközik.

Itt ki kell röviden térnünk a „régión” (rajon) nálunk használatos értelmezésére és az eddigi racionális felosztásra. Ezek a kérdések az Állami Tervbizottság felállításának pillanatától kezdve felmerültek. Beskov professzor bizonyos előzetes kutatásai alapján az országot ideiglenesen hét gazdasági régióra osztották, melyek a következők: az északnyugati régió (a régi Vraca területi egység, megye); az északi régió (a régi Pleven megye); az északkeleti régió (a régi Rusze és Várna megye); a délkeleti régió (Burgasz megye és Novazagorai járás); a déli régió (Sztarazagora megye és Plovdiv megye, a Novazagorai járás kivételével); a délnyugati régió (Gornadzsumaja megye) és a nyugati régió (Szófia megye).

Az ország új közigazgatási felosztása, az új politikai, társadalmi és közigazgatási feladatoknak megfelelően, 13 kerületre (Vracai, Pleveni, Trnovói, Ruszei, Kolárovgrádi, Sztálini, Burgaszi, Sztarazagorai, Haszkovói Plovdivi, Blagoevgárdi és Szófia kerületre és Szófia városra, mint külön közigazgatási kerületre) szükségessé tette, hogy a regionális beosztás kérdésével új szemszögből foglalkozzunk. Vajon meg kellene-e tartani a már említett 7 nagy gazdasági régiót a népgazdasági tervvel kapcsolatos kutatásokhoz és beindítási munkákhoz, vagy pedig a további regionális tervezési munkában csak az új 13 kerülettel kellene-e foglalkozni, melyeknek területe a mi méreteinkben megfelel a gazdasági régiók nagyságának? Kétségtelen, hogy csak nagyobb területű régiók alkalmasak arra, hogy bennük a termelőerők és a gazdasági elemek komplex módon fejlődjenek; csak ilyen régiókat lehet országos viszonylatú szakosításra is nagyobb lehetőségeket nyújtó termelési komplexumokként elhatárolni. Mésrészt viszont a régió nagyobb területi egysége, nagyobb termelőerővel és sokoldalú tevékenységével, regionális tervezésünk jelenlegi szakaszán, sokkal nagyobb nehézségeket támaszt a gazdasági élet egységes tanulmányozása, komplex tervezése, irányítása és ellenőrzése tekintetében. Fontos az a körülmény is, hogy valamennyi állami szerv, beleértve a tervező szerveket is, közigazgatási elvek szerint, a megyei és járási tanácsok kebelében van megszervezve. Ezzel az indoklással végzi az Állami Tervbizottság jelenleg az ország regionális felosztását és távlati regionális tervezését közigazgatási kerületenként. Így találja megfelelőbbnek.

Az ország gazdasági regionális felosztásának kérdésében fennálló említett zürzavar okozta azt, hogy a Bolgár Tudományos Akadémia 1952. december 17-én és 18-án tudományos ülészakot tartott „A regionális tervezés problémája Bulgáriában” témáról. Ezen az ülészakon 4 előadás hangzott el erről a kérdéstről: A. Beskov professzor, I. Penkov professzor, T. Jordanov docens és H. Marinov docens előadása. Négyük közül csak I. Penkov professzor hirdette azt a felfogást, hogy „a gazdasági-földrajzi kutatást a jelenlegi közigazgatási területi egységek keretében kell folytatni”, ami azt jelenti, hogy közigazgatási kerületeinket tartalmilag és területileg nagyjából azonosítja a gazdasági régiókkal. A másik három előadó homlokegyenest ellenkező felfogást vallott, és pedíg azt, hogy Bulgáriában „... néhány nagyobb gazdasági régiót kell kijelölni, különböző nagyságú területtel és különböző gazdasági jelleggel, melyekből azután szakosított és maximálisan fejlett belső termelési kapcsolatokkal rendelkező területi termelési komplexumokat kell létrehozni” (T. Jordanov előadásából). *Csak az ilyen területi egységek — állítja előadásában A. Beskov professzor, — felelhetnek meg a gazdasági régiókra vonatkozó elvi tételeknek*, melyek megkövetelik, hogy a régióknak a következő ismérvei legyenek:

1. *dinamikus perspektíva*, amely a tervszerű, célszerű és progresszív területi és terjedelmi változtatóságban jut kifejezésre;

2. *komplex jelleg* — vagyis olyan területi komplexum, amely sokoldalú, kölcsönösen egymást kiegészítő gazdasági elemekből áll és amelynek lehetősége van az önellátásra, ami szükségessé teszi, hogy a régiókn belül alrégiókat (mikrorégiókat) hozzanak létre;

3. *optimális jelleg* — azoknak a körülményeknek és előfeltételeknek az összessége, amely a régióban egyik vagy másik gazdasági ág számára a legkedvezőbb fejlődést biztosítja;

4. *közlekedés* tekintetében a régióknak legyenek jó belső és régióközi összeköttetései;

5. *nemzetvédelmi felkészültség* stb.

H. Marinov docens viszont azt hangsúlyozta előadásában, hogy „helytelen, ha a gazdasági régióknak a lehető legközelebbi minőségi tulajdonságokkal rendelkező területe van. *Ellenkezőleg, a régió komplex fejlődését csak bizonyos gazdasági és földrajzi különbség esetén lehet biztosítani*“... (aláhúzás tőlem, — L. T.).

Ezekből az elvi tételekből kiindulva A. Beskov professzor azt javasolja, hogy az országot *hozzávetőleg* 7 gazdasági régióra osszák fel. T. Jordanov 5, H. Marinov pedig 3 régiót ajánl, mindhárman egyetértenek azonban abban, hogy a régiók számát csak a *jövendő gazdasági-földrajzi és egyébirányú kutatások alapján lehet majd pontosan megállapítani*.

Véleményük szerint ezeken a gazdasági régiókon belül majd *gazdasági alrégiókat (mikrorégiókat)* kell létesíteni, világosan meghatározott szakosítással, és ezek alapján kell majd kidolgozni az ország közigazgatási-politikai — tehát megyei és járási — felosztását. Nézetünk szerint, ezek a bulgáriai gazdasági régiók, — a szovjet gazdasági régiók zöméhez viszonyítva, — gazdasági kialakításuk és fejlődésük lehetőségei tekintetében, többé-kevésbé gazdasági mikrorégiók jellegét viselik majd.

Az említett előadásokkal kapcsolatos vita során, melynek lebonyolítására 1953. január 13—16-án került sor, a felszólalók zöme A. Beskov professzor és T. Jordanov és H. Marinov docens elgondolásait támogatta, egészítette ki és fejlesztette tovább. Csak igen kevesen osztották Penkov professzor véleményét.

A vita során a Bolgár Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének hivatalos álláspontját is közölték, amely így hangzik:

„A tudományos tanács véleménye szerint végre kell hajtani hazánk gazdasági-földrajzi regionális felosztását, mert nyilvánvaló, hogy igazi tudományos távlati tervezés lehetetlen az ország termelőerőinek sokoldalú és mélyreható megismerése nélkül, és ezen az alapon — a termelőerők tervszerű térbeli elosztása és valóban tudományos regionális felosztásán alapuló elhelyezése nélkül. Nálunk szervezett, tervszerű formában, nagy méretekben eddig ilyen irányú kutatást nem végeztek és ennek következtében nem tekinthető tudományosan megalapozottnak és helyesnek az a vélemény, mely szerint a jelenlegi közigazgatási kerületek, járások és települések megfelelően elhatárolt gazdasági régiók, alrégiók és mikrorégiók.“

Végül, az ülészak hasonlóan megfogalmazott következtetésekkel zárult:

„1. Az egész ország nincs még gazdasági régiókra osztva. Mai közigazgatási felosztásunk nem fedi a termelőerők törvényszerű területi elosztását és társítását az országban, a gazdasági fejlődés mai szakaszán.

2. Az ország gazdasági-földrajzi regionális felosztása nem valószínű meg ilyenirányú egyéni próbálkozásokkal. Egységesen és komplex módon kell tanulmányozni az ország természeti forrásait és termelőerőit, valamint azok területi eloszlását és társítását a gazdasági régiókon belül.

3. A Bolgár Népköztársaság gazdasági-földrajzi regionális felosztásának kérdését legsürgősebben széleskörű, tárcaközi értekezlet napirendjére kell tűzni. Tudományos közvéleményünknek erőteljesen részt kell vennie ebben a vitában, folyóiratainknak és tudományos orgánumainknak a legszélesebb nyilvánosságot kell biztosítaniok a regionális tervezés kérdéseivel kapcsolatos, megalapozott, bíráló és önbíró megnyilatkozásoknak.

4. A Bolgár Tudományos Akadémia vezetőségének javaslatot kell tenni arra, hogy létesítsen állandó tanácsot a természeti források és termelőerők tanulmányozására. Ennek a tárcaközi jellegű tanácsnak az lenne a feladata, hogy elősegítse gazdaságunk fejlődését a szocializmus útján.“

Sajnálattal kell azonban megjegyeznünk, hogy sem a négy előadó fejtegetéseiben, sem a hozzászólások zömében, sem pedig az ülészak záróhatározatában nem találjuk a régiók területi, műszaki és szervezeti tervezésével, területük megszervezésével, a „regionális tervezési sémákkal” kapcsolatos problémákat, még kevésbé a régióknak lévő települések tervezésének és építésének kérdéseit.

Már pedig, tudjuk, hogy amint a régió gazdasági tervezésének alapvető és meghatározó jelentősége van a régió területi tervezésében (vagyis „regionális tervezési sémájában”) és megszervezésében és építésében, úgy ennek a területi tervezésnek, szervezésnek, építésnek — amely a régió gazdasági tervezésének anyagi és léptékbéli kifejezése, — is nagy jelentősége van

a tulajdonképpeni gazdasági tervezésben. Elősegíti, megkönnyíti és erősíti a régió tervezett fejlődését, a termelőerők elhelyezését, segíti, megkönnyíti és erősíti országos viszonylatban a régió szakosítását, a helyi érdekek kielégítését a helyi források felhasználásával, a gazdasági és műszaki kapcsolatok kiépítését a régióon belül és a szomszédos régiókkal, végül pedig, segíti, megkönnyíti és erősíti a dolgozókról való szocialista gondoskodást, — egyszerűen, segíti és megkönnyíti a szocializmus gazdasági alaptörvénye sztálini fogalmazásban ismert lényeges vonásainak és követelményeinek alkalmazását és teljesítését.

A területi tervezés és szervezés, a régiók területi kiépítése terén 1944. szeptember 9-e óta szintén igen kevés, hogy ne mondjuk — semmi sem történt nálunk. Ilyenirányú gondolatokat és irányvonalakat találunk a „városrendezési regionális tervezéssel“ kapcsolatban a települések tervszerű építésére vonatkozó szabályzatban (Hivatalos lap, 1950. évi 51. és 93. szám), amelyben (a 14. cikkelyben) ezt olvassuk:

„Az általános városrendezési tervek egészükben oldják meg a települések és környékük műszaki rendezési és építészeti szükségleteit és feladatait.

Az általános városrendezési terv ezeket a szükségleteket és feladatokat *több településre nézve is egységesen oldhatja meg*, különböző népi tanácsok területi határain belül, amennyiben ezt közös természeti, éghajlati, történelmi, életkörülménybeli, gazdasági vagy ipari termelési adottságok, közös természeti kincsek és energiaforrások, közös közlekedési problémák és más hasonló természetű közös kérdések szükségessé teszik. Ilyen esetben az általános városrendezési terv *regionális jellegű*“ (aláhúzás tőlem, — L. T.).

Ennek a cikkelynek szövegében kétségkívül találhatunk bizonyos pontatlanságokat azoknak a területi határoknak meghatározásában, amelyekben belül ilyen területi városrendezési tervezésre sor kerülhet. Helytelen a természeti és földrajzi adottságok első helyre állítása is, a gazdasági feltételek helyett, valamint az is, hogy ezt a tervezési módot „*regionális jellegű városrendezésnek*“ nevezik „*regionális tervezés*“ helyett, és még sok más is. Az alap gondolat azonban nyilvánvalóan helyes és jó volt.

Ennek a törvényerejű rendelkezésnek végrehajtása érdekében az első gyakorlati kísérlet Dimitrovo vidékének területi regionális tervezése volt, azokkal a komplex feladatokkal kapcsolatban, amelyek a Dimitrovo-Sztrumi kőszénmedence fejlesztéséből, a Lenin Kohászati Művek és a Sztudena duzzasztómű építéséből fakadtak. Az említett okoknál fogva azonban ez a kísérlet is majdnem leküzdhetetlen akadályokba ütközött: az Állami Tervbizottság és regionális tervezési és termelőerőfejlesztési osztálya még megközelítően sem végezte el a szükséges előtanulmányokat a régió termelőerői maximális és komplex fejlesztésének előmozdításához és távlati tervezéséhez, nem foglalkozott az ezzel kapcsolatos iparvállalatok, közlekedés, energiagazdálkodás stb. kérdéseivel, különösképpen a dolgozók és a lakosság elosztásával az egyes települések és komplexumok között. Már pedig enélkül lehetetlen regionális méretekben végleges tervfeladatot kidolgozni, ilyen tervfeladat nélkül pedig elképzelhetetlen, hogy a regionális terv — mint Sztálin elvtárs tanítja — kötelező „tervutasításá“ váljék. Ennek a tervfeladatnak a tanulmányozását és megállapítását a Városgazdálkodás minisztériumához tartozó apparátusra bízta, akik 3 éven keresztül eredménytelenül próbálkoztak vele, míg végre 1952-ben sor kerülhetett a jóváhagyására. Így hát egy viszonylag kis gazdasági mikrorégió területi tervezésére irányuló első kísérletünk hosszú ideig befejezetlen maradt. Már pedig a szocializmus építése hazánkban felvetette ezeket a fontos feladatokat és a jövőben még állhatatosabban és még nagyobb méretekben veti majd fel azokat.

2. Regionális területi tervezés a többi népi demokratikus országban.

Lengyelország. Ebben a vonatkozásban különösen a baráti demokratikus Lengyelország nagy eredményeit érdemes tanulmányozni. Ezekkel az eredményekkel a szerzőnek alkalma volt személyesen is megismerkedni, már amennyire erre az 1949 júniusában Lengyelországban tett látogatása lehetőséget nyújtott. A népgazdaság háború utáni gyors helyreállításának szükségessége, különösen a nehézipar újjáépítése, amely már a háború előtt is igen fejlett volt, továbbá a fasiszta barbároktól lerombolt városok újjáépítése, lakosság letelepítése egész elnéptelenedett vidékeken, és végül, a termelőerők újirányú fejlesztése a szocialista gazdaság megteremtése érdekében — közvetlenül a háború befejezése után az ország regionális beosztásának kérdésére, a szovjet mintát követő regionális gazdasági és területi tervezésre összpontosította a kormány figyelmét.

A területi tervezésre vonatkozóan a lengyel kormány 1949. április 2-án külön rendeletet adott ki „Lengyelország nemzeti területének tervezéséről“, amelyben elrendelte az országos, tartományi és helyi tervek készítését.

Az ország gazdasági regionális beosztásának tanulmányozására, a termelőerők és népgazdasági elemek fejlesztésére és elhelyezésére ezekben a régiókban, vagyis a régiók gazdasági és területi tervezésére és szervezésére, minden tartományban (vajdaságban) egy-egy rendkívül erős és mértékadó szervet állítottak fel, melyet „Tartományi tervbizottságnak“ neveznek (WKPG — azaz Wojewodzka komisja planowanie gospodarzcego). Ezek a bizottságok addig „Területi tervezési regionális igazgatóság“ címmel az Újjáépítési Minisztériumhoz tartoztak és éppen 1949 júniusában kerültek az Állami Tervbizottság felügyelete alá és kapták meg új elnevezésüket.

Az említett tartományi bizottságok feladatait, amint ezt Krakowban és Wroclawban végzett személyes tanulmányaink alapján megállapíthatjuk, 4 fő csoportra oszthatjuk:

1. a tartomány teljes fizikai elemzése, azaz a terület földrajzi, éghajlati, talajtani, mérnöki geológiai, hidrogeológiai, szeizmikus és egyéb tulajdonságainak feltárása, állat- és növényvilágának tanulmányozása és minden adat rávezetése kartogrammok, táblázatok, grafikonok és térképek sorozatára;

2. a tartomány gazdasági, építésügyi, demográfiai stb. állapotának teljes elemzése. Ide tartozik az ásványi kincsek, ipari és mezőgazdasági vállalatok, közlekedési és közműhálózatok, az energiatermelés és elosztás, az erdő- és mezőgazdaság és a települések vizsgálata. Kutatják és vizsgálják a területre, lakosságra, laksűrűsége, beépítési állapotra (a középületek

— iskolák, színházak, kórházak stb., — lakóépületek, közművek és egyéb beruházások százalékos arányára), a zöld-, víz- és szabad területekre vonatkozó mutatókat. Demográfiai vonatkozásban a lakosság összetételét, mozgását, társadalmi és termelési arculatát stb. vizsgálják. Mindezeket az adatokat táblázatokra, grafikonokra, kartogramokra, térképekre és tervrajzokra vezetik rá;

3. a fenti két kutatási adatsort alapján — a termelőerők és gazdasági elemek fejlesztésére és elhelyezésére nyíló lehetőségek tanulmányozása, tekintettel a tartomány országos viszonylatú szakosítására és a helyi szükségletek kiegészítésére szolgáló helyi források fejlesztésére, vagyis a terület távlati gazdasági tervezésére vonatkozó tanulmányok és javaslatok kidolgozása.

Ezek a „Tartományi tervbizottságok“, tisztán megfogalmazott feladataikkal és világosan kidolgozott munkamódszereikkel az állami tervezés egységes láncának főszemeivé váltak. Ebben az állami tervezési gépezetben a feladatok a következőképpen oszlanak meg:

1. Az *Állami Tervbizottság* országos viszonylatban végez általános műszaki és gazdasági tervezést és az állami tervet tartományokra bontja le. Az állami tervezés alapjául a Tartományi bizottságok említett vizsgálati adatai és javaslatai szolgálnak, amelyeket a legfontosabb állami feladatoknak és szükségleteknek megfelelően összehangolnak és irányítanak. Ez a tervezés tartományonkénti bontásban 1:100 000 vagy 1:500 000 léptékű „földrajzi tervekben“ jut kifejezésre.

2. A *Tartományi tervbizottságok* végzik a tartomány gazdasági és területi tervezését, járási (kerületi) bontásban, ami az 1:300 000—1:10 000 léptékű „topográfiai tervekben“ jut kifejezésre.

3. A *városépítési tervező szervezetek*, az említett adatok és tervek alapján kapott regionális tervezési feladatoknak megfelelően tanulmányozzák az egyes települések és azok környékének (városkörnyéki övezetek) tervezési és építési kérdéseit, amelyek 1:10 000—1:20 000 léptékű általános városrendezési tervekben öltenek testet.

Ez a harmónikus tervezési rendszer lehetővé teszi: 1. a tartományok távlati gazdasági terveinek elkészítését (és ezek alapján az országos tervezést), szigorúan tudományos és mélyreható tanulmányok alapján; 2. a tartomány területi tervezésének és szervezésének közvetlen összekapcsolását a gazdasági tervezéssel és 3. települések és elsősorban városok *tényleges távlati tervfeladatokra támaszkodó és tisztázott területi keretek között történő tervezését és építését*, ami lehetővé teszi, hogy a város a tartomány szerves része legyen.

Ennek a nehéz és fontos feladatnak elvégzésére a Tartományi tervbizottságoknak, vagy másnéven Tartományi gazdasági és területi tervbizottságoknak (ami még pontosabban fedi gazdag tartalmukat) 30—33 szakemberről álló apparátusuk van.¹¹ Ezek szerveze-

¹¹ A krakowi bizottság 5—6 építészből, 5—6 gazdasági földrajzi szakemberről, 2 agronómusból, 1 erdészeti szakemberről, 3 különböző szakos mérnökből, 1 jogászból, 5 technikusból, műszaki rajzolókból, adminisztrátorból stb. áll. Összesen mintegy 33 személyt ölel fel. A wroclawi bizottságban 4 építész, 1 mérnök, 3 földrajzi szakember, 3 közgazdász, 1 technikus és 1 jogász, 3 térképrajzoló, műszaki rajzoló, adminisztrátor stb. — összesen 34 személy foglal helyet. Vannak kisebb létszámú — 10—15 főből álló — bizottságokkal dolgozó tartományok is.

tileg több osztályra oszlanak, melyek a következők: 1. Kutatási (tudományos elemzési) osztály; 2. Regionális tervezési osztály; 3. Várostervezési osztály (városrendezési kutatások elvégzésére); 4. Falusi és mezőgazdasági tervezési osztály (városrendezési és gazdasági kutatások elvégzésére); 5. ügyviteli, pénzügyi, jogi és más osztályok. A bizottságokat igazgató és igazgatóhelyettes irányítja, akik közül az egyik rendszerint gazdasági földrajzi szakember, a másik pedig feltétlenül városépítész.

A kutatási és munkaszínvonal, amint erről annak idején a krakowi és wroclawi tartományi bizottságnál meggyőződhetünk, igen magas színvonalú. Ezeket a kutatásokat joggal nevezhetjük szocialista regionális tervezési kutatásoknak.

Csehszlovákia. Itt is kitarlóan dolgoznak a regionális tervezésen és különösen az igen fejlett nehéziparral rendelkező vidékeken folyik erős munka ezen a téren. Ebben a vonatkozásban különös figyelmet érdemel a Prágai területi regionális gazdasági és területi tervezésével kapcsolatos kutatómunka, amely igen értékes egységes mű alakjában nyomtatásban is megjelent. Hasonló kutatásokkal a „TAVOTI“-nak nevezett hármas városkomplexum esetében, a karlsbadi üdülési régióra vonatkozóan és más esetekben is foglalkoztak. A kutatásokat itt is hasonló alapelvek szerint végzik, mint Lengyelországban, a szocializmus építésével kapcsolatban.

A Német Demokratikus Köztársaság.¹² Az NDK-ban a regionális területi tervezés szintén kutatási téma. Ezen a téren jelenleg főleg a Német Építészeti Akadémia dolgozik, amelynek Városépítési Intézete 1953-ban külön „Regionális tervezési osztályt“ állított fel. Az akadémia kiadásában 1954-ben megjelent terjedelmes „Építészeti kézikönyv“ külön fejezetben foglalkozik a „Településtervezés és regionális tervezés“ kérdéseivel (109. old.). Hangsúlyozza a szoros kapcsolatot a települések városépítési tervezése és a „távlati területi tervezés“ között. Mindkettő komplex jellegű feladat és egyes elemeik sokszorosán fedik egymást. A területi tervezés (mint a gazdasági tervezés területi munkaformája) komplex jellege a sokoldalú területi fejlesztésre irányuló, magasszínvonalú egyesítő tervezésben jut kifejezésre és súlypontja általában a termelőerők térbeli elosztására esik, azzal a céllal, hogy helyes térbeli arányokat állapítson meg. A területi tervezés elsősorban a területi egység helyi gazdasági fejlesztési perspektíváit dolgozza ki.

Ugyanebben az „Építészeti kézikönyvben“ különleges figyelmet szenteltek a *városkörnyéki övezetek* tervezésének (111—120. old.). Ez az övezet a legfontosabb a város és a terület (régio) közötti kapcsolat perspektivikus és szervezési formái közül. Ilyen övezetről azonban csak a nagyvárosok esetében lehet beszélni. Ennek az övezetnek a tervezése egyes jellegzetes vonásaiban lényegesen különbözik a városi tervezéstől.

A gazdasági regioális beosztás és a régiók területi tervezésének problémája a demokratikus **Magyarországon és Romániában** is napirenden van. A szocializmus építése ebben a két országban is megköveteli ennek a felelősségteljes feladatnak a helyes megoldását.

¹² Az NDK-ra vonatkozó részt pótlólag, 1954-ben írtam (L. T.).

A regionális tervezés irányvonalai és feladatai

1. A gazdasági regionális tervezés lényege és jelentősége Bulgáriában.

A második ötéves népgazdasági terv még erősebb lökést ad majd és még magasabb szintre emeli a szocializmus építését a Bolgár Népköztársaságban. Ez azt jelenti, hogy jelentősen fokozni kell az ásványi termékek felhasználását, az ipar, az energiatermelés, a mezőgazdaság, a közlekedés, a tudomány, művészet és kultúra fejlesztését; azt jelenti, hogy lényegesen meg fognak javulni a dolgozók életkörülményei, egyszóval — szocialista gazdaságunk és kultúránk sokkal magasabb fejlődési fokra lép, vagyis közelebb jutunk ahhoz, hogy a szocializmus gazdasági alaptörvényének sztálini megfogalmazású lényeges vonásait és követelményeit teljesítsük. Ezeket a történelmi jelentőségű feladatokat, amelyeket a kormány és a párt a dolgozó bolgár nép elé tűz, csak abban az esetben teljesíthetjük, ha a társadalmi termelést helyesen tervezzük meg, és pedig helyesen elhatárolt és egységesen kiépített gazdasági régiók szerint. Vlko Cservenkov elvtárs szerint „az ésszerű tervszerűség azt kívánja, hogy országunk regionális felosztását minél előbb elvégezzük és erőnket elsősorban azokra a gazdasági feladatokra összpontosítsuk, amelyeknek végrehajtása megerősíti egész gazdaságunk fejlődési alapjait”¹³ (aláhúzás tőlem, — L. T.).

A regionális felosztást, a termelőerők tervszerű fejlesztésére és az ország területén való elhelyezésére nézve, nem közigazgatási politikai alapon, hanem a komplex gazdasági régiók megteremtésének és fejlesztésének elvei szerint kell végrehajtani. Ezek a régiók kétségtelenül nem jönnek létre maguktól tökéletes alakjukban, de nem létesíthetők egyszer s mindenkorra érvényes egységekként sem. Tudatosan, tervszerűen, állandó fejlődés folyamán kell azokat megteremteni, mindig a szocializmus gazdasági alaptörvényének szem előtt tartásával. Ezt a célt nem csekély mértékben segít elérni a régiók helyes területi tervezése, megszervezése és tervszerű kiépítése. Meg kell itt értenünk, hogy mind a fő gazdasági régiókról (a mi méreteinkben, a mi feltételeinknek megfelelően értelmezve), mind pedig azok alkotó részeiről — a gazdasági mikrorégiókról (alrégiókról és ipari góccokról van szó.

Bulgária ilyen regionális gazdasági felosztása kétségtelenül elősegíti majd: a) az ország munkásosztályának gyors fejlődését; b) a szocialista tulajdon gyarapodását; c) a társadalmi munka termelékenységének növekedését; d) a helyi nyersanyagok legésszerűbb felhasználási lehetőségeinek megteremtését; e) iparunk és mezőgazdaságunk fokozott fejlődését; f) a közlekedési (szállítási) költségek csökkentését; g) a város és a falu közötti ellentét csökkentését, majd felszámolását; h) a dolgozók egyre növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítését; i) az ország gazdasági függetlenségének megszilárdítását, védekező képességének és katonai és gazdasági erejének fokozását.¹⁴ Ugyanakkor mindez hozzájárul majd gazda-

sági régióink helyes területi megtervezéséhez, megszervezéséhez és kiépítéséhez, ezzel pedig igen nagy mértékben elősegíti majd a városok és települések helyes szocialista tervezését és építését a régiók keretein belül.

2. A területi regionális tervezés feladatai és tartalma Bulgáriában.

A szovjet elmélet és gyakorlat nyomán és tekintettel a bolgár viszonyokra, a gazdasági régiók területi tervezésének és megszervezésének feladatait hozzávetőleg így határozhatnánk meg: a) a népgazdasági elemek legésszerűbb térbeli és méretbeli elosztása a régió területén, a termelőerők fejlesztésére és elhelyezésére, valamint a természeti kincsek kiaknázásra vonatkozó terv alapján, a helyi fizikai-földrajzi, történelmi, táji és művészeti körülmények figyelembevételével; b) a gazdasági elemek közötti legjobb közlekedési és egyéb kapcsolatok biztosítása; c) a régió területén lévő települések tervezésének és építésének megkönnyítése és d) a dolgozók legjobb kulturális és életkörülményeinek megteremtése az emberről való szocialista gondoskodás szellemében. Mindezeknek a feladatoknak a megoldása a szocializmus gazdasági alaptörvényében foglalt követelményeknek és a szocialista-realista művészeti módszernek figyelembevételével történjék.

A fentiekre való tekintettel a regionális területi tervezési sémák (a gazdasági régiók területi tervezésének vázlattervei) tartalmának nálunk olyannak kell lennie, hogy a gazdasági régió területén megközelítően a következő műszaki tervezési kérdéseket oldják meg:

1. vonják meg a gazdasági régió területi határait, mint tervezési objektumát;

2. helyezték el, határozzák meg és osszák be övezetekbe a fő országos jelentőségű iparvállalatokat és természeti kincsek kihasználását (vagyis a kitermelő és a feldolgozó ipart);

3. oldják meg a területi energiagazdálkodást, azaz osszák el és határozzák meg az energiatermelési bázisokat (hő- és vízierőműveket stb.), a fő távvezetéseket, gőz- és gázvezetéseket stb.;

4. osszák el területileg, határozzák meg és sorolják övezetekbe a regionális és helyi jelentőségű energiaforrásokkal működő iparvállalatokat, beleértve az építőanyagok bányászását és gyártását is;

5. osszák fel a régió területén az erdőgazdaságot, mezőgazdaságot és állattenyésztést, jelölik ki a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok és gépállomások telephelyeit a gazdálkodásra és termelésre legmegfelelőbb szempontok szerint. Ide tartozik a városkörnyéki gazdaságok (zöldség-, gyümölcs- és tejellátó bázisok stb.) területének kijelölése is;

6. oldják meg a régió talajjavítási munkálataival kapcsolatos fő intézkedéseket — mocsárlecsapolásokat, árterületek megerősítését, folyók és csatornák szabályozását, öntözőrendszerek építését és más hasonló kérdéseket;

7. osszák fel a településeket terület és lakosság szerint és biztosítanak területet azok terjeszkedésére, a termelés legjobb kiszolgálásának és a lakosság legjobb életkörülményei megteremtésének szem előtt tartásával. Ez segíti és előkészíti a régióban a települések tervezését és építését.

¹³ Cservenkov V., Georgi Dimitrov nyomókönyvében, Szófia, 1950. 236. old. (bolgárul).

¹⁴ Panajotov I., „A regionális tervezés és a termelőerők elhelyezésének kérdése” című könyve (1950, 14–15. old.) nyomán, kiegészítésekkel.

Ide tartozik az a kérdés is, hogy meg kell teremteni a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti ellentét csökkentésének és megszüntetésének feltételeit. Ezt Sztálin elvtársnak erre a kérdésre vonatkozó tanítása („A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“) alapján kell megoldani, amely így szól: „Ez persze nem jelenti azt, hogy a város és a falu közti ellentét megszüntetésének a „nagyvárosok pusztulására“ kell vezetnie (lásd Engels: „Anti-Dühring“). A nagyvárosok nem pusztulnak el, sőt új nagyvárosok keletkeznek, mint olyan központok, amelyek nemcsak a nagyiparnak, hanem a mezőgazdasági termékek feldolgozásának és az élelmiszeripar valamennyi ága hatalmas fejlődésének is központjai. Ez a körülmény megkönnyíti az ország kulturális felvirágzását és elvezet a városi és falusi életfeltételek kiegyenlítéséhez“;

8. jelöljenek ki övezeteket és helyeket a városon kívüli üdülés céljaira, ahol üdülőket, szanatóriumokat, nyaralótelepeket, villatelepeket stb. lehet létesíteni;

9. oldják meg valamennyi országos jelentőségű közlekedési ág (utak, vasutak, víziutak, légiforgalom) hálózatának kérdését és a legfontosabb létesítmények és területek bekapcsolását ebbe a hálózatba az említett ipari, mezőgazdasági, telepítési és más feladatokból folyó szükségleteknek megfelelően;

10. létesítsenek a régió területén egységes zöldültetvény-rendszert a mikroéghajlati viszonyok megjavítására, szél- és füstvédelmi célokra, regionális pihenő- és kultúrparkok stb. számára. Ide tartozik a nagy vízterületek és településen kívüli sportkombinátok létesítése is;

11. válasszák ki és állapítsák meg komplex módon a legfontosabb közegészségügyi intézkedéseket, úm. a vízellátást (a vízgyűjtők, védőövezetek stb. kijelölésével), a csatornázást (a tisztítás, szennyvízhasznosítás és levezetés helyeinek kijelölésével, stb. és végül

12. állapítsák meg a felsorolt feladatok, intézkedések és építkezések végrehajtásának sorrendjét a régió termelőerőinek fejlesztési sorrendjével és szükségleteivel összhangban.

A kisebb gazdasági területi egységek — *gazdasági mikrorégiók (alrégiók) és ipari góccok* — tervezési sémáinak kétségkívül azonos feladatai vannak és tartalmuk is azonos a regionális tervezési sémáival, csak kisebb területekre vonatkoznak és a megoldásra váró problémák megfelelnek e kisebb egységek termelési komplexumainak vagy kombinátjainak.

Végül, ha *városkörnyéki övezet tervezéséről* van szó (ami, mint már említettük, most nem tárgya vizsgálatunknak), a séma vagy terv az ennek a területnek megfelelő feladatokat öleli fel és oldja meg. Ezekre az övezetekre azonban jellemző, hogy nemcsak a régióval (vagy mikrorégióval) vannak kapcsolatban, hanem igen szorosan összefüggnek magával a nagyvárossal is, amelynek övezetét alkotják. A városkörnyéki övezet sémájának vagy tervének tartalma — amely összefügg a regionális terv tartalmával — ebből kifolyólag nagymértékben a város *városerősítési tervének tartalmi folytatása és kiegészítése* lesz, a „*városerősítési tervezés első szakaszát*“ jelenti majd.

3. A regionális tervezés munkamódszere, feladatai és mutatói

Az ilyen komplex jellegű és bonyolult műszaki-gazdasági és tervezési feladatok elvégzése, mint amilyenek a szocializmus bulgáriai építésének győzelmi menetével kapcsolatban felmerülnek, parancsolóan követeli, hogy Bulgáriában is minél sürgősebben tisztázzunk és megoldjunk számos problémát, éspedig elsősorban:

1. tisztázzuk a feladatok megoldásának *módszerét*,

2. oldjuk meg reálisan és helyesen azoknak a szervezeteknek *kérdéseit*, szervezeti felépítését és összetételét, amelyeknek ezt az egész bonyolult tanulmányozási folyamatot el kell végezniük, éspedig sajátos körülményeink és az ilyen irányú munkák elmaradottságának szem előtt tartásával;

3. végezzük el az *összes előzetes kutatásokat*, vizsgáljuk meg és gyűjtsük össze azokat az adatokat, anyagokat stb., amelyek alapján elkészíthetjük az ország *helyes regionális fizikai, földrajzi és gazdasági jellemzését*, ennek alapján pedig dolgozzuk ki tudományos szempontból helyesen az *ország gazdasági regionális felosztását*;

4. végezzük el a régióknéki komplex tervezési munkát, amely a következőket ölelje fel:

a) a *régiók távlati gazdasági tervének kidolgozását*, ami azt jelenti, hogy ki kell dolgozni a régió viszonylatában (és mikrorégióként) a termelőerők fejlesztésének és elhelyezésének távlati tervét népgazdasági áganként;

b) a *gazdasági régiók (vagy mikrorégiók) területi megtervezését, megszervezését és kiépítését*, amely egyrészt fejezze ki, tegye lehetővé és könnyítse meg a termelőerők fejlődését és elhelyezését ebben a régióban (mikrorégióban), másrészt tegye lehetővé és könnyítse meg a régióban egyes városok és települések helyes tervezését és építését, azaz ki kell dolgozni a *gazdasági régiók területi tervezési sémáit* (a regionális területi tervezési vázlatterveket). Ezek a sémák megállapítják majd a régió keretein belül a legfontosabb gazdasági, építésügyi, mérnöki, közlekedési, közművesítési, építészeti, művészeti és más intézkedéseket.

Ezeknek a fontos gazdasági és tervezési intézkedéseknek kivitelezéséhez, véleményünk szerint, *minél sürgősebben külön törvényerejű rendelkezéseket és határozatokat kell hozni*, azokhoz a szovjet intézkedésekhez hasonlóan, amelyekről már szó volt. Ezek a rendelkezések és határozatok hivatottak arra, hogy az itt elmondottakat eleven valósággá változtassák.

E kérdések mindegyikét módszertani szempontból, a feladatok és a tartalom tekintetében, alaposan és részletesen tanulmányozni kell és szakembereknek megfelelő tanulmányok vagy jelentések alakjában, komplex módon ki kell dolgozni azokat. Ebben a munkában a specifikus hazai viszonyokból és számos előfeltétel megoldásából (pl. az ország gazdasági földrajzi regionális felosztásának módjából, a kutatások elvégzésére kifizetett határidőkből stb.) kell kiindulni. Mindezeknek a kérdéseknek helyes megoldásához meg kell állapítani (vagy amelyek már rendelkezésre állnak, össze kell egyeztetni és hangolni) a *szükséges mutatókat* (általános, ipari, mezőgazdasági, közlekedési, belkereskedelmi, beruházási, munkaügyi stb. mutatókat), amelyek az egyes gazdasági ágak összehasonlítási alapjai és mérték-

kei lesznek. Mindez kétséggel túléli ennek a tanulmányoknak a kereteit, *melynek inkább az a rendeltetése, hogy elvben és átfogó alakban tisztázza a problémát és az érdekelt közületek és tényezők elé tárja azokat a kérdéseket, amelyek megoldásra várnak.*

Ennek dacára célszerűnek tartjuk, hogy e kérdések közül némelyikkel itt is behatóbban foglalkozzunk:

1. A gazdasági és területi regionális tervezés módszertanával kapcsolatban előzetesen és véglegesen tisztázni kell számos kérdést, mint pl.:

— *az ország gazdasági regionális felosztásának kérdése*, vagyis, hogy a további kutatások során a jelenlegi közigazgatási kerületi beosztást vegyük-e alapul, vagy nagyobb területi egységeket — „gazdasági régiókat” vagy „mikrorégiókat” (alrégiókat), amelyeket konkrét tanulmányozás alapján állapítottak meg;

— *a régiók távlati gazdasági tervezésének kérdése*, vagyis, hogy milyen időszakra vonatkozik;

— *a mutatók kérdése*, vagyis, hogy tisztázni kell feladataikat, számukat, fajtájukat, meghatározásuk módját, kifejezési formájukat és alkalmazási módjukat, különös tekintettel a munkaerő tényezőre;

— *az előkészítő adatgyűjtés és anyagfeldolgozás feladatainak, tartalmának és módjának kérdése*. Ezek az adatok tisztázzák majd a régiók jellegét;

— *a regionális tervezési sémák* (a gazdasági régiók területi tervezési vázlattervek) feladataira és tartalmára vonatkozó kérdés, alkalmazásuk távlati (időbeli) meghatározása, kidolgozási módjuk megállapítása stb.;

— *a tervfeladatok* (fejlesztési tervek — tervezési programok) kérdése, melyek alapján a településeket tervezik és építik; tartalmuk, perspektívitásuk, költségeik, kötelező jellegük, kidolgozási módjuk stb. kérdése a régiók gazdasági és területi tervezésével kapcsolatban.

2. Azokkal a *káderekkel* és szervekkel kapcsolatban, amelyeknek a regionális felosztás és gazdasági és területi regionális tervezés egész kutatási és tervezési munkálatait el kell majd végezniük, mérlegelni kell, hogy vajon a hazai viszonyok között célszerű-e külön helyi szerveket, pl. „Regionális gazdasági és területi tervbizottságokat” létesíteni (minden gazdasági régió székhelyén, a lengyelországi bizottságok mintájára), vagy pedig valamennyi régióra vonatkozó munkákat *külön erre a célra felállított központi szervekhez összpontosítani*. Nézetünk szerint ezt a fontos kérdést meg kell oldani, mégpedig oly módon, hogy egyrészt számolni kell országunk viszonylag kis méreteivel (ebből kifolyólag — a megállapítandó gazdasági régiók kis számával), másrészt azzal a körülménnyel, hogy ezen a téren nem állnak kellőképpen kiképzett káderek és tapasztalatok rendelkezésünkre. Nyilvánvaló ezenkívül az is, hogy az ország regionális felosztásával és a regionális tervezéssel kapcsolatos feladatokat három főcsoportra oszthatjuk:

a) meg kell vizsgálni a meglévő adottságokat és meg kell állapítani kölcsönös összefüggéseiket; 10, 15 és 20 éves perspektívában meg kell vizsgálni a termelőerők fejlesztési lehetőségeit országos viszonylatban és régióként, mégpedig a szocializmus gazdasági alaptörvényével és más gazdasági törvényeivel összhangban, azaz *el kell készíteni a gazdasági regionális felosztást és el kell végezni a regionális távlati gazdasági tervezést*;

b) ennek a távlati gazdasági tervezésnek alapján el kell végezni a gazdasági régiók területi tervezését és

szervezését, azaz elő kell készíteni és ki kell dolgozni a „*regionális területi tervezési sémákat*”;

c) mindezeknek az előkészítő munkálatoknak alapján, a gazdasági és területi tervezés számára regionális méretekben ki kell dolgozni a tudományos szempontból helyes *tervfeladatokat az egyes települések városrendezési terveihez*.

Azoknak a tapasztalatoknak alapján, amelyeket ezen a téren a Szovjetunióban és más népi demokratikus országokban szereztek, valamint specifikus viszonyaink figyelembe vételével, véleményünk szerint a fenti feladatok elvégzéséhez a következők szükségesek:

a) az első kérdéscsoport eldöntéséhez az Állami Tervbizottság mellett minél előbb külön osztályt (hivalt) kell létesíteni a *gazdasági régiók távlati tervezésére*;

b) a második kérdéscsoport megoldásához a Városgazdálkodási minisztériumnál minél sürgősebben külön illetékes *gazdasági regionális tervezési osztályt* kell szervezni. Ennek az osztálynak a munkája (amely valójában a harmadik feladatsóport konkrét kidolgozását végzi majd) összekötő láncszem lesz a települések tervezése és építése, valamint a gazdasági tervezés között. Azok a „*területi regionális tervezési sémák*” pedig, amelyeket ez az osztály kidolgoz, valamint a sémák gazdasági alátámasztása (indokolása) nemcsak a valóságos, anyagi alakban kifejezett tervfeladatokat testesítik majd meg, hanem a városrendezési tervek készítésének alapjául is szolgálnak. Ezzel a *városrendezési tervekre vonatkozó tervfeladatok* kérdése nálunk részévé válik a gazdasági régiók vagy mikrorégiók gazdasági és területi tervezésével kapcsolatos nagy problémának.

3. Különösen fontosak a *régiók gazdasági jellemzéséhez szükséges előtanulmányok*. Ezeknek a követelményeket kell felölelniök: 1. a hasznos ásványi termékekre, a kitermelő és feldolgozó iparra, kőbányára, építőanyagkitermelésre és gyártásra vonatkozó összes adatokat; 2. a mezőgazdaság teljes képét, a területek felosztásával öntözési, művelési, termelési és más ismérvek szerint; 3. valamennyi közlekedési ág teljes jellemzését a hálózatok, felszerelések, forgalom stb. feltüntetésével; 4. a régió teljes fizikai adatait (földrajzi, éghajlati, hidrológiai, mérnöki geológiai, talajani stb. adatokkal), továbbá, a régió állat- és növényvilágára vonatkozó adatokat; 5. az erdőgazdaság, fásítások, zöldterületek, víztükrök, szabad területek stb. teljes képét; 6. a régió területén lévő valamennyi település alapos kivizsgálását, demográfiai képükkel, a munkaerőtartalomra, beépítési állapotukra, kulturális, jóléti és egyéb szolgáltatásokra (mint pl. kereskedelem, kisipar stb.), közművekre és középületekre, mérnöki létesítményekre, egészségügyi berendezésekre stb. vonatkozó adatokkal. Minden egyes ilyen vizsgálat eredményét grafikonon, megfelelő szemléltető formában és léptékkal, oly módon kell bemutatni, hogy összehasonlíthatók legyenek és a regionális felosztással, a régiók gazdasági tervének és a regionális sémáknak kidolgozásával kapcsolatos munkában jól fel lehessen használni azokat.

4. Rendkívül fontos kérdés, hogy biztosítsuk a *regionális területi tervezési sémák* idejében történő előkészítését és kidolgozását. Ezeknek a sémáknak tudományos szempontból kifogástalan anyagot kell tartalmazniuk és területi és léptékbeli vonatkozásban a regionális távlati gazdasági tervezés kifejezőinek kell lenniök. Biztosítaniök, könnyíteniök és segíteniök kell a termelő-

erők fejlesztését és elhelyezését, a szocialista gazdaság és általános kultúra fejlesztését ezekben a régiókban. Ugyanakkor azonban, a szocializmus gazdasági alaptörvényében kifejezett követelményekkel összhangban, az emberről való szocialista gondoskodás maradéktalan érvényesítéseként és, végül, a művészetben a szocialista realizmus módszerének alkalmazásával, *a régiók területén igazi szervezett rendet és művészeti harmóniát kell teremteniök. Ezeknek a bonyolult sémáknak előkészítése és kidolgozása ezzel szakembereink — városépítészeink, mérnökeink, közgazdászaink, klimatológusaink stb. — egyik legfelelősségteljesebb és legmagasabbrendű alkotó feladatává válik.* A városépítési tervezés ezáltal, mondhatnánk, szélesebb, regionális méretűvé nő.

4. A területi regionális tervezés jelentősége Bulgáriában a települések tervezése és építése szempontjából

Mindabból, amit eddig elmondottunk, kitűnik, hogy *a regionális területi tervezés nemcsak nagy jelentőségű, hanem szükségszerű előfeltétele a települések tervezésének és építésének.* Ez a szükségszerűség különösen hangsúlyossá, sőt élelssé válik a bolgár városok, nevezetesen a gyorsan kialakuló és fejlődő iparvidékeinken és más termelési mikrorégiókban — mint pl. a Dimitrovo—Sztrumai közszenmedencében, a Maricavidéki közszenmedencében, a Rodopvidéki bányakomplexum területén, Északkelet-Bulgáriában és Dobrudzásában — lévő városaink, valamint legnagyobb városaink, ú. m. Szófia, Plovdiv, Sztálin, Rusze stb. tervezése és építése tekintetében. Az ország gazdasági regionális felosztása és különösképpen *a régiók gazdasági fejlesztésének távlati megtervezése* lehetővé fogja tenni a városépítési tervekhez szükséges „tervfeladatok” kidolgozását és azt, hogy a városok tudományosan megalapozott módon, konkrét tervek szerint épüljenek, *a szocializmus országunkban folyó általános építésének alkotórészeként.* Ezzel elkerülhetővé válik a városok perspektivikus profiljának és növekedésének éves meghatározása, amint ez pl. Sztálin város esetében történt, ahol először kb. 120, majd később 200 ezer lakost vettek alapul a tervezésben, vagy Dimitrovgrad esetében, melyet először 35—40 ezer, később pedig 75 ezer lakosra terveztek. Dimitrovo keleti negyedét először 7, azután 15, 25, majd 40 ezer lakosra méretezték, Szófiában pedig még mindig nem sikerült az újjáépítés kérdését véglegesen eldönteni.

Gazdasági régióink területi tervezési sémáinak kidolgozása (elsősorban a már említett, erőteljesen fejlődő ipari és más mikrorégiókban) lehetővé teszi majd, hogy ezeken a területeken valamennyi felsorolt intézkedés fő irányvonalát kijelöljék, megállapítsák a mérnöki létesítmények, közlekedési hálózatok, termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, gép- és traktorállomások, zöldterületek stb. helyét és különösképpen *a legfontosabb termelővállalatok és az azokat kiszolgáló települések elhelyezését.* Ezzel egyrészt egységesen megszervezzük és technikailag helyesen kiépítjük *a régió (vagy mikrorégió) területét,* ami elősegíti a régió határain belül a város és a falu közötti ellentét csökkentését, majd végleges megszüntetését. Ugyanakkor — és ez az adott esetben különösen fontos — *tisztázzuk a vizsgált város városépítési helyzetét, ami a valóságban azt jelenti, hogy*

nagy vonalakban kijelöljük városkörnyéki övezetét és magát a várost, illetve annak tervezési feltételeit is. Azok a nagy lehetőségek, amelyeket a regionális gazdasági tervezés és a regionális területi tervezési sémák kidolgozása nyújt, különösen most válnak jelentőssé, amikor tudjuk, hogy a város és a falu közötti ellentmondás megszűnése nemcsak, hogy nem vezet a „nagyvárosok pusztulásához”, hanem ellenkezőleg, „új nagyvárosok keletkeznek, mint olyan központok, amelyek nemcsak a nagyiparnak, hanem a mezőgazdasági termékek feldolgozásának és az élelmiszeripar valamennyi ága hatalmas fejlődésének is központjai”. *Eleven szocialista valóságunk ékesszólóan igazolja J. V. Sztálin történelmi jelentőségű meghatározását.* Új iparvárosaink — Dimitrovgrad, Rudozem, a Reka-Devnya és Sabla faluknál tervezett új városok, a mezőgazdasági termékek feldolgozására épült új Gavril Genov város, — melyek rövid idő alatt keletkeztek, hazánk viszonyainak megfelelő méretekben, továbbá más városaink, pl. Dimitrovo, Kördzsali stb. rohamos fejlődése, pompás példák erre. A tervezésük és építésük során felmerült nehézségek azonban ismét igazolják, *milyen égető szükség van nálunk egységes regionális gazdasági és területi tervezésre és különösképpen a gazdasági régióknak vagy mikrorégióknak megfelelő egész területi egységek tervezési sémáinak előzetes kidolgozására.*

A regionális sémák kidolgozásának gyakorlati megvalósítása, a szocializmus alapjai bulgáriai építésének jelenlegi szakaszán létfontosságú kérdés. Ez egyrészt hozzájárul majd maguknak a régióknak és mikrorégióknak kialakulásához és fejlődéséhez, a termelőerők helyes fejlődéséhez és elhelyeződéséhez, a régiók és mikrorégiók keretein belül, a régiók országos viszonylatú szakosításához és helyi érdekeiknek és szükségleteiknek helyi forrásokból történő kielégítéséhez, gazdasági és műszaki kapcsolataik kialakulásához a szomszédos régiókkal vagy mikrorégiókkal, különösképpen pedig az ehhez szükséges valamennyi intézkedés, építkezés stb. végrehajtásához, és pedig mindenkor a szocializmus gazdasági alaptörvényének megfelelően. Másrészt, *lehetővé fogja tenni a helyes és célszerű városépítési tervezést, a városok és más települések helyes tervezését és építését, ugyancsak mindenkor a szocializmus gazdasági alaptörvényével és más gazdasági törvényeivel összhangban, a művészetben pedig a szocialista realizmus alapján.*

A regionális területi tervezés megoldása ily módon több tényező — a termelőerők, a tér és az idő — dialektikus egysége, a regionális területi tervezési sémák kidolgozása pedig a tudományos és alkotó tevékenység legmagasabbrendű formája. A feladatot itt egyrészt a termelőerők komplex fejlesztéséből és elhelyezéséből fakadó követelményektől függően, másrészt azoknak a szociális, egészségügyi, mérnöki, építőművészeti és egyéb követelményeknek megfelelően kell megoldani, amelyek a szocialista településtervezés és építés alapjául is szolgálnak.

Ennek az új és igen felelősségteljes feladatnak a megoldásával a bolgár szakemberek nagyban hozzájárulnak majd Georgi Dimitrov elvtárs végakarátának teljesítéséhez és a Bolgár Kommunista Párt VI. kongresszusán hozott határozatok végrehajtásához, a szocializmus építéséhez és a dolgozók anyagi és kulturális jólétének rohamos megjavításához hazánkban.

1. Lenin V. I., Művei, 22. köt.; 2. Sztálin J. V., A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban; 3. Sztálin J. V., Művei, 10. köt.; 4. Sztálin J. V., Művei, 12. köt.; 5. Sztálin J. V., A leninizmus kérdései; 6. A Szovjetunió Alkotmánya; 7. Cservenkov V., Dimitrov útján, Szófia, BKP kiad., 1950; 8. Pitaevszkij P. I., Planirovanie hozajsztva rajona (A régió gazdasági tervezése), Goszpolitizdat, 1952; 9. Poljakov N., Szpravocsnik arhitektora, (Építészeti kézikönyv) 2. köt., Moszkva, 1946; 10. Ezsegodnik arhitektura (Építészeti évkönyv), Moszkva, 1947; 11. Davidovics V. G., Planirovka gorodov (Városok tervezése), Moszkva, 1947; 12. Marzeev A. N., Kommunal'naja gigiena (Városegészségügy), Moszkva 1952; 13. Levcsenko Ja. P., Planirovka gorodov — tehniko-ékonimicseszkie pokazateli i rascseti (Városok tervezése — műszaki-gazdasági mutatók és számítások), I., Moszkva, 1952; 14. Hauke M. O.—Bulgakov K. M., Planirovka prigorodnoj zonü (A városkörnyéki övezet tervezése) I., Moszkva, 1951; Kratkij szpravocsnik arhitektora (Rövid építészeti kézikönyv), Moszkva, 1951; 16. Prikhlonszkij V. A., Inzsenerno-geologicseszkie izüszkanija. Rukovodszto dlja planirovki i zasztrojki gorodov (Mérnöki geológiai kutatások. Várostervezési és beépítési kézikönyv), Moszkva, 1950; 17. Kratkij szpravocsnik arhitektora (Rövid építészeti kézikönyv), Moszkva, 1952; 18. Sellier H., A propos du plus grand Londres (London megnagyobbításáról), „La vie urbaine”, 32. sz., Paris, 1928; 19. Bruggemann, L'aménagement du bassin de la Ruhr (A Ruhr-medence rendezése); Schmidt R., Le „Verband” pour l'aménagement régional du bassin de la Ruhr (A Ruhr-medence regionális rendezése alakított szervezet); Studensky P., L'adaptation de l'administration aux besoins régionaux aux États-Unis (A közigazgatás alkalmazkodása a regionális szükségletekhez az Egyesült Államokban), „La vie urbaine”, 1930. 3. sz.; 20. Unwin R., L'aménagement régional considéré spécialement en ce qui intéresse le plan régional du plus grand Londres (Regionális rendezés, különös tekintettel a Nagy Londonra vonatkozó regionális tervre), „La vie urbaine”, 1930. 4. sz.; 21. Le Plan régional de Paris (Páris regionális terve), „Urbanisme”, 1935. december, 1936. január; 22. Wasmuth, Lexikon der Baukunst (Landesplanung), III. köt., 1931; 23. Schimka Anton, Zweieinhalb Jahre Arbeitsgemeinschaft österreichischer Landesplaner (Osztrák területtervezők munkaközösségének két és fél évi működése), „Der Aufbau”, 1950. 7. sz.; 24. Sighartner Alfred, Bau- und Siedlungswesen im Blickfelde der Landesplanung (Építés- és telepü-

lástűg a területi tervezés szemszögéből nézve), „Der Aufbau”, 1950. 10. sz.; 25. Handbuch für Architekten (Építészeti kézikönyv), Deutsche Bauakademie, Berlin, 1954; 26. Damjanov I., Zadaci na rajonnoto planirane (A regionális tervezés feladatai), „Tehniceszko delo”, 1949. 9. sz.; 27. Csernev B., Gradousztrojsztvo i rajonno planirane (Városépítés és regionális tervezés), BIA, 1943. 7. és 8. sz.; 28. Petkov I., Sztopanszko-geografzski problemi v rajona Dragicevo — Pernik — Batanovci (Gazdasági földrajzi problémák a Dragicevo—Pernik—Batanovci régióban), „Geografzski izdanija”, 1948. 4. és 5. sz.; 29. Beskov A., Transportni problemi v Dobrudzsa (Közlekedési problémák Dobrudzsában), „Izvestija na Geologicseszki, Geografzski i Himicseszki insztituti pri BAN”, 1951. 1. sz.; 30. Cvetkov A., Rajonno planirane i razmesztvane na proizvoditelnite szili (Regionális tervezés és a termelőerők elosztása), „Planovo sztopansztvo”, 1949. 5. sz.; 31. Panajotov I., Rajonirane i razmesztvaneto a proizvoditelnite szili — neobhodimost za szocialiszticseszka i konomika (A termelőerők regionális elhelyezése és elosztása — a szocialista gazdaság szükségyszerűsége), „Planovo sztopansztvo”, 1950. 4. sz.; 32. Panajotov I., Po vöproszta za rajonnoto planirane i razmesztvaneto na proizvoditelnite szili (A regionális tervezés kérdése és a termelőerők elosztása), Kézirat, 1950; 33. Hrisztov Szt., Planirane v prehodnija period ot kapitalizma köm szocializma v SzSzSzR i u nasz (Tervezés a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet időszakában a Szovjetunióban és nálunk), „Planovo sztopansztvo”, 1949. 6. sz.; 34. Penkov—Jordanov—Kovaceva, Ikonimicseszka geografija na sztranite sz narodna demokracija i N. R. Blgarija (A népi demokratikus országok és a Bolgár Népköztársaság földrajza), Szófia, 1951; 35. Penkov I.—Petrov P., Ikonimicseszki rajoni v N. R. Blgarija i adminisztratívno delenie (Gazdasági régiók és közigazgatási felosztás a Bolgár Népköztársaságban), BKP kiad., 1952; 36. Penkov I., Ikonomogeografzskorajonirane na Blgarija (Bulgária gazdasági regionális beosztása), Beszámoló a BTA gazdasági regionális kérdésekkel foglalkozó ülészakán, 1952; 37. Beskov A., Principi na ikonomogeografzskoto rajonirane v Blgarija (A gazdasági regionális tervezés alapelvei Bulgáriában), Beszámoló a BTA említett ülészakán, 1952; 38. Jordanov T., Köm vöproszta za ikonimicseszskoto rajonirane v Blgarija (A bulgáriai gazdasági régiók megállapításának kérdéséhez), Beszámoló a BTA említett ülészakán, 1952; 39. Marincov H., Köb problema za ikonimicseszskoto rajonirane na Blgarija (Bulgária gazdasági régióinak kérdéséhez), Beszámoló a BTA említett ülészakán, 1952.

Szemle

A faluvizsgálatokról

A Magyar Tudományos Akadémia településtudományi főbizottsága 1954. év elején határozta el, hogy munkaprogramjába súlyponti kérdésként felveszi a mezőgazdasági települések tervezési irányelveinek kidolgozását. A tervezési irányelvek feladata azonban többirányú előkészítő tanulmányokat kíván meg. A kutatás tehát elsősorban a kérdéshez fűződő problémák feltárásával kezdődött meg azzal a céllal, hogy tisztán lássuk egyrészt a feladatok sokrétű voltát, az egyes tudományágaknak a megoldásokban való részvételét, másrészt pedig tisztázza a településtudomány közvetlen feladatait és azok sorrendjét.

Ezt az egyelőre általános tájékozódást szolgálta a főbizottságnak 1954. március 18-án tartott ülésére betherjesztett munkaprogram, amely többirányú előkészítő tanulmányt vett tervbe. Első feladatként egy olyan tanulmányt, amely a falutervezéssel kapcsolatban felvetődő és rendkívül szerteágazó feladatokat áttekinti, azokban igyekszik rendszert teremteni s ezek alapján a településtudomány konkrét feladatait megszabni. A másik előkészítő feladatnak tekintette a munkaprogram faluvizsgálatok megindítását abból a célból, hogy e vizsgálatok elegendő anyagot tárjanak fel a tudományos kutatás számára, amelyek alapján kritikai tárgyalás alá lehessen venni a mezőgazdaság és faluhigiénia szempontjainak figyelembevételével a falu ellátottságát, valamint szerkezeti és esztétikai értékeit. Még néhány előkészítő feladatot tűzött ki a munkaprogram mint a településtudománynak a falutervezésre s azzal kapcsolatos kérdésekre vonatkozó irodalmának áttekintését, a falu egészségügyi követelményeinek, a közművesítés korszerű lehetőségeinek vizsgálatát stb.

Magára a falutervezés irányelveinek kidolgozására csak ilyen előkészítés után kerülhet voltaképpen sor. Tekintettel azonban arra, hogy az előkészítés nagyobb arányú munkája távoli határidőre tolná ki az irányelvek végleges kidolgozását, amelyet pedig a gyakorlat sürget, a főbizottság ennek áthidalásául a munkaprogram tárgyalásakor azt a kívánságát fejezte ki, hogy a kutatás ideiglenes eredményeinek minél előbb való közlésével támogassa a tudományos munka a gyakorlatot még abban az esetben is, ha számolnia kell az ideiglenes eredményeknek későbbi módosulásaival.

A főbizottság által ilyen értelemben elfogadott munkaprogram végrehajtásának első eredményeként került az 1954. június 9-én tartott felolvasóülésen bemutatásra és megvitatásra a településtudománynak a faluépítéssel kapcsolatos feladatait áttekintő és rendszerező tanulmány. A tanulmánynak, melyet a Településtudományi

Közlemények 6. száma közölt, kettős célja volt. Egyik, hogy a maga áttekintésével a faluprobléma jelentőségére és összefüggéseire a figyelmet felhívja, a másik pedig, hogy a településtudomány külön területein dolgozó tudósok, szakemberek közreműködését és segítségét kéri a különböző feladatok megvalósításához.

Az előkészítő munkálatoknak egyik fontos részlete — zömmel a lényege — a faluvizsgálatok lefolytatása. Egy rövid tanulmány, mely ugyancsak a Településtudományi Közlemények 6. számában jelent meg, foglalkozik a vizsgálatok céljával, tartalmával és azok legfontosabb irányelveivel. De e tanulmánnyal egyidejűleg kidolgozásra került egy részletes vizsgálati metodika is, amely azonban közlésre nem került azzal a szándékkal, hogy az időközben gyakorlatilag is lefolytatandó konkrét vizsgálatok tanulságain keresztül lehessen ellenőrző kritika alá venni a metodika helytálló voltát, végrehajthatóságát.

A Városépítési Tanszék tudományos csoportja a nyár folyamán két faluban folytatott felmérésekkel egybekötött részletes vizsgálatokat. A vizsgálatok inkább kísérleti jellegűek voltak, mégis a falvak kiválasztása már arra való figyelemmel történt, hogy a megejtendő vizsgálatok eredményei a magyar falvak bizonyos kategóriáira, egyes típusaira vonatkozólag konkrét tanulságokkal is szolgálhassanak. A vizsgálatra kiválasztott két faluval nemcsak két jellemző magyar települési típust sikerült részletesen megvizsgálni, hanem olyan típusokat sikerült bennük találni, amelyek egyúttal környékükre is jellemzőek. E két falu a Balaton melletti *Akali* és a Duna Kalocsa környéki térségében fekvő *Uszód*.

Akali jellegzetes egyutcás törpefalú (400 lakossal), szabályos négyszögletes térrel, templomainak sajátos elhelyezésével érdekes egyéni vonásokat is mutat fel. A falu a Balatonpart általános üdülőjellegű fejlődéséből kimaradt, aminek következtében építészeti formáiban erősen konzerválódott. Történelmi kapcsolatai a Balaton-felvidék beljebb eső településeivel (Dörgicse, Pécsely stb.) hozzák közös nevezőre s fejlődésileg ezekkel mutat erős rokon vonásokat. Kizárólagos a köépitkezés, a falu házai között aránylag elég sok népi műemléknek vagy legalábbis műemlék jellegűnek minősül.

Uszód a közepes nagyságú falvak típusába tartozik (2000 lakos). Eredetileg valószínűleg egyutcás, amely azonban kertes településsé fejlődött, majd a kertövezet lakóterületté való átalakulása után jelenleg mint hal-mazfalú áll előttünk. Különösen tanulságos az 1860-as években történt tűzvész utáni bátor és sikeres szabályo-

zása a falu egy részének. Uszódra és Kalocsa egész környékére jellemző, hogy házaikat a Duna árvizei elleni védekezés céljából mesterségesen készített dombokra építik. Az épületek a patics, vályog, téглаépítkezés átmenetein keresztül tanulságos példát nyújtanak a szerkezetek és formák kölcsönhatásaira s egészében ellenpéldát szolgáltatnak Akali kőépítkezéséhez. Míg Akali az ellátottság tekintetében a legegyszerűbb funkciók szempontjából is (pl. Kovács) környezetének segítségével szorult, Uszód az ellátási intézmények elég magas fokával rendelkezik.

A faluk felmérését és helyszíni vizsgálatait alapos levéltári és egyéb kutatások követték, hogy mai életük történeti fejlődésük teljes megvilágításával kerülhessenek bemutatásra. A két falu monografikus feldolgozása elkészült s térképekkel, rajzokkal és fényképekkel felszerelten, lehetőleg még ez év folyamán könyvalakban megjelenik.

Az elkészült monográfia részletesen ismerteti a földrajzi helyzetet, a település természeti környezetét, annak történeti kialakulását, kritikai vizsgálat alá veszi mai életét, majd vizsgálja a település szerkezetét, a telekformákat és azok beépítésének módját, foglalkozik a népi építéssel jelenségeivel s a faluépítészeti egységek vizsgálataival.

A monográfia első tanulsága már annak feldolgozása közben megmutatkozott a vizsgálatban résztvevők számára. Ez az, hogy bármennyire is kívánatos lenne, hogy sok — legalábbis a különböző szempontokból jellegzetesebb — magyar faluról rendelkezünk ilyen természetű, részletes és a dolgok mélyére hatoló monográfiával, ez a törekvés meghiúsul azon, hogy nem rendelkezünk olyan anyagi feltételekkel, amelyek lehetővé tennék azoknak megfelelő ütemű folytatását. Ha belátható időn belül átfogó szintézisre akarunk jutni a magyar falvak településtudományi értékelésében, akkor az analízis munkáját meg kell gyorsítani s következőképpen a vizsgálatokat is kevesebb részletességgel, kevesebb elemzéssel rövidebbre kell fogni.

A faluvizsgálatok további munkaprogramját ennek a felismerésnek kell irányítani. Így nemcsak annak a szüksége merült fel, hogy az amúgy is kísérletnek szánt, egyelőre csak belső használatra készült faluvizsgálati metodika átdolgozást nyerjen, hanem a munkálatok további folytatása is más módszert kíván meg.

A faluvizsgálatok munkaprogramját illetően a jövőben két egymással merőben ellentétes érdeket és szempontot kell megfelelően összeegyeztetni. Az egyik szempont az, hogy a faluvizsgálatok folytatására feltétlenül szükség van, mert elegendő anyagot szolgáltató kutatások nélkül a munkánk csak, sötétben tapogatózás maradna, alig használható, kevés tudományos értékkel. A másik

szempont pedig az, hogy a vizsgálatokat elvégezhető mértékre kell szabni, olyan korlátok közé fogni, mely korlátok biztosíthatják a kívánt eredmények elérését, a rendelkezésre álló erővel és belátható időn belül. Bármilyen nehéz is, mégis meg kell kísérelni e két ellentétes szempontot összehangolni a faluvizsgálatoknak egy új módszerében. Bármennyire is kívánatos lenne a tudományos kutatás érdekében, hogy minél több faluvizsgálat és minél több monográfia készüljön el olyan részletességgel és alaposítással, mint Uszód és Akali esetében — mégis erősen megfontolandó lesz a faluvizsgálatok folytatásában, hogy az egyes faluknak komplett vagy legalábbis több szempontú vizsgálati helyett nem kell-e inkább ahhoz a megoldáshoz nyúlnunk, amely az egyes szempontokat vagy jelenségeket tüzi ki vizsgálati feladataul és ezeket vizsgálja meg a felvett példák sorozataiban.

A tudományos szemlélet fejlődése, a problémák tisztánlátása és azok kiérlelése szempontjából tehát nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a kísérletképpen lefolytatott vizsgálatoknak még akkor is, ha a kísérlet eredményeképpen arra kell elhatároznunk magunkat, hogy — egyelőre — vizsgálatainknak bizonyos mértékben más irányt szabjunk. Egy fontos és a tudományos kutatás fejlődése szempontjából nélkülözhetetlenül szükséges lépcsőnek kell tekintenünk a lefolytatott vizsgálatokat, mert ezek révén jutottunk el egy olyan szemlélethez, amely lehetőséget adott arra, hogy a falvakban felmerülő problémákat jobban és tisztábban lássuk s helyesebben is értékeljük.

A munkaprogram további alakításában számolnunk kell azzal is, hogy a kormányzat és a falvak lakossága részéről mind több igény és kíváncsi merül fel a településtudomány felé, amelyekre tudományos felkészültséggel választ is kell adni. Ezzel annál is inkább számolni kell, mert a falufejlesztési alap létesítéséről megjelent kormányrendelet ilyen irányban sokat ígérő kezdeményezés, amelynek lehetőségeit a község-tanácsok is nyilván igyekeznek kiaknázni.

Ilyen vonatkozásban különösen fontosakká válnak egyrészt a ténymegállapító vizsgálatok, amelyek a falu egészségügyét, ellátottságát világítják meg, másrészt pedig a fejlesztését és építését irányító szempontoknak a kidolgozása.

Mindez egyrészt arra utal, hogy a faluvizsgálatok irányában elindított kezdeményezésünk helyén való volt, másrészt pedig arra, hogy azoknak ha más irányú is, de minél szélesebb körben való folytatására való törekvés és ebből a célból azok előfeltételeinek biztosítása a magyar falvak fejlődéséért felelősséget vállalt kormányzati tényezők és tudományos kutatók egyetemes érdeke kell, hogy legyen.

(V. I.)

ÚJ KÖNYVEK

* 1954. július—december között megjelent folyóiratokból. A *gal jelölt művek a Városépítési Tanszék könyvtárában megtalálhatók.

I. Településtudomány és társtudományai köréből

- Colean, Miles L.: *Renewing our cities*. New York, 1953. 181 p.
*Dziewonski, K.: *Geografia miast i osiedli w Polsce*. Warszawa, 1953. 84 p.
*Jankovich István: *A regionális tervezés irányelvei és metodikája*. Budapest, 1954. 262 p. Mérnöki Továbbképző Intézet.
*Klitzsch, Friedrich dr.: *Industrielle Standortplanung*. Berlin, 1953. 128 p.
*Kovacsics József: *Város- és községstatisztika*. Budapest, 1954. 268 p.

II. Építészet, építészet- és művészettörténet

- *Genthon István: *Nógrád megye műemlékei*. Budapest, 1954. 492 p.
*Gerő László: *Eger*. Budapest, 1954. 77 p., 118 ábra.
Giedion, S.: *Walter Gropius; Mensch und Werk*. St. Gallen, 1954. 248 p.
*Lewicka, Maria: *Bernardo Morando*. Warszawa, 1952. 31 p.
*Pogány Frigyes: *Terek és utcák művészete*. Budapest, 1954. 213 p.
*Stasa Ed.: *Ansaml. Gottwaldov*, 1953. 113 p.
*Tonev, L.: *Kuli i kabanarii v Blgarija do oszvozbodenieto*. Szofia, 1952.
*Vavirovskij, N. M.: *Szukonscsikov, M. M., Scserbakov, V. V.: Torgovuje pomescsenija v mnogoetazsnüh zsilüh domah*. (Kereskedelmi helyiségek többemeletes lakóházakban). Moszkva, 1954. 101 p.
*—.— *Canaletto malarz Warszawy*. Warszawa, 1954. 33 p. 117 tábla.

III. Településtervezési és területrendezési gyakorlat

- Auzelle, Robert: *Technique de l'urbanisme*. Paris, 1953. 126 p.
*Bloudek, Boleslav: *Proklady ekonomiky stavby mest*. I—II. Brno, 1953. 379 p.
*—.— *Budapest városépítészeti kérdései*. Budapest, 1954. 151 p.
*Fuchs, E.: *Linienführung im Strassenbau*. Leipzig, 1954. 124 p.
*Kubicek, Zdenek: *Urbanisticke problémy prumyslu*. I—II. Brno, 1953. 360 p.
Logie, Gordon: *The urban scene*. Faber and Faber, 1954. 156 p.
*Malisz, Boleslaw: *Lokalizacja przemyslu. Zasady ogólna*. Warszawa, 1952. 155 p.
*Marzejev, A. N.: *Településegészségügy*. Budapest, 1954. 631 p.
*Matousek, Vladimir: *Komposice a organizace mesta*. I—III. Erno, 1953. 303 p.
*Schimrigk, F. dr.: *Wasserwirtschaft für den Siedlungsplaner*. Berlin, 1953. 136 p.
Troedsson, Carl Birger: *Transportation and City Building*. Göteborg, 1954. 30 p.
*Vesely, Ivan: *Silnice a mestske komunikace*. I—II. Brno, 1953. 575 p.
*Viklicky, Ales: *Urbanisticke problémy vesnice a zemedelske krajiny*. Brno, 1953. 442 p.

IV. Városépítéstörténet. — Településmonográfiák

- *Bunyin, A. V.: *Isztorija gradosztroitelnovo iszkussztva*. Moszkva, 1953. 529 p.
*Skvarikov, V.: *Ocserek isztorii i zasztrojki russzkih gorodov*. (Tarulmány az orosz városok tervezésének és beépítésének történetéről.) Moszkva, 1954. 201 p.
*Szwankowski, E.: *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*. Warszawa, 1952. 341 p.

